

**One Day Interdisciplinary National Conference
on**

**“Drug Addiction-A Main Problem Of Indian
Society In Current Scenario”**

Dt.1st March, 2019

**With ISSN 2394-8426 International Impact Factor 5.682
Peer Reviewed Journal**

Organized by

Department of Sociology

Mahila Mahavidyalaya, Gadchiroli (Maharashtra)

In Association with

Gondwana University, Gadchiroli and

Vidarbh Marathi Samajshatra parishad

**Published By
Chief Editor,**

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal, Pune.

Mo. +919273759904 Email: chiefeditor@gurukuljournal.com

Online Available At : <http://gurukuljournal.com/>

MAHILA MAHAVIDHYALAYA GADCHIROLI

One Day Interdisciplinary National Conference

on

**DRUG ADDICTION – A MAIN PROBLEM OF
INDIAN SOCIETY IN CURRENT SCENARIO**

Friday, 1st March 2019

Organised by

Department of Sociology

Mahila Mahavidhyalaya Gadchiroli

In association with

Gondwana University Gadchiroli and

Vidharbha Marathi Samajshastra Parishad

Published By

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal

with ISSN 2394-8426 | Peer Reviewed Journal | Impact Factor – 5.682

Proceeding Available At Our Web portal <http://gurukuljournal.com>

Editorial Board

Prof. Parinita M. Ghadule

Dr. Pragya V. Tripathi

Dr. Dilip K. Barsagade

Dr. Gajendra Kadhav

Dr. Ravindra Vikhar

INDEX

Paper No.	Title	Author Name	Page No.
1	Alcoholism: Major Cause Of Domestic Violence	Dr. Hansa Tomar	1-5
2	Drug Abuse-A Main Problem Of Indian Society In Current Scinario	Dr.Sharayu Gahirwar	6-7
3	Government And Administration Role On Drug Abuse	Dr. Prof. Abhay Butle	8-9
4	Effect of Tobacco and Wine Addiction on the Financial Position of the Addicts of Gadchiroli District	Aniruddha Sunil Gachake	10-11
5	MUKTIPATH : The way of transformation Bandi (Ban) into Mukti (Freedom) Combat against tobacco and alcohol in Gadchiroli	Dr. Dilip Keshawrao Barsagade	12-16
6	Drug Addiction and Mental Health	Dr. Madhu Prabhakar Khobragade	17-19
7	Government And Various Agencies Role In Drug Addiction	Dr. Devendra R. Bhagat	20-23
8	Drug Addiction	Dr.Kailas V. Nikhade	24-25
9	Alcoholism-Stigma On Indian Society	Dr.Nilima Dawane	26-27
10	Menace of Drug Addiction and the Role and Personal Commitment of the People towards Solving this Problem and Building Nation	Mr. Vinod Manoharrao Kukade	28-30
11	Addiction: A Social Problem In India	Sabiha I.shaikh	31-35
12	Drug Addiction: Causes, Symptoms and Possible Remedies	Dr.Shriram G. Gahane	36-39
13	Globalization, Professional Ethics, Human Values and Drug Addiction	Dr.Prof.Vijaya N.Kannake	40-42
14	Side Effects Of Drug Addiction On Family	Prof. Yogesh Krishnarao Patil	43-44
15	Drug Abuse- Need To Control	Yogeshwar Pikalmunde	45-47
16	Side effects of drug addiction on family, society as well as physical and psychological factors	Anita Sarve	48-50
17	व्यसनाधिनता एक सामाजिक समस्या	प्रा. डॉ. अशोक एन. सालोटकर	51-54
18	महात्मा गांधीजींचे व्यसनविषयक विचारकार्ये आणि सद्यस्थिती	प्रा. डॉ. दशरथ धर्माजी आदे	55-57
19	जागतिकीकरण आणि नैतिक आव्हाने	डॉ. अजय पेत्रस बोरकर,	58-61
20	व्यसनाधिनता तरूण पिढीसमोर आव्हाने	देवानंद जे. गोरडवार, अविनाश दिवाकर भुरसे	62-64
21	व्यसनाधिनतेचे दुष्परिणाम वनियंत्रणात्मकउपाययोजना	प्रा. दिलीप जीवन रामटेके	65-69
22	मद्यपान आणि अंमली पदार्थांची सामाजिक समस्या—कारणे आणि उपाय	डॉ.एस.एस.कुंभारे	70-75
23	व्यसनाधीनता : समकालीन भारताची एक गंभीर समस्या	प्रा. डॉ. गजेंद्र मानिकराव कढव	76-78
24	तेंबाखू नियंत्रण कायदा २००३	प्रा. डॉ. संजय मारेतराव महाजन	79-82
25	मादक द्रव्याची युवा पीढीची समस्या	डॉ. विजय शंकरराव दिघोरे	83-85
26	अंमली पदार्थांच्या सेवनाची कारणे व दुष्परिणाम	प्रा. लीना विलास गादेवार	86-90
27	गुटखा व खर्च्याचे व्यसन नागपूर शहरातील एक	डॉ. कविता मते	91-93

Interdisciplinary National Conference on “Drug Addiction-A Main Problem Of Indian Society In Current Scenario” Dt.01-Mar-2019 With ISSN 2394-8426 & International Impact Factor 5.682

	ज्वलंत समस्या		
28	मादक पदार्थाच्या सेवनामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या	प्रा. मिथुन बाबुराव राऊत	94-98
29	दारु सोडविण्यासाठी आर्ती भूमिका	प्रा. डॉ. नागसेन नामदेव मेश्राम प्रा. मंगला डि. बन्सोड	99-101
30	व्यसनाधिनतेचे अमरचित्र : एकच प्याला (१९१९ ते २०१९)	डॉ. नरेंद्र तुकडोजी आरेकर	102-105
31	व्यसनाधिनता व समाज	प्रा. परिणीता माधव घडुले	106-110
32	मादक पदार्थाची आसक्ती (कारणे, दुष्परिणाम, नियंत्रण)	प्रा. प्रज्ञा शालीग्राम वनमाली	111-117
33	जिल्ह्यातील महिलांचे तंबाखुचे व्यसन व त्याचे परिणाम	प्रा. डॉ.सुरेश डोहणे	118-120
34	व्यसनाधिनता कारणे आणि उद्भवणाऱ्या समस्या	प्रा. डॉ. राजेंद्र यादवराव बारसागडे	121-124
35	अमली पदार्थाच्या सेवनाने कुटुंब समाज शारिरीक मानसिक स्तरावर होणारे परिणाम	प्रा. डॉ. लता गणेश सावरकर	125-127
36	व्यसनाधिनता व आजची तरुण पिढी	कु.शारदा लंजेकर,	128-132
37	व्यसने आणि त्यांचे दुष्परिणाम	प्रा. शोभा पी. ताजने	133-138
38	मादक पदार्थाचा उपयोग : व्यसनाचे प्रकार, प्रभाव आणि उपाय	प्रा. डॉ. सुधाकर जावळे	139-142
39	कुरखेडा तालुक्यातील नवरगांव (आंधळी) येथील व्यसनाधिनतेचे समाजशास्त्रीय अध्ययन	प्रा. डॉ. रविंद्र विठोबा विखार	143-154
40	मादक पदार्थ सेवनाचे कुटुंब अणि समाजावरील परिणाम एक अध्ययन	प्रा. डॉ. व्ही जी चव्हाण	155-160
41	गडचिरोली जिल्ह्यातील दारिद्रय रेषेखालील समाज आणि व्यसनाधिनता	कु.नयना रूषी कोरगंटीवार	161-164
42	मद्यपानाचे कौटुंबिक, सामाजिक, शारिरीक व मानसिक दुष्परिणाम	प्रा.विलास महादेवराव वानखेडे	165-166
43	व्यसनाधिनता आणि त्यावरील उपाययोजना	प्रा. कु. वर्षा अ. तिडके प्रा. अनिल चहादे	167-169
44	मादक द्रव्य व्यसन : एक मुख्य समस्या भारतीय समाज के वर्तमान परिदृश्य मे.	प्रा.अनिलकुमार एच.गुप्ता	170-174
45	मादकपदार्थ सेवनाचे कारणे, परिणाम व उपाय	प्रा. डॉ. किशोर बी. कुडे	175-180
46	Drug Addiction Policy In India	Dr. Priya D. Gedam	181-186
47	आधुनिक समाजातील व्यसनाधिनता कमी करण्यामध्ये ग्रंथालयांचे योगदान	प्रा. अनिल एम. चहादे	187-189
48	भारतामधील धुम्रपान व तंबाखूजन्य पदार्थांचे सेवन यांचा चिकीत्सक अभ्यास	प्रा. सुदेवाड एस. व्ही	190-195

ALCOHOLISM: MAJOR CAUSE OF DOMESTIC VIOLENCE

Dr. Hansa Tomar

Principal

Mahila Mahavidyalaya Gadchiroli

Abstract

Domestic violence against the woman is an old age phenomenon. Women were always considered vulnerable and in a position to be exploited. Violence has long been accepted as something that happened to women. They are the high victims of the alcoholism. Family which was perceived as a dome of love, affection, gentleness and center of solidarity and warmth has now become a center of exploitation, and violence ranging from slapping, hitting, homicidal assault especially by the husband. When the alcoholic men of the respondents consume alcohol, their spouses are intended to overcome all kinds of torture and violence. This spoils their health conditions rapidly which disturbs the mental and financial positions of their spouses. In the other way, the violence and oppression exercised by alcoholic men degrades their modesty and basic rights. All the women are undergoing some kind of violence physically, sexually or verbally. It also undergo in the form of wife battering, demand for more dowry, divorce, bride burning, psychological torture, wordy quarrels, uncared and so on. Verbal abuse is the most common among all the victims which disturbs them psychologically invariably across different sets of ages. This also disturbs the harmony of the family when they are also disturbed because various problems created by such alcoholic men. Domestic Violence is not person specific; its victim can be children, woman, aged, disabled or any other vulnerable group. This paper aims at understanding the impact of alcoholism as a cause of domestic violence.

Key Words: Domestic violence, Homicidal assault, Alcoholism, Psychological Torture.

INTRODUCTION

Since many decades, there has been increasing concern about violence against women in general, and domestic violence in particular, in both developed and developing countries. Not only has domestic violence been acknowledged worldwide as a violation of basic human rights, but an increasing amount of research highlights the health burdens, intergenerational effects, and demographic consequences of such violence. Domestic violence occurs in all socioeconomic and cultural population subgroups and in many societies, including India. Women are socialised to accept, tolerate, and even rationalise domestic violence and to remain silent about such experiences. Violence of any kind has a detrimental impact on the economy of a country through increased disability, medical costs, and loss of labour hours etc. Thus because women bear the brunt of domestic violence, they disproportionately bear the health and psychological burdens to a great extent. Victims of domestic violence are abused inside their homes, what should be the most secure environment, and usually by the persons they trust most. One of the major cause for this is alcohol abuse. When the alcoholic men in family consume alcohol, their spouses are intended to overcome all kinds of torture and violence. This spoils their health conditions rapidly which disturbs the mental and financial positions of their spouses. In the other way, the violence and oppression exercised by alcoholic men degrades their modesty and basic rights.

Literature Review

Sunil S. Kadam, Vinod A. Chaudhari, in their research paper, “Domestic Violence against Woman: Past, Present, Future’ (2007), states that, although there are lot of efforts made by the NGO’s, social activist and time to time by the Government to curb domestic violence against women and safe guard her constitutional rights, still there is a rise in domestic

violence in India from past many decades. The reason being incorrect implementation and misuse of various laws by the miscreants; may it be the accused, the police or the lawyers. Thus it needs to be assured as a part of social transformation that every member of the family and the society is duty bound to ensure that every woman lives a violence free life.

Munshi (2002) explains that violence against women in the family occurs in developed and developing countries alike. It has long been considered a private matter by bystanders including neighbours, the community and government. But such private matters, now, have a tendency to become public tragedies.

Amy Hornbeck, Bethany Johnson, Michelle LaGrotta et.al., in their research paper, **“The Protection of Women form Domestic Violence Act: Solution or Mere Paper Tiger?”** (2007), views that, ‘The Protection of Women from Domestic Violence Act 2005’ grants Indian women more rights and protections than have ever been granted to them in the past. Unlike previous domestic violence laws, which provided protection only in cases of dowry death and extreme cruelty, the Act defines domestic violence broadly to include everything from physical violence to emotional injuries to economic threats. Furthermore, the Act provides civil remedies to fill the gap between the restrictive criminal laws and the extreme civil remedy of divorce. Most importantly, for purposes of the women's rights movement in India, the Act grants a specific right to women, the right to reside in the shared household.

Devi and Prema, (2006) explain that the main cause of domestic violence against women are drug addiction, alcoholism, unequal power relations, gender discrimination, patriarchy, economic dependence of women, dowry, low moral values, negative portrayal of women’s images in media, no participation in decision-making, gender stereotypes and a negative mindset. There are various manifestations of violence, which includes beating, mental torture, forced pregnancy, female infanticide, rape, denial of basic necessities and battering. The worst form of violence is dowry murder. L

Gulafroz Jan in a research paper, “India’s Domestic Violence Act 2005: A Critical Analysis” (2014), views that, the passing of domestic violence act may be considered as an important step in addressing the issue of domestic violence. It recognises for the first time the occurrence of continual violence within the home, which may go beyond mere physical abuse and seeks to rectify it, but domestic violence act promulgated by the Parliament of India with much fanfare and the avowed purpose of protecting the women is largely ill advised as it is structured to add to their miseries rather than providing success. This is by no means to suggest that violence at domestic level does not exist or that there is no need for protection of women against barbarism. What needs to be emphasized is that mere creation of rights can never be the anathema for social evils. Legal reforms are meaningless unless they are preceded by social reforms. Domestic Violence Act fails, at various fronts, the muster of an effective piece of legislation aiming at social engineering. Much more reforms need to be implemented to reach the goal of protecting women from violence.

Objectives

- To study the impact of alcoholism on women, family life, children etc.
- To study the issues related to alcohol abuse.

Research methodology

The study is based on secondary data. Relevant data are availed from various sources of information such as Research Papers, Reports, Books, Websites etc.

Limitations

The study is undertaken by the use of secondary data collected from various sources which may have some deficiencies.

Major Causes of Domestic violence

Prior to October 2006, this was the likely outcome for women seeking protection from domestic violence. That may change, however, with the adoption of ‘The Protection of Women from Domestic Violence Act 2005’ by the [Parliament of India](#), enacted to protect women from [domestic violence](#) which was brought into force by the [Indian government](#) from 26 October 2006. This Act is designed to provide emergency civil protection for female victims of domestic violence. The primary protection the Act provides is a Protection Order prohibiting the alleged abuser from engaging in further domestic violence. In providing a comprehensive definition of domestic violence and by protecting a woman's right to reside in her household, the Act is groundbreaking and an important step toward gender equality for Indian women.

There are some major reasons for domestic violence to persist in India.

1. **Male dominated society:** Even though women had risen to top positions, India was & still remains as a male dominated country.
2. **Alcoholism:** Reports shows that Alcohol abuse contributed to nearly 84% of violence acts. Alcohol doubles the risk of Domestic Violence in the family.
3. **Lack of awareness of Laws:** Victims of domestic violence are afraid to protest as there is lack of awareness or rather lack of initiative to make her aware of her rights.
4. **Negligence in implementation of the existing Acts:** No or less efforts are made to increase awareness amongst the women by the authorities posted to implement the Protection of Women from Domestic Violence Act 2005.
5. **Bureaucracy & Fear:** If a domestic violence is reported by a third party then he/she is scrutinised as an intruder and problem maker by the community. The bureaucracy associated with reporting of domestic violence, lack of funds for support group adds up to the continued domestic violence in India.

IMPACT OF ALCOHOLISM ON FAMILY

Following are some of the impact of alcoholism on family members:

1. **Neglect of important duties:** Alcohol impairs one’s cognitive functions and physical capabilities, and this, at some point, will likely result in neglect of responsibilities associated with work and home life.
2. **Needing time to nurse hangovers:** Alcohol has various short-term side effects, such as hangovers. The physical state of a hangover may be temporary, but it can significantly disrupt a person’s ability to meet commitments as well as invite unhealthy behaviors, such as poor eating and a lack of exercise.
3. **Encountering legal problems:** Drinking can increase a person’s likelihood of getting into fights, displaying disorderly conduct in public, driving under the influence, and becoming involved in domestic disputes or violence.
4. **The inability to stop at will:** Alcohol is an addictive substance and can lead to physical dependence. Although a person who is physically dependent is not necessarily addicted, [ongoing drinking is a slippery slope that can lead to addiction](#).

ALCOHOL ABUSE AND FINANCIAL TROUBLES

Alcohol is not free. Although even the strictest accountant or budgeter will make an allowance for entertainment expenses, ongoing drinking can quickly cause people to spend beyond their allotment for socializing. It is well established that [alcohol abuse can lead to serious financial problems](#), but not only because of the actual money spent on alcohol. The

person’s inhibitions are lowered when he drink alcohol and may be more likely to impulsively buy things without thinking through the consequences of those purchases in the moment. For instance, a person who is intoxicated may be apt to spend more money than planned at a bar. Even drinking at home does not provide a shield against spending when inhibitions are low. The Internet opens up an entire world of shopping possibilities.

Work productivity can suffer from alcohol abuse. Finances are about more than the money earned; they also include earning potential. Studies show that drinking can affect work or academic productivity at every phase of working life. Employees who drink heavily are prone to absenteeism at work or being at work but underperforming. Long-term drinkers may have to exit careers earlier than planned in order to manage health problems.

ALCOHOL ABUSE AND IMPACT ON CHILDREN

Children and extended family members are also victims of alcohol abuse, or at least be significantly affected. As a general rule, these people especially children, have a greater likelihood of having emotional troubles compared to children who grew up in sober homes. Early exposure to an alcohol abuser can also increase the child’s propensity to have a problematic relationship with alcohol. In general, children of individuals who abuse alcohol are four times more likely to abuse alcohol themselves. Children are in a unique position in relation to a parent or caregiver who abuses alcohol. The drinking is most often a source of detachment from children. Children will notice radical changes in behavior, such as parent turning from happy to angry, and may falsely believe that they are the cause of these mood swings. Self-blame, guilt, frustration, and anger can emerge as the child tries to understand why the parent acts this way.

WAYS TO PREVENT ALCOHOL ABUSE

Given below are the suggestions for those who are alcoholic and wants to get rid of this habit;

1. Don’t Keep Alcohol at Home

Having alcohol at home makes it easy to drink without accountability, especially if you live alone or have a tendency to drink privately. By keeping your house alcohol-free, you can lower the chances of alcohol abuse in the form of emotional drinking or drinking out of boredom. Try to limit your drinking to social occasions in public places with someone you can trust to help you set limits.

2. Know Your Limits

It is important to keep a limit on amount of alcohol consumption. This can be done with the help of family members also.

3. Make Friends Who Don’t Drink

Think about your friends and ask yourself, “Are all or most of my friends also my drinking buddies?” If so, you might need to make a change if you want to decrease the chances of alcohol abuse, or stay sober in your in recovery. Try making friends who don’t drink at all, or spending more time with the ones who don’t drink often. After all, it’s easy to drink recklessly if you have friends to do it with you. If you socialize with people who don’t drink or don’t drink often, you may be less likely to consume alcohol yourself, or have less than usual.

4. Find a Support Group

Whether you currently abusing or are addicted to alcohol, joining a support group which can help reduce your chances of alcohol dependence or help you get sober again. This group is intended for anyone who has current or previous struggles with alcoholism or alcohol abuse by creating opportunities for friendships, a support system and accountability partners to help you

keep your drinking in check. Regardless of the severity of your alcohol use, consider a recovery support group.

5. Enroll in a Treatment

If you think you need professional help for alcohol abuse, take a treatment to help you regain control of your life. Many institutions provide programs for alcohol addiction, in addition to other substance abuse disorders. These programs include an aftercare element to help you stay sober while keeping up with the demands of your job.

CONCLUSION

Alcohol abuse is a condition that can have consequences, but it can be prevented. Preventing drug abuse and excessive alcohol use increases people’s chances of living long, healthy, and productive lives. Excessive alcohol use includes binge drinking, underage drinking, and alcohol impaired driving. Drug abuse includes any inappropriate use of pharmaceuticals and any use of illicit drugs. Alcohol and other drug use can impede judgment and lead to harmful risk-taking behavior. Preventing drug abuse and excessive alcohol use improves quality of life, academic performance, workplace productivity, and military preparedness; reduces crime and criminal justice expenses; reduces motor vehicle crashes and fatalities; and lowers health care costs for acute and chronic conditions. And most important it curbs domestic violence and makes family life happy.

References

- Amy, H., Johnson, B., LaGrotta, M., et.al., “The Protection of Women form Domestic Violence Act: Solution or Mere Paper Tiger?”, Loyola University Chicago International Law Review, Vol. 4, Issue. 2, 2007, Web 17/08/2015.
<http://lawecommons.luc.edu/lucilr>
- J., Gulafroz, “India’s ‘Domestic Violence Act 2005’: A Critical Analysis”, Bangladesh e-Journal of Sociology, Vol.11, Issue.1, January 2014, Web 17/08/2015.
<http://www.bangladeshsociology.org/A%20Critical%20Analysis%20BEJS%2011.1.pdf>
- Kadam,S.S., Chaudhari, V.A., “Domestic Violence against Woman: Past, Present, Future”, Review Paper, Indian Academy of Forensic Medicine, Vol. 33, Issue. 3, September 2011, Web 16/08/2015.
<http://medind.nic.in/jal/t11/i3/jalt11i3p261.pdf>
- Lahiri, R., “The Protection of Women From Domestic Violence Act: The Current Situation”, Human Rights Law Network, Northeastern University School of Law, Boston, U.S.A., 2009, Web 18/08/2015.
http://www.hrln.org/hrln/pdf/intern_work/PWDVA%20Article%20-Rakhi%20Lahiri_formatted%20by%20Karuna_.pdf
- The Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005, www.pwdvact.in.
- www.legalserviceindia.com
- www.domesticviolences.com
- www.wikipedia.com
- www.facingaddiction.org
- www.healthline.com

DRUG ABUSE-A MAIN PROBLEM OF INDIAN SOCIETY IN CURRENT SCINARIO

Dr.Sharayu Gahirwar
Converner & Head
Dept.of Sociology
Mahila College Gadchiroli

Introduction

Drug Abuse, also known as substance Abuse, is patterned use of drugs in ways or methods which causes harmful effects on a person as well as others surrounding treat individual. Widely differing definitions of drug abuse are used in public health, medical & criminal justice contexts.

In some cases, criminal or anti-social behavior occurs when the person is under the influence of drug & long term personality changes in individuals may occur as well. Drug most often associated with this term include : alcohol, cannabis, barbiturates, cocaine & opioids. In 2010, about 5% of people i.e. 230 million used an illicit substance. In 2015, substance use disorders resulted in 307 thousand deaths up from 165 thousand deaths in 1990. In addition to possible psychological harm, use of some drugs may also lead to criminal penalties, although these vary widely depending on the local jurisdiction.

Characteristics

- * Drug misuse is term used commonly when prescription medication with sedative analgesic or stimulant properties are used for mood alteration or intoxication ignoring the fact that overdose of such medicines can sometimes have serious adverse effects.
- * Chronic sue of certain substances leads to a change in the central nervous system known as ‘tolerance’ to the medicine such treat more of the substance is needed in order to produce desired effect.
- * With some substances, stopping or reducing use can cause withdrawal symptoms to occur substance in question.
- * The characteristic of drug addition are strong indicators of serious substance abuse issues, that affects an individual physically, mentally & emotionally.

History :

AS DRUGS HAVE BEEN ABUSED FOR HUNDREDS OF YEARS ALL OVER THE WORLD, THEIR EFFECTS HAVE BEEN FELT FOR JUST AS LONG”

- * In 1864, the New York State Inebriate Asylum, the first hospital intended to solely treat alcoholism as a mental heather condition was founded. As public began to view alcoholism & related drug abuse more seriously, more community groups & sober houses began appearing.
- * The most commonly consumed drugs are Morphine diacetate (heroin), synthetic drug & cocaine.
- Between 1980’s first time cocaine users averaged 1 million per year.
- By 1990’s 5000k Americans confessed to smoking Marijuanal on a frequent basis.
- Between 1992 & 1993, 5.5% of pregnant women per year took some form of illicit drug.

Causes:

1. Drug Abuse is a complex phenomenon which has various social, cultural, biotical, geographical, historical & economic aspects.
2. Disintegration of old joint family system, absence of parental love & care in modern families where both parents are working & decline of old religious & moral values etc., lead to a rise in no. of drug addiction.

3. The process of industrialization, urbanization & migration have led to loosening of traditional methods of social control, rendering an individual vulnerable to stresses & strains of modern life.

4. Fast changing social milieu, among other factors, is mainly contributing to the proliferation of drug abuse, both of traditional & of New psychoactive substances.

Sings & Symptoms:-

- * Lying & manipulative behaviors
- * Blaming others for life problems
- * Impulsivity
- * Neglectfulness
- * Drugs take over
- * Involvement in criminal activities
- * Severe Anxiety & Depressions being common.

Treatment & Cure:

- * Behavioral therapy
- * Motivational interviewing
- * Community reinforcement approach
- * Exposure therapy
- * Cognitive behavioral therapy
- * Medication
- * Dual diagnosis
- * Meditation & spiritual ways of cure
- * Self help organization

Conclusion-

Drug abuse has detrimental effects on the society & has led to an increase in crime rates as addicts look for a way to pay for their drugs. Drugs remove inhibition & impair judgment leading to common offenses. There is an increase in cases of eve teasing & domestic violence. Families suffer due to cultural & social factors of drug behavior. Long term use of such substances also causes changes in other brain chemical systems & circuits as well, affecting functions that include learning, judgment, decision making, stress, memory and behavior.

References-

1. Gill, S.S. The Pathology of Corruption, New Delhi: Harper Collins Publishers, (India), 1998.
2. Goel, Rakesh. M. and Manohar S. Powar. Computer Crime: Concept, Control and Prevention, Bombay: System Computers Pvt. Ltd., 1994.
3. Makkar, S.P. Singh and Paul C. Friday. Global Perspectives in Criminology, Jalandhar:

GOVERNMENT AND ADMINISTRATION ROLE ON DRUG ABUSE

Dr. Prof. Abhay Butle

S.P. College Of Law, Chandrapur (M.S.)

abhayjb@rediffmail.com

9923441903

The problem of alcoholism and drug abuse is a social malaise and is dealt holistically by targeting all spheres of human activity. Drug and alcohol use affects every sector of society, straining our economy, our healthcare and criminal justice systems, and endangering the futures of young people. While many challenges remain. Over the years, drug addiction is becoming an area of concern.

The Government of India has been following an integrated approach involving all concerned Ministries and Departments who could complement and supplement the initiatives being taken by each other. The initiatives being taken include imparting education on drugs and positive alternative to the youth through appropriate modification in school curriculum and sensitization of school environment. Programmes are being developed for the sensitization of the teachers, parents and the peer groups in a school environment through the participation of the Non-Government Organisations. The cooperation of the media and various youth organizations has also been solicited for dissemination of information on ill effects of alcohol/drugs and in engaging the community in positive/healthy alternatives.

The Counseling and Awareness Centers are engaged in a wide range of awareness generation programme in varied community settings including village panchayats, schools etc. Besides these Centers, the Ministry has been actively utilizing the various media channels, print as well as audio-visual for educating the people on the ill effects of drug abuse and also disseminating information on the service delivery. The overall approach is based on the need to comprehensively address the widespread ignorance and lack of information on the ill-effects of drug abuse prevention/rehabilitation services and to build up a climate of abstinence from drugs through sensitizing the community at large. In this perspective, the strategy for public awareness about the damage consequences of drug abuse takes into account the culture-specific aspects of the problem. A differential approach has been adopted towards educating the public vis-à-vis groups at risk.

Constitutional and Legal Framework

In a national survey conducted in 2001-2002, it was estimated that about 73.2 million persons were user of alcohol and drugs. Of these 8.7, 2.0 and 62.5 million were users of Cannabis, Opium and Alcohol respectively. About 26%, 22% and 17% of the users of the three types respectively were found to be dependent on/addicted to them.

Article 47 of the Constitution provides that "The State shall regard the raising of the level of nutrition and the standard of living of its people and the improvement of public health as among its primary duties and, in particular, the State shall endeavour to bring about prohibition of the consumption except for medicinal purposes of intoxicating drinks and of drugs which are injurious to health."

The Narcotic Drugs and Psychotropic Substances Act, 1985, was enacted, inter alia, to curb drug abuse. Within the purview of the Act, "Narcotic Drug" means "coca leaf, cannabis (hemp), opium, poppy straw and includes all manufactured goods", whereas "Psychotropic substance" means "any substance, natural or synthetic, or any natural material or any salt or preparation of such substance or material included in the list of psychotropic substances specified in the Schedule". Section 71 of the Act (**Power of Government to establish centres for identification, treatment, etc of addicts and for supply of narcotic drugs and**

psychotropic substances) contains provisions for setting up of rehabilitation and treatment centres for addicts.

The Government has established a National Centre for Drug Abuse Prevention (NC-DAP) under the aegis of the National Institute of Social Defense, New Delhi, to serve as the apex body in the country in the field of training, research and documentation in the field of drug abuse prevention. To meet the growing demand of rehabilitation professionals in the country, the Centre has been conducting three months' Certificate Course on Drug Abuse Counseling and Rehabilitation of Drug Abusers. The Centre has been conducting advocacy programmes, seminars, conferences and training courses all over the country in collaboration with the State Govt. Institutions and NGOs for sensitization, awareness generation and training. The NC-DAP is mandated to serve as a Centre of Excellence in the region with an in-house team of experts as faculty, being complemented and supported by eminent experts and professionals as guest faculty.

Conclusion

While all round efforts are being made for prevention and containment of drug abuse in our society, a long journey is yet to be covered before we can draw some satisfaction. Though the NCs The problem having transnational causes and implications shall require Herculean efforts on the part of all the institutions. The empowerment of society through sensitization and awareness is the only solution to support the efforts of enforcement agencies in containing the proliferation of drug trafficking and drug abuse. Learn about the Obama Administration's balanced public health and safety approach to reducing drug use and its consequences in America. It can be happened in Indian too. Also, in this regards new policies are required as the society changes. Despite the advances in the field, there remains an urgent need to develop more efficient prevention strategies, while particular support should be given to multidisciplinary research including the evaluation of intervention programs. Better prevention strategies can be derived from learning more about how experience modifies the brain and the interdependence between genetic vulnerability and development, especially among children and adolescents exposed to substance use.

Bibliography:-

1. M.P. Jain – Constitution of India
2. NDPS Act 1985- Bare Act
3. Sulkunen P. Drinking patterns and the level of alcohol consumption. An international overview. In: Gibbins RJ, editor; Israel Y, editor; Kalant H, editor. Research advances in alcohol and drug problems. Vol. 3. New York: Wiley; 1976. pp. 223–281.
4. [www.dol.govt.nz/infozone/..](http://www.dol.govt.nz/infozone/)
5. www.essex.ac.uk/hr/whh/docs/WHHLtd
6. [www.fsc.gov.au/sites/fsc/.](http://www.fsc.gov.au/sites/fsc/)

Effect of Tobacco and Wine Addiction on the Financial Position of the Addicts of Gadchiroli District

Aniruddha Sunil Gachake

Assistant Professor

Post Graduate Teaching Department of Commerce

Gondwana University Gadchiroli

Abstract:

Tobacco and wine addiction is the primary cause of the weaker financial position of the residents of Gadchiroli district trapped in the tobacco and wine addiction. Weaker financial position is the outcome of the reduced income and saving. Weaker financial position affects the personal and social life of the tobacco and wine addicts.

Keywords: Financial Position, Saving, Monthly Income

Introduction:

Gadchiroli is a rural and tribal district. Nearly seventy-five percent area of the district is covered by forest. As per the literacy census 2011, the literacy rate of Gadchiroli district is 66.03%. Despite of the good literacy rate a large number of residents of the district are trapped in the vicious circle of the various addictions like tobacco, wine and drugs. An adverse effect of these addictions is certain on the financial condition of the residents of Gadchiroli district. Current paper is an attempt to understand the effect of tobacco and wine addiction among the residents of Gadchiroli district on their financial condition.

Objectives:

Followings are the objectives of the paper –

1. To discuss the effect on the earning capacity of the tobacco and wine addicted people of Gadchiroli district.
2. To discuss the effect on the monthly income of the residents of Gadchiroli district, trapped by the tobacco and wine addiction.
3. To discuss the effect on the monthly saving of the tobacco and wine addicted residents of Gadchiroli district.

A brief explanation of some key words is provided in the following paragraphs to understand the subject matter of the current paper in depth.

Earning Capacity:

According to www.uslegal.com “earning capacity means a person’s capability or power to acquire money by contributing a person’s talent, skills, training, and experience.”

Monthly Income:

The monthly income of the residents of Gadchiroli district constitutes by salary in case of employees similarly monthly profit portion derived in cash in case of self-employed residents.

Monthly Saving:

The amount left after spending from income is known as saving. In the same way the amount left after the monthly spending from the monthly income is known as monthly saving.

Effect on the earning capacity of the tobacco and wine addicted people of Gadchiroli district:

As discussed in the above paragraph earning capacity is the person’s power to acquire money by using his talent, skills, training, and experience. This statement suggests that the earning capacity of a person is the outcome of various personal dividends. A person by using

maximum personal dividends may success in maximizing his earning capacity. Tobacco and wine addicted people cannot use their personal dividends up to the fullest level to acquire money hence less earning capacity is found among these people. Tobacco and wine consumption reduces the physical and mental strength of the addict, thus affects the earning capacity adversely.

In Gadchiroli district following instances of lower earning capacity among tobacco and wine addicted people are found –

1. Late reporting on job.
2. More absenteeism
3. Unwillingness to acquire new skills

Effect on the monthly income of the residents of Gadchiroli district, trapped by the tobacco and wine addiction:

Wine and tobacco is banned in Gadchiroli district. It is illegal and a punishable offence to sell and consume wine and tobacco in the district. Still the tobacco and wine is easily available in the district. Being the prohibited commodities, tobacco and wine are sold on very high rates. Thus, the addict people spend a major portion of their earnings on tobacco and wine, which reduces their monthly income drastically. Following effects were found on the monthly income of the tobacco and wine addict people of Gadchiroli district.

1. Tobacco and wine addicted people spend a big portion of their monthly earnings to purchase and consume tobacco and wine hence their monthly income reduces largely.
2. Reduced monthly income restricts tobacco and wine addicted people from spending on the essential things like medicine, education etc.
3. Majority of the addicts are buried under the burden of heavy loans.

Effect on the monthly saving of the tobacco and wine addicted residents of Gadchiroli district:

In Gadchiroli district the monthly saving of the tobacco and wine addicted residents were found to be very low or negligible. An inadequate saving is a sign of uncertain future.

Conclusion:

Based on the above discussion it is clear that there is a direct relationship between the financial position and the spending on the tobacco and wine. Resident of Gadchiroli district trapped in the tobacco and wine addiction cannot save adequate amount for a safe future. Less saving is the outcome of the reduced monthly income. A strong willpower to give up the bad habit of tobacco and wine addiction is the only personal solution to secure a safe future and strong financial position.

References:

1. Census of India 2011-12.
2. Official web site of Government of Maharashtra
3. Ernst & Young’s Personal Financial Planning Guide
4. Official web site of Gadchiroli District.

**MUKTIPATH : The way of transformation Bandi (Ban) into Mukti
(Freedom)**

Combat against tobacco and alcohol in Gadchiroli

Dr. DilipKeshawraoBarsagade

Assistant Professor (Senior Garde)

Fule-Ambedkar College of Social Work, Gadchiroli

Introduction

The use of tobacco is one of the greatest threats to global health today. At present, according to the WHO, one in three adults or 1.2 billion people use tobacco. In 2025, the number is expected to rise to more than 1.6 billion. According to the most recent estimate, 4.9 million people worldwide died in 2000 as a result of their addiction to nicotine (WHO 2002). This huge number is rising rapidly in the low- and middle-income countries, where most of the world's 1.2 billion tobacco users live. This is expected to rise to 8.4 million deaths by 2020.

Tobacco in India is most often found inside of India's take on the cigarette, the bidis (also called beedis, beedus, beedies and biri). Traditionally smoked by men, and created by women, bidis consists of shredded tobacco rolled into a tendu leaf and secured together with a colorful string. The effects of bidis smoking on our country has been dangerously huge, and it's getting worse. Chewing tobacco, cigarettes and pipes demonstrate other ways tobacco is consumed. Gutkha, one brand of chewing tobacco, says on the label that it "contains no tobacco." Instead attractive colors, and flavors like chocolate and mint draw in customers. Gutkha are sold commercially on street corners everywhere across India. Children and teens eat up to 15 packets a day, they sell for around half a rupee.

In India, tobacco use is estimated to cause 800,000 deaths annually. The national prevalence of smoking tobacco was estimated to be 16.2% and chewing tobacco was 14.0% (WHO 2002). Men smoke 25.5 times more regularly, as compared to women. They chew tobacco 3.7 times more and consume alcohol 9.7 times more, as compared to females (WHO 2002). According to the WHO 2009, consumption of tobacco has been growing at the rate of 2 - 5% per year. In the recent studies of 2010, the WHO estimated a prevalence of tobacco consumption, of all forms, at 65 and 33%, respectively, among men and women.

According to the times of India tobacco is a prominent risk factor for six of the eight leading causes of death. Nearly 40% of non-communicable diseases like cancer, cardiovascular diseases and lung disorders are a result of tobacco. Because of the obvious threat that tobacco poses to our country the Union health ministry has written to all states asking them to either "levy or increase GST on all tobacco products. Due to the greater expense, such an increase would result in a significant decrease in tobacco consumption. But tobacco will always be a part of our country's fabric, because of this our country needs professional de-addiction centres to combat the addiction problem. Raul Luther, the director of Hope Trust, said very correctly, he said, "The Indian government must regulate guidelines to encourage more rehabs that meet basic professional and ethical standards.

In India some experiments trying to create mile stone in the process of combat with tobacco. A district wide tobacco and alcohol control program, called 'Muktupath' is being implemented across Gadchiroli district of Maharashtra State. 'Gadchoroli' is very well known as most backward, neglected and Naxal affected district with Tribal dominated population in Maharashtra.

Muktupath : war against alcohol & tobacco

‘Muktipath’ a joint initiative of SEARCH, Tata Trusts and the Government of Maharashtra, is a multi- pronged programme, aimed at improving awareness about tobacco, alcohol and their ill effects, creating a social environment that would eventually reduce the consumption of these, and rehabilitating addicts. To create awareness and an environment against alcohol & tobacco through the ‘Alcohol and Tobacco Free Gadchiroli district program is ultimate goal of ‘Muktipath Abhiyan’. Objective if this programme is to reduce the expenditure of entire district on alcohol and tobacco by 100 crores in 3 years and also reduce the various substance use and its ill effects on people. In context with the district wide MUKTIPATH programme, the idea was discussed regarding starting a de-addiction centre only for the police and CRPF personnel of the entire district.

Society for Education, Action and Research in Community Health (SEARCH) is a non-government organisation registered as a public trust and charitable society was founded in 1985 by sevakarmi and dedicated social worker Abhay Bang and Rani Bang. Their dream was to develop an institution of community health which provided health care to the local population, and generated knowledge for the global community by way of research.

The strategy of Muktipath aims to address both the demand & supply sides of alcohol & tobacco use. The strategy focuses on mass awareness & de-addiction to reduce the demand for alcohol & tobacco, and on community action & ban enforcement to reduce the supply, the aim of the program is to have a holistic approach to reduce alcohol & tobacco use.

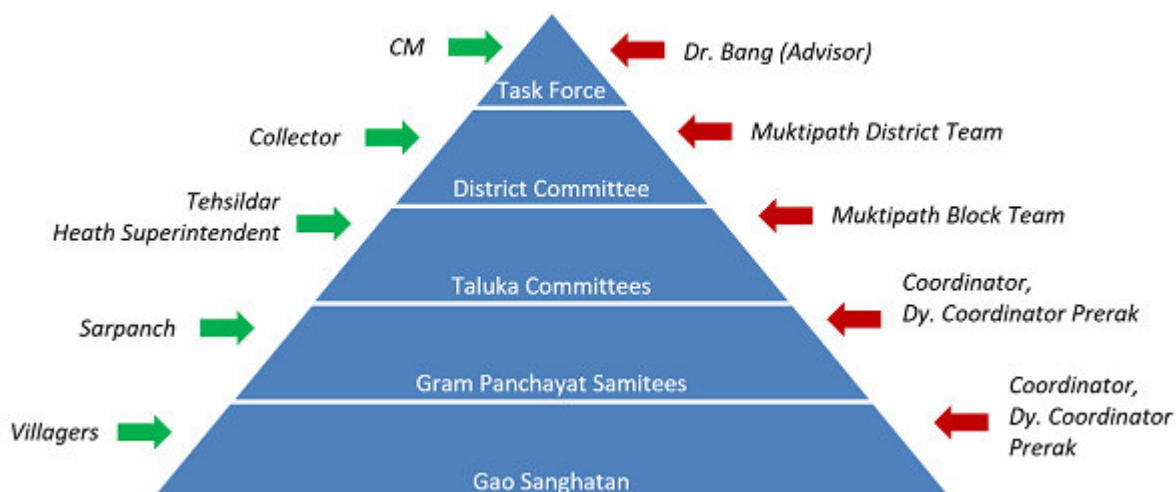
Muktipath Organization Structure

The Muktipath district team works in independently on designing, planning & coordinating the various activities, events & programs under Muktipath. The district team is supported by the taluka teams of Muktipath consisting of Coordinator, Dy. Coordinator & Prerak, with the number of people based on the size of the respective Taluka. These Taluka teams are responsible for on-ground implementation of Muktipath’s plan and activities. The Muktipath district office comprises six employees – Director, Dy. Director, Data Management

Officer, Communication Officer, Accountant & Driver. The Muktipath taluka teams consist of a team of 2-4 people per taluka depending on the size of the respective Taluka, with some larger talukas having 4 members while the smaller ones having only 2. The taluka team consists of a coordinator, a deputy coordinator and a prerak, with the coordinator shouldering all administrative responsibilities.

Organogram of Muktipath

Based on the approach mentioned above the key strategic initiatives for Muktipath are as follows:

- Reduce the availability of alcohol & tobacco by rigorous implementation of the law, and punishing the guilty.
- Public awareness and campaign to reduce the social acceptance of alcohol & tobacco.
- Active people’s participation at all levels, a public watch-dog action.
- De-addiction and medical treatment to the patients for the ill-effects of alcohol and tobacco.
- Increase the number of social units which are free from alcohol and tobacco (person, family, village, ward, school, college, institution, office).
- Create political, administrative will and priority.
- Establish a system for effective direction and coordination.

Programs and Activities

1. Mass Awareness

Regular village visits and village awareness activities are conducted by Block Team members to spread the awareness of the cause. Conducting village awareness is one of the crucial activities of Muktipath program. After an initial visit to the villages, Block Team conduct these programs in the villages to give them information about the ill effects of alcohol & tobacco through various communication methods, they motivate villagers to come together against this problem. Festivals and social gatherings are tapped by Muktipath to spread awareness. Such major awareness gatherings include Markanda Yatra, Ganeshotsav, Pola, Independence Day etc. these festivals helped Muktipath to reach to the huge population. Apart from the regular festivals, some awareness activities like ‘Muktidin’ in the presence of Marathi actor Makrand Anaspure, Satypal Maharaj’s Kirtan, Speeches by Late R. R. Patil’s daughter and wife on Tobacco addiction were organized to inject the message amongst the people.

2. Community Mobilization

Every Gram Panchayat have a samitee to monitor the work of gaon sangathans under their panchayats. Muktipath Block Teams form these Samitees. Block team is continuously facilitating formation of Gaon Sangathan in every village to implement ban on illicit alcohol and to control tobacco selling in villages.

2.1 Community Action

Mass awareness is the first step towards community action; awareness leads to the community getting mobilized for a cause which later leads to community action. The Muktipath taluka teams begin with mass awareness programs in villages and try to build a consensus among the villagers to proactively tackle the alcohol and tobacco issue. Muktipath block teams guide and train Gaon Sanghatanas. Community action has been an integral part of the program. It is through community action that the problem of alcohol & tobacco can be addressed in the long run.

2.2 Stakeholder Meets and Trainings

Meetings with the stakeholders like NGOs, Media groups & newspapers, Social influencer groups, Religious & cultural groups are regularly conducted to coordinate and align the movement against alcohol & tobacco. In order to create alcohol – tobacco free social units, we provide trainings to Gaon Snghatans, Teachers, ANM, AASHAs etc.

3. Ban Enforcement

Community action, being an important part of the program, needs complementary law enforcement efforts for the overall impact to be significant. Although the laws criminalizing sale of alcohol & certain tobacco products have existed for a while, the enforcement of these laws related to both alcohol and tobacco has been found lacking at times. Moreover, the awareness of these laws among the local population, consumers, and traders is not widespread. Many people, consumers & traders included, are not aware of the laws surrounding the trade of alcohol & tobacco. Muktipath has also undertaken efforts for sensitizing law enforcement & other government agencies like Police department, Food and Drugs Administration towards the issue of alcohol & tobacco. Muktipath team meets with various government stakeholders regularly to coordinate and align the efforts of the program with the institutions. The action plans developed for the institutions gives them a framework to execute the alcohol & tobacco control program in their respective institutions, and focuses on streamlining their training, operations & monitoring processes.

4. De-Addiction

There is a large chunk of addicts in the district. Providing treatment to the addicts is one of the needs to decrease the demand of alcohol. Alcohol De-addiction camps are held in SEARCH, Shodhgram as well as in the villages. Also, Muktipath and Police department initiated a De-addiction center called ‘Sankalp’ to decrease the alcohol and tobacco addictions amongst the Police Officials.

According to Arti Bang (Nirman 4), “my main responsibility in all this is to train the SANKALP team which is part of the welfare office of the police department so as to enable them to successfully conduct and organize the entire camp, establish a follow up mechanism and guide them at regular intervals regarding technical inputs and other managerial aspects of the camp. Our first camp result has been phenomenal in terms of de-addiction science and therapy. 17 out of 25 patients are sober which is 68% success rate.”

The police department is the law and order maintenance authority of the society and addiction amongst the department poses a major threat for any effective deaddiction and

prohibition policy. Also setting up a de-addiction programme would help the staff overcome their own addictive behaviors and go on to play a more effective role in societal alcohol control themselves. The police department taking the lead in deaddiction would send a powerful message to other departments and to the population at large.

Conclusion

Very recently Dr. Abhay Bang made a presentation at Mantralay Mumbai on the outcome of the project in two years. The biggest success of the project was that liquor addiction had come down by 41 per cent and tobacco consumption had reduced by 44 per cent, he informed the Chief Minister. “Liquor and tobacco are among the top ten causes of death, disease, and disability,” he said. According to Dr Abhay Bang, awareness against addiction was created under ‘Muktipath’ project was being implemented in 1,100 villages and 1,200 schools of Gadchiroli district. It had yielded positive results. In 583 villages, liquor sale and consumption had stopped, and tobacco sale had stopped in 275 villages, he said. In past one year, around 48,000 men had quit liquor consumption and 97,644 had stopped consuming tobacco. “It is the first of its kind project in the country,”

The Chief Minister of Maharashtra Devendra Fadnavis appreciated the initiative ‘Muktipath’. He said, the projects like ‘Muktipath’ must be implemented to keep younger generation away from liquor and tobacco. He asked Forensic Science Laboratory to furnish report of chemical analysis of gutkha samples seized during implementation of ‘Muktipath’ project within three months. Also, Fadnavis said that a subordinate unit of Forensic Science Laboratory at Nagpur should be set up in Gadchiroli. He asked the officials concerned to initiate stern action against big suppliers liquor and gutkha. While granting a two-year extension to implementation of ‘Muktipath’ project in Gadchiroli district, he also approved an additional aid of Rs four crore for the purpose. Besides, he gave his nod to implementing the project in Chandrapur and Wardha districts too.

Liquor ban which is in force in the Gadchiroli district for more than 24 years needed to more effective. Regulatory authority like police, FDA officers and even revenue officials need to be proactive in implementing to make a ban successful. Ensuring more community participation, involving community members to convenience users to shun tobacco and alcohol will also help in reducing consumption. People need way of recreation and entertainment . In absence of constructive ways many peoples mainly belonging with tribal community turn to alcohol and tobacco. Now its hour need to providing alternative ways of entertainment.

REFERENCES

1. Gupta PC. The public health impact of tobacco. *Curr Sci.* 2001;81:475–81
2. www. Searchforhealth.ngo
3. The Times of India : 18 July 2016
4. The Hitvada : 24 January 2019
5. The recovery village: Addiction and alcohol hotlines 844.244.3171
6. JISPCD: 2014 (103-107), Poornima Prabhu, Raju Srinivas, Kashi Vishwanathan, and Abhilash Raavi

Drug Addiction and Mental Health

Dr. Madhu Prabhakar Khobragade
Jalna college of social work, Jalna.

Not very long ago, addiction was considered a moral affliction. Addicts were seen as bad people, willfully selfish and hedonistic, rather than individuals suffering from a mental and physical affliction. After several years of research, we now have a more enlightened understanding of addiction with the current model revealing that addiction is a chronic, progressive disease of the brain. In fact, addiction is sometimes alternately referred to as a substance use disorder, which prompts comparisons to conditions like Alzheimer’s disease or dementia as frequently as illnesses like diabetes.

Drug addiction is a complex neurobiological disease that requires integrated treatment of the mind, body, and spirit. It is considered a brain disease because drugs change the brain — they change its structure and how it works. Without treatment, these brain changes can be long-lasting. Addiction is chronic, it is progressive, and if left untreated, it can be fatal. Individuals struggling with drug addiction often feel as though they cannot function normally without their drug of choice. This can lead to a wide range of issues that impact professional goals, personal relationships, and overall health. Over time, these serious side effects can be progressive, and if left untreated, fatal.

For decades, researchers have been trying to figure out what leads some people to develop an addiction (whether to a substance or a behavior) while others never become addicted at all. Addictive substances and behaviors share a common trait: In general, they trigger a neurological response that activates the brain’s reward system; this brings someone who is addicted back for more, again and again.

While there’s no single root cause of addiction, experts know that a combination of factors raises someone’s risk. These include access to addictive substances/behaviors, a family history of addiction, stressful or traumatic life events and psychological makeup, such as low self-esteem and personality traits like aggressiveness and impulsivity. Those who have a substance use disorder are also likely to have a mental health issue – what are known as “co-occurring disorders” or “dual diagnosis.” Not every addict has a psychological problem, but in general there is a lot of overlap between these. Research also makes clear that it is common to have a substance use problem and another behavioral or process addiction such as gambling, video gaming, eating issues, Internet use or risky sexual behavior.

Commonly Used Illegal Drugs

- 1) Heroin
- 2) Cocaine or crack cocaine
- 3) Methamphetamine
- 4) Methadone
- 5) Marijuana
- 6) LSD

Alcohol Is a Drug

One of the most common misconceptions is that alcohol is not a drug. Though legal, alcohol is a mind-altering substance. When taken in combination with other drugs, the effects can be deadly. Sometimes the warning signs of alcohol misuse or abuse are very noticeable. Other times, they

can take longer to surface. When drug addiction is discovered in its early stages, the chance for a successful recovery increases significantly.

Common signs of drug addiction include:

- 1) Loss of control on oneself
- 2) Continued problems despite negative consequences
- 3) Spending less time with family and friends, exercising, at work
- 4) Drop in attendance and performance at workplace and etc.,
- 5) Taking serious adventures in order to obtain one’s drug of choice
- 6) Acting out in personal relationships, particularly if someone is attempting to address their substance problems
- 7) Going out of one’s way to hide the amount of drugs taken
- 8) Serious changes in hygiene or physical appearance
- 9) Needing to use more and more of the drug in order to produce the same effect
- 10) Withdrawal symptoms such as shakiness, trembling, sweating, nausea or fatigue

Drug addiction effect on the body parts

There are many adverse medical effects of drug addiction.

- 1) Cardiovascular disease
- 2) Contraction of HIV, hepatitis and other illnesses
- 3) Heart rate irregularities, heart attack
- 4) Respiratory problems such as lung cancer, emphysema, and breathing problems
- 5) Abdominal pain, vomiting, constipation, diarrhea
- 6) Kidney and liver damage
- 7) Seizures, stroke, brain damage

As far back as the 1980s, research has continued to indicate that the disease of addiction has a high rate of co-occurring with other mental illnesses, with individuals who suffer from addiction being about twice as likely to also suffer from a mental illness when compared to the overall population. Likewise, those with mental illnesses are about twice as likely to become dependent on chemical substances.

Addiction itself could be considered a mental illness, but the concurrent physical nature of addiction prevents it from being classified merely as a mental health disorder; however, since part of the disease is psychological, individuals who develop addictions will exhibit certain psychological symptoms in addition to physical, chemical dependence.

In terms of psychological symptoms, individuals who have developed addictions have a dramatically disrupted hierarchy of needs, suggested by their tendency to act against their own self-interests. This is illustrated by the habitual substance abuse behavior in spite of the numerous consequences, including a decline in overall physical health and potential legal repercussions. As such, addicts become incapable of controlling their impulses, which is also a symptom of many other mental illnesses.

It’s also important to note that substance abuse directly affects levels of neuro-chemicals like dopamine and serotonin in the brain, which control one’s mood among other things. Similarly, mood disorders typically cause an imbalance in these chemicals and often require a medication like an antidepressant to correct the imbalance. Clearly, there’s much overlap between the disease of addiction and mental illness.

First, it’s suggested that the development of alcohol or drug addiction may trigger symptoms of a mental health disorder, which is evidenced by the increased risk for psychosis among users of marijuana. The second idea is that mental illness may trigger substance abuse

and develop into an addiction, which is illustrated by the tendency of victims of trauma or violent crimes to turn to substance abuse as a means of coping. The final idea is the notion that addiction and a co-occurring mental illness have shared or overlapping risk factors, which can include genetic or biological anomalies, environmental triggers like stress or trauma, involvement of similar areas of the brain, or some factor relating to adolescent development. In actuality, it's most likely that instances of co-occurring mental illness and addiction occur due to some interplay of all three possibilities. This is even more likely considering the strong psychological basis for addiction and the symptoms that addiction shares with mental illnesses. In short, addiction may cause mental illness, be caused by mental illness, or develop simultaneously and independently due to overlapping risk factors.

When it comes to preventing addiction, there are some things that raise your risk that you simply can't change. These include a family history of addiction, how you were raised or whether you experienced trauma in your life.

Treatment to Treating Drug Addiction

Integrated treatment is comprehensive programming that offers all of the therapeutic resources necessary to help the individual heal physically, mentally, and spiritually. There is no one cause of addiction, though living with a mental health disorder may increase the likelihood of developing a substance use disorder — and vice versa. Everyone is different. In some cases, a mental health disorder predates the development of a drug abuse. In other cases, mental health symptoms are not apparent until after addiction has taken hold — sometimes, these conditions are exacerbated or worsened by drug use.

GOVERNMENT AND VARIOUS AGENCIES ROLE IN DRUG ADDICTION

Dr. Devendra R. Bhagat

Principal

S.K.K. B.Ed. College, Armori

Dist. Gadchiroli – 441208

Email Id.: principaldrbhagat@gmail.com

Abstract:

Drug addiction and alcoholism has become the major social problems since 1980s which needs to be addressed collectively by both government agencies and NGOs. The Government and NGOs have their respective agencies and have contributed their significant role in combat against the twin social evils of drug dependence and alcoholism. The government agencies in fight against the drug and alcohol dependence are Excise, Police departments, Prisons and hospitals for treatment centers. Where as the NGOs and civil bodies like Mothers’ associations, Students Body (Union), Rehabilitation and Drop-In-Centers (DICs) and Churches constitute of NGOs in the battle against the drug and alcohol abuse in Government. This chapter attempts to elaborate the role of the state government and NGOs in addressing the twin social problems of drug and alcohol abuse in Government.

Keywords: Drug Addiction, Government, NGOs, Various Agencies, Preventions.

Introduction:

Drug addiction is a complex illness. It is characterized by intense and, at times, uncontrollable drug craving, along with compulsive drug seeking and use that persist even in the face of devastating consequences. Many people do not realize that addiction is a brain disease. While the path to drug addiction begins with the act of taking drugs, over time a person’s ability to choose not to do so becomes compromised, and seeking and consuming the drug becomes compulsive. This behavior results largely from the effects of prolonged drug exposure on brain functioning. Addiction affects multiple brain circuits, including those involved in reward and motivation, learning and memory, and inhibitory control over behaviour.

Role of Government Agencies:

The government has an immense role to play in curbing drug and alcohol problem in Government. The excise, prison, police departments, and hospitals for treatment centers are the governmental agencies in curbing the drug and alcohol problem in the Naga society. Excise and police departments are the law enforcing government agencies which work for public welfare. The following are the various roles and contributions made by the government agencies in safeguarding the lives from the evil forces of drug and alcohol abuse in Government.

Role of NGO’s:

The main thrust of these programmes is to strengthen the ties of addicts to their family and community and get the community to cooperate in the rehabilitation process. As we have seen above the different method of Effective treatment. These treatments requires the support of Family, Doctors, Friends, Relatives and above all when these can not give time to us we need the NGO working in this field for Drug dependence persons. The de-addiction centres run by nongovernmental organizations employ various systems of medicine such as allopathy, homeopathy, ayurveda, naturopathy and yoga coupled with a range of psychotherapies to cure addicts. The Drug Abuse Information Rehabilitation and Research Centre (DAIRRC) is a registered Charitable Trust that is involved in rehabilitation of addicts. It was founded in 1982 in the city of Mumbai. This centre provides a wide range of rehabilitation services such as Heroin addiction treatment, Cocaine addiction treatment, Solvent Abuse Treatment, Treatment

for addiction to Prescribed Medication, Methadone addiction treatment and Treatment for addiction to all Other Drugs of Abuse. If drug addicts are to be completely rehabilitated, it is necessary for the local community to be involved in the treatment and social integration of addicts. To promote such an initiative a number of are being regularly organized at the community level through voluntary organizations. These camps provide counselling, treatment and rehabilitation facilities to drug addicts in the localities they live in. Building awareness and creating therapeutic communities are other concepts that help in the rehabilitation of addicts. Self-help techniques have proved to be quite useful in the treatment of different types of addictions. A popular group that offers such techniques is Narcotics Anonymous. This group conducts private meetings where addicts learn from other addicts how to remain drug free and recover from addiction.

Counselling and Awareness Centres:

These meetings are conducted regularly in cities such as Bangalore, Mumbai, New Delhi and Chennai. Currently, the ministry supports 361 voluntary organisations that maintain 376 De-addiction-cum-Rehabilitation Centres and 68 Counselling and Awareness Centres in different regions of the country. The government also runs 100 Deaddiction Centres at its hospitals and Primary Health Centres for those who need long-term rehabilitation. The National Centre of Drug Abuse Prevention has identified 8 NGOs with strong technical capabilities to provide training and information at regional levels, monitor programmes and implement the Drug Abuse Monitoring System. These NGO's are The Calcutta Samaritans, Mizoram Social Defence and Rehabilitation Board, Muktangan Mitra, Society for Promotion of Youth and Masses, TT Ranganathan Clinical Research Foundation and Vivekananda Education Society.

Role of NIDA's Special Initiatives for Students, Teachers, and Parents:

- 1) [Heads Up: Real News About Drugs and Your Body](#) – A drug education series created by NIDA and SCHOLASTIC INC. for students in grades 6 to 12.
- 2) [NIDA for Teens](#) – A website for teens (with resources for educators and parents) that provides age-appropriate facts on drugs.
- 3) [National Drug and Alcohol Facts Week](#)– A week-long observance that encourages community-based events and dialogue between teens and scientists about drugs and alcohol.
- 4) [Drug and Alcohol Facts Chat Day](#) – A web chat between NIDA scientists and teens, held through school computer labs once a year during National Drug and Alcohol Facts Week

Role of Society in Drugs Addiction:

To analyze the topic thoroughly some issues may be discussed first keeping in view the relationship between the society and drug abusers. In the over-all view of the society, drugs abusers are its aberrant members who do not follow its rules and norms. Here, it may be mentioned that drug abusers are products of the society. Under what social conditions do they emerge as products of the society? It is the question which is asked naturally. A thorough discussion of this question will make clear the basis on which the society can take up measures to prevent drug abuse. The aberrant members of a society are not born thus. They acquire this aberrant trait while growing up in the society.

New Directions for Society's Role in Reducing Addiction:

If so far neither legislation nor naturally developed self-control has been effective in helping us collectively achieve the level of self-control we need to avoid addictive behavior in the contemporary world, it would be appear to be time for finding new directions. One promising direction is the development of community structure and support at the points, especially during development, that addictive behaviour might otherwise arise. One obvious place to begin considering how to develop such community structure and support is the study of

how different cultures provide it. There are many cultures with lower addiction rates than the US. We may have much to learn from them.

Effective Treatment Action and Prevention:

Traditionally in India, drug addicts are usually the responsibility of the family or the social group to which they belong. In most cases, drug addicts are treated through general health services, on a voluntary basis. Now, State level hospitals also offer rehabilitation facilities for indoor treatment to hard-core addicts through their psychiatry departments. Besides State run treatment centres, there is a network of de-addiction centres run by voluntary organizations. Also, community based treatment programmes are operated in different regions of the country. Because drug abuse and addiction have so many dimensions and disrupt so many aspects of an individual’s life, treatment is not simple. Effective treatment programs typically incorporate many components, each directed to a particular aspect of the illness and its consequences. Addiction treatment must help the individual stop using drugs, maintain a drug-free lifestyle, and achieve productive functioning in the family, at work, and in society. Because addiction is a disease, people cannot simply stop using drugs for a few days and be cured. Most patients require long-term or repeated episodes of care to achieve the ultimate goal of sustained abstinence and recovery of their lives.

Useful Principles of Effective Treatment:

1. Addiction is a complex but treatable disease that affects brain function and behavior. Drugs of abuse alter the brain’s structure and function, resulting in changes that persist long after drug use has ceased.
2. No single treatment is appropriate for everyone. Matching treatment settings, interventions, and services to an individual’s particular problems and needs is critical to his or her ultimate success in returning to productive functioning in the family, workplace, and society.
3. Treatment needs to be readily available. Because drug-addicted individuals may be uncertain about entering treatment, taking advantage of available services the moment people are ready for treatment is critical.
4. Effective treatment attends to multiple needs of the individual, not just his or her drug abuse. To be effective, treatment must address the individual’s drug abuse and any associated medical, psychological, social, vocational, and legal problems.
5. Remaining in treatment for an adequate period of time is critical. The appropriate duration for an individual depends on the type and degree of his or her problems and needs. Research indicates that most addicted individuals need at least 3 months in treatment to significantly reduce or stop their drug use and that the best outcomes occur with longer durations of treatment.
6. Counseling—individual and/or group— and other behavioural therapies are the most commonly used forms of drug abuse treatment. Behavioral therapies vary in their focus and may involve addressing a patient’s motivation to change, providing incentives for abstinence, building skills to resist drug use.
7. Medications are an important element of treatment for many patients, especially when combined with counseling and other behavioural therapies. For example, methadone and buprenorphine are effective in helping individuals addicted to heroin or other opioids stabilize their lives and reduce their illicit drug use.
8. An individual’s treatment and services plan must be assessed continually and modified as necessary to ensure that it meets his or her changing needs. A patient may require varying combinations of services and treatment components during the course of treatment and recovery.
9. Many drug-addicted individuals also have other mental disorders.
10. Medically assisted detoxification is only the first stage of addiction treatment and by itself does little to change long-term drug abuse. Although medically assisted detoxification can safely manage the acute physical symptoms of withdrawal and, for some, can pave the way for effective long-term addiction

treatment. 11. Treatment does not need to be voluntary to be effective. Sanctions or enticements from family, employment settings, and/or the criminal justice system can significantly increase treatment entry, retention rates, and the ultimate success of drug treatment interventions. 12. Drug use during treatment must be monitored continuously, as lapses during treatment do occur. Knowing their drug use is being monitored can be a powerful incentive for patients and can help them withstand urges to use drugs.

Conclusion:

It is evident from the study that the society looked down upon the family of drug and alcohol users for being into the world of drugs and alcohol culture. The society has identified the ill effects of drugs and alcohol abuse that these problems need to be combated. The family and society have seen the problem of drug addiction and alcoholism in Government and therefore have taken the measures in bringing changes especially to those victims of drugs and alcohol. Drug addiction and alcoholism is a societal problem which is steadily growing in Government. The state government, Churches, civil societies and NGOs should play a significant role for the betterment of the Naga society by curbing the epidemic disease of drug dependency and alcohol abuse.

References:

- ❖ *Ghodse Hamid, Drugs and Addictive Behaviour: A guide to treatment. Blackwell Publications.*
- ❖ *Plant Martin, Drugs in Perspective. Hodder and Stoughton Publications.*
- ❖ *Wesson and Tusel Smith, Treating Opiate Dependency. Hazelden Publications.*
- ❖ *Kleber Galanter, Textbook on Substance Abuse Treatment. American Psychiatric Press.*
- ❖ *Principles of Drug Addiction Treatment, Guide, National Institute on Drug Abuse, US, Department of Health and Human Services. View publication.*
- ❖ <https://www.practicalrecovery.com/prblog/how-society-should-view-addiction/>
- ❖ <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3734705/>

Drug Addiction

Dr.Kailas V. Nikhade

Asst. Professor&Head, Dept.of Geography

R.V. Art & Comm. College Bhamragad

Dist - Gadchiroli

Introduction:

Drug addiction is a global phenomenon affecting every sphere of the society. Because of high prevalence in Punjab, it is having grave repercussion on the family and the individual. This book on Drug Addiction contains articles contributed by those having clinical expertise in dealing with cases of addiction admitted in urban and rural De-addiction centres. The material selected in these publications will be of interest and use to the public, social workers, counselors, psychologists, medical students, family physicians and NGOs. Tobacco the 'gateway' drug and is highly addictive substance catches its victims at a very young age and soon after these young adolescents end up in poly addiction. No other affliction in the world is as fatal as is the tobacco.

The World Health Organization (WHO) defines drug as any substance which, introduced into the living organism can modify one or more of its functions. The presence of drugs in many civilizations goes back to time immemorial. Greeks and Romans deified wine with the figures of Dionysus and Bacchus, respectively. Historically, drugs have been linked to magical-religious rituals, celebrations and social events. Gradually their use became widespread in other contexts. Some of these substances are natural in origin, as is the case with tobacco or cannabis. Others are the result of chemical processes carried out using natural products, like what occurs with alcoholic beverages, which are obtained from the fermentation or distillation of grain or fruit juice. Drugs are also produced artificially. This is the case for drugs for psychiatric use or for synthetic drugs.

Keywords: Drug addiction, descriptive, neuroadaptation.

Study Objectives:

The present study has the following objectives, to study the discussion Drug addiction.

Data Base &Methodology:

The data has been furnished from the related articles, research papers. Some data has furnished the websites & as well as time magazine. For the present research paper the primary and secondary sources have been used. Materials from various libraries have been collected. The articles regarding to it have been read thoroughly. The descriptive and analytical research methods has been used for this research paper.

Discussion in the Drug Addiction :

Drug Classification :- Several criteria have been used when classifying drugs. Based on compliance with laws, drugs are classified as legal (e.g., alcohol, tobacco, coffee, hypnotics, sedatives, inhalants, etc.) and illegal (e.g., opiates cannabis, cocaine, synthetic drugs, hallucinogens, etc.). There has also been a differentiation between soft and hard drugs, although currently that distinction is rarely used because of its scant utility and the fact that it can give rise to the erroneous interpretation that so-called soft drugs are not quite detrimental to health. Another classification criterion is based on the effect produced in the central nervous system (CNS). Thus, Chalout (1971) proposed a typology that distinguishes between drugs that are depressants, stimulants and perturbers of the CNS. Table 1 provides acomplete account based on this criterion. The first group includes alcohol,opiates and psychotropic drugs such as hypnotics, anxiolytics and antipsychotics. Among the second group are major alertness

stimulants (e.g., amphetamines and cocaine) and minor alertness stimulants (e.g., caffeine and nicotine), and mood boosters (antidepressants). In the third group, consisting of psychedelic drugs, are hallucinogens, cannabis, synthetic drugs and solvents (e.g., glues, adhesives, etc.).

Effects of Drugs :- As already mentioned, drugs act on the central nervous system (i.e., they affect the individual's neurological functioning). The physiological correlates and effects vary according to each substance; there are specific mechanisms that involve precise receptors for each substance type. In this section we present some common aspects to the physiological effects of drugs. When a substance enters the body it first affects the neuronal receptors, which are structures located within a neuron or in its membrane and are characterized by selective binding to a substance and the physiological effect that accompanies the union. The presence of a drug in the body affects the presynapse, altering the production/ release of neurotransmitters. During the next step, the drug affects the synapses, by increasing the presence of neurotransmitters in the synaptic space. There can be a reuptake inhibition, blockade of reuptake channels, or inhibition of degradation. The activity of the drug in the body over a period of time comprises the processes of absorption, distribution, localization in tissues, biotransformation and excretion. Physical dependence emerges as the need to maintain certain levels of a substance in the body. Therefore, it involves the development of a drug-organism link and neuroadaptation process.

Reference :

1. Drug Addiction Dr. Rajinder Singh The Kalgidhar Trust Baru Sahib Via Rajgrah Dist. Sirmour, Himachal Pradesh.
2. Basic Concepts in Drug Addiction Jose Pedro Espada Daniel Lorest Irls.
3. Drug Abuse Roman Espejo, Book Editor, Daniel Leone President Bonnie Szumski Publisher Scott Barbour, Managing Editor.

Introduction-

Alcoholism is the most severe form of alcohol abuse and involves the inability to manage drinking habits. It is also commonly referred to as alcohol use disorder. Alcohol use disorder is organized into three categories: mild, moderate and severe. Each category has various symptoms and can cause harmful side effects. Individuals struggling with alcoholism often feel as though they cannot function normally without alcohol. This can lead to a wide range of issues and impact professional goals, personal matters, relationships and overall health.

Warning signs of alcoholism:-

- Being unable to control alcohol consumption.
- Craving alcohol when you're not drinking.
- Putting alcohol above personal responsibility.
- Feeling the need to keep drinking more.
- Spending a substantial amount of money on alcohol.
- Behaving differently after drinking.
- A lack of interest in previously normal activities.
- Appearing intoxicated more regularly.
- Needing to drink more in order to achieve the same effect.
- Appearing tired, unwell, or irritable
- An inability to say no to Alcohol.
- Anxiety, depression or other mental health problems
- Becoming secretive or dishonest.

Causes of alcoholism-

1. People may turn to alcohol for one reason and gradually develop a dependency on drinking.
2. Relying on alcohol to reduce daily life stressors can impact the likelihood of developing alcoholism.
3. People also drink to relieve stress as alcohol acts as a depressant and a sedative.
4. Some people even drink for the feeling of pleasure.
5. Consuming alcohol can provide some people a break from reality.
6. Losing a family member or friend takes a toll on you emotionally, physically and mentally. Hence people prefer to drink.
7. Some people also drink to overcome anxiety.
8. Drinking lowers an individual's inhibition and makes them more comfortable in social situations.
9. Alcohol can ease the grief you are feeling and is used to get through difficult times.

Health complications from Alcohol Abuse

- Drinking can impact your reaction time causing you to have slow reflexes and coordination.
- Drinking reduces your brain activity.
- It blurs your eye vision.
- Drinking results in difficult breathing and restlessness.
- Drinking causes brain defects including mental dilemmas.
- It also causes liver disease and heart problems.
- It increases the risk of cancer.

- It results in diabetes complications and boneless.
- Drinking lowers inhibition.
- The first stage in alcohol addiction recovery is detoxification.
- Treatment involve medication for painful side effects of drinking.
- The second stage in alcohol addiction recovery is rehabilitation.
- There are two types of rehabilitation that helps treat alcoholism.
- This involves inpatient rehab and outpatient rehab.
- Inpatient rehab are intensive treatment programmer that recurrent you to check into a facility for certain period of time.
- Outpatient rehab allows in dual to participate in a recovery program while continuing with their daily life.
- It involves talking to your doctor about treatment option.
- The thread stage of alcohol addiction recovery is maintenance.
- It involves therapy, support groups, counseling and other recovery resources.

Conclusion-

The world health organization estimates that as of 2010 there were 208 million people with alcoholism worldwide. Out of that 4.1% of the population is over 15 years of age. In united state about 17 millions of adult and 0.7 million of those age 12-17 years of age are affected. Alcohol directly resulted in 139000 deaths in 2013. A total of 3.3 million death are believe due to extreme consummation of alcohol. It should be removed from society. Alcoholic drinks should be banned from society.

References-

1. Williams, Frank R. and Marilym D. Meshare. Criminological Theory, New Jersey: Prentice-Hall, 1998.
2. Williamsan, Harald E. The Correction Profession, New Delhi: Sage Publications, 1990.
3. Bequuai, August. Computer Crime, Toronto: Lesington Books, 1978.

Menace of Drug Addiction and the Role and Personal Commitment of the People towards Solving this Problem and Building Nation.

Mr. Vinod Manoharrao Kukade

Assistant Professor in English

Fule-Ambedkar College of Social Work,

Gadchiroli.

Mobile No. 9960160554.

Email: vinodkukade05@gmail.com

Abstract:

This paper deals with the cause of growing drug addiction, its effects on the family and the society, and an individual's contribution to eradicate the hazardous curse of this drug addiction and to play substantial role in building happy nation. In modern India the young generation's lifestyle is changed. Many of the young people have the misconception that an addiction of the drug or liquor is a sign of modern life. Much of young generation got habitual with this bad addiction so much that it has made up their minds to lead their lives without drug or liquor is quite impossible. But Addiction of drug or liquor has been so hazardous which caught the people in its clutch which doesn't let lose the hold of it. However most of the people are indifferent to look at this addiction seriously instead they see through their open eyes consumption of drug without coming forward to counsel or make efforts to eradicate this kind of bad habit of taking drug. The people must take initiative to make efforts to eradicate this addiction of drug, liquor and make commitment to fulfill the debt towards society and nation. The people have to think in other way. They should try to stop the production of the drug and liquor which is the root cause of growing habit and also to visit the home of the drug addicted people frequently to ignite their minds to think more about their family instead of thinking about own.

Keywords: Addiction, commitment, drug, loss, social sense.

Introduction:

Addiction of drug is one of many problems that modern society is facing today. Intoxication caused due to taking drug can make people forget the sense of life, social and moral values. Overdose of the drug causes physical as well as psychological harm. The frequent use of drug like Cocaine, heroin, hashish, cannabis, steroids, ecstasy etc. is called the addiction of drug. Stimulants, depressants, opium related painkillers, hallucinogens, alcohol, sedatives, narcotics, nicotine etc. are different types of drugs. Drug addict person cannot live without drug and after taking drug it makes life critical. In India the abuse of drug is increased. Consumption of drug in India is immense. Most of the young girls, boys, old men and women are addict with a number of drug substances. This increasing habit of drug is making the condition worse in India. It is immense urgent need to brood over it, feel the social sense and get inculcated moral and ethical values. It becomes the responsibility of those people who are far away from this worse habit of drug to look at these addict people as needy and help these needy understanding the exact situation and solution. The big step should be taken and make the government understand the great value of stopping the production of drug. Production of drug is root cause of the growth in addiction. Addict people may not try, but the people who are not addict, they have to take strong step in this direction.

Effects of the drug.

Different types of drugs have different effects; off course some of them are similar. The effects like depression, anxiety, hallucination, physical weakness, mentally overconfidence, insomnia, panic, laughter, euphoria, depersonalization, paranoia, loss of appetite, dihydrocodeine, feeling drowsy, calm, untroubled, pleasure, even indifference to pain worry, anxiety, sweating, diarrhea, fever, cramps, irritability, muscle weakness, weight loss, excitement, poor concentration, increase in the heart rate etc. The most hazardous effects are direct effect on lungs, kidney, blood vessels etc. These are the physical and mental effects of the drugs. The social effects of the drugs are so much hazardous. It destroyed many of the families. It destroyed a large number of young. It may destroy the moral and ethical values. It causes the problems in the society, and pollutes the pure atmosphere of the society. The drivers drive vehicles rashly after drinking alcohols and this become the root cause of the accidents. Many of the innocent people became victims due to rash driving by drunkard drivers. It becomes substantial reason to lead the country towards degradation, loss of faith, loss of social values and religious barrenness as well as financial loss. Therefore, it creates big hurdles in the way of the development of the country. However, different types of people have different effects of this drug.

Causes of addiction of drugs:

Adolescents are vulnerable part of the society who can easily get addicted with drugs, particularly the students in the high schools and colleges. Most times habit of drug is caught due to the company of the addict people if the adamant spirit of drug free man lessens. To keep the favour or the words of the friend the action of taking drug is taken without thinking that they are entering the world of drug. When the people feel tension and burden they try drug in order to release them. Some people merely for having different life style consume drug. Some people only for the enjoyment of life take drug. Many of children get addicted with drug unknowingly and innocently, and when though they come across the dangers of it they fail to leave this habit. Some young persons only to try something new, challenging and adventurous start taking drug. Initially consumed drug was only for fun and enjoyment but later it becomes compulsion and need for them.

However, one of the chief causes of growing addiction of drug is that most of the people are indifferent towards making efforts to eradicate addiction of drug from the roots. Most of the people see through their open eyes how addict people consume drug, some sell drug, and some produce drug but they don't raise their voice against it instead they let them consume. The addict people force the addiction free people to take initially small amount of drug instead taking them away from this habit. It is also seen that those people who come forward for the awareness of disadvantages from the drug, they themselves are addict people but they don't try to avoid drug, they only make awareness as a part of their official duty and not as their moral duty. This kind of attitude from most of the people has become main cause for growing habit of action.

Role of the people, agencies in solving problems:

This growing habit of addiction can have the control over it if the proper steps are taken regarding it. First of all the people have to understand their role to solve this kind of problem. The people must make commitment towards nation building. The people have to meet those addict people to change their minds and try to make aware them their loss. Only making efforts to change the laws and their strict enforcement on the part of the government is not sufficient rather the government must stop the production by cancelling the license of the alcohol production company. However, Indian government is taking the steps towards enhancing the

level of punishment for breaching the laws of ban on drugs, alcohol. The NGOs are coming forward to curb this menace of drug by counseling and arranging the programmes in its awareness. Doctors must come forward to curb this menace. They should arrange the programmes in the cities and rural areas. Media is doing good job by showing on the television and by publishing advertisements in the newspapers the adverse effects of drugs. The industries of the cigarette, substances contained tobacco publish the dangers of the drugs on the packet, but only printing of it on the packet is not sufficient rather they should stop the production and thus save the lives of many. The programme entitled “Satyamev Jayate” of Amir Khan which is based on curbing the growing alcoholism in India. In this programme many renowned people have come, they confessed that they were addict of alcohol, and they have shared with the audience that how this addiction spoiled their lives, and after leaving this habit how they are leading their lives happily. Many of the sport persons, Hollywood actors have openly confessed about their addiction and left it and they found drastic change in their lives. Impact of the lives of celebrities upon the young is immense; therefore they must come forward to tackle this problem. The Government must enhance the strictness of the punishment to the drunkard drivers, so that they will never even think about the alcohol.

Role of the parents, family and the teachers is also significant in controlling growing habit of drug addiction. Parents must talk with their children on this matter regularly and try to know the whole schedule of their children outside the house without making them know that they are under their parents watch. Teacher can play a very significant role in it. Teacher must talk at least five to ten minutes in each class on adverse consequences of the drug, and about the social responsibility of the students. Family members must discuss with the children about this matter. So all way counseling and attention will make minds of the children, young and old adamant and instead of touching the drug they will participate in awareness campaign on addiction of drug.

Conclusion:

Growing habit of the drug has become hazardous and destructive for the country. It caused mostly the loss of faith, degradation, loss of ethical values and religious barrenness along with physical and mental weakness. It mostly destroyed the life of many people, families, the feeling of fraternity and social sense. The main cause of growing addiction of drug is indifference of the people to look and make efforts seriously to eradicate the problem of the drug addiction. People look with open eyes how illegally the drug is produced, how illegally drug is consumed and how the proportion of taking drug is increasing day by day. But most of the people don't take strong action against it. These kinds of adverse effects of the drug on the people immensely need to take strong action against the production of the drug and need to tackle the problem by eradicating it from root by way of making different efforts by the people from different section of society. For the development of the nation it is indispensable to eradicate the addiction of drug from the root.

References:

Aggarwal Swati, Chaudhari Kama, Malik Madhulika (Compiler), Modern Essays, Arihant Publications(India)Limited.

Gravitz Herbert and Bowden Julie, Recovery:A Guide for Adult Children of Alcoholics,, Touchstone publication, 1987.

www.gov.je/health/AlcoholDrugs/pages/drugeseffects.aspx (Date: 24/02/2019)

ADDICTION: A SOCIAL PROBLEM IN INDIA

Sabiha I.shaikh

Research Student SPPU &
Assistant Professor T.M.V., Pune

sabihashaikhimran@gmail.com

ABSTRACT:-

A social problem is a reality of every society. Some problems are peculiar to specific society as “Caste related problems” in India but some are universal in nature like, drug addiction. Addiction or drug addiction is not new to world as a problem, our sister nation China has wars related to opium. The process of globalization has affected every part of our life same as to the problem of addiction. This paper is a descriptive paper which throws light on the meaning, nature and consequences of drug addiction on society in general and on women in particular. In a traditional form addiction were limited to alcoholism, smoking, consumption of bidi etc. but with modernization and globalization in the name of foreign culture different forms of new drugs for addiction has reached Indian market and the New Liberal Policy makes it very easy for the consumer. As a writer of this paper I’m not against globalization because it is need of hour but definitely I strongly opposed the way blindly Indian society is following western culture and in that drug or any other kind of addiction is proving like a helping hand.

INTRODUCTION:-

India contains 17% of the world’s people, yet it accounts for only 2% of its GDP and 1% of its trade. Poverty remains pervasive – India is still home to 260-290 million poor. Per capita income growth has been slow and there is a great unevenness in the distribution of income. These conditions, together with the geographic location of India between the world’s two largest producers of illicit opium, and the breakdown of traditional social capital resulting, in part, from large-scale rural-to-urban migration and its attendant modernization influences, have all contributed to the rise in drug abuse in recent years. Nonetheless, the fact that most (70%) Indians still live in the countryside adds to the importance of recent findings about the extent of substance abuse (including injecting drug use) in the rural areas. The process of industrialisation has itself contributed new and cheaper pharmaceutical drugs widely abused by the poor and unemployed. At the same time, recent rapid economic growth (in the region of 8%) has created pockets of affluence which propel a market for the sorts of “designer drugs” more commonly consumed in western countries. The fact that India is the world’s largest producer of licit opium gum opium has, despite strict controls, meant that some portion of this product is liable to diversion by unscrupulous farmers adding to the availability of drugs on the market.

Prepared for the World Summit for Social Development, which was held at Copenhagen in March 1995, media follows analyses social aspects of many of the principal issues involved in drug abuse and drug control that are of concern to organizations of the United Nations system and other intergovernmental organizations. The paper was originally commissioned by the United Nations International Drug Control Programme (UNDCP) and drafted by an independent consultant, Jean Paul Smith, former consulting Psychologist and Senior Policy Analyst at the National Institute on Drug Abuse, Washington. It was subsequently reviewed and revised by a United Nations inter-agency group. The names of the organizations that provided information for this paper appear below. Today there is more awareness of the problems of illicit drugs and drug trafficking than ever before. How to translate that awareness

into constructive action is a major challenge. The term "illicit drugs" is used in this paper to include the narcotic drugs and psychotropic substances listed in the schedules of the Single Convention on Narcotic Drugs of 1961, and that Convention as amended by the 1972 Protocol and the Convention on Psychotropic Substances of 1971. Of the more than 200 controlled substances listed, UNDCP emphasizes opium-heroin, coca-cocaine, cannabis and amphetamine-type stimulants due to their importance for both developing and industrialized countries. To prepare for the review of the social impact of drug abuse, the section which follows first examines the production, distribution and consumption of illicit drugs and other addictive substances.

Drug and alcohol addiction are linked to many crimes, for many reasons. One of these crimes is prostitution. There are several reasons drug use and prostitution are linked, and several ways in which this relationship is continually changing. Not all sex workers use drugs, and not all people who use drugs turn to sex work to finance their habit. The two aren't locked together, but they do often overlap. "Street prostitution and street drug markets are often closely linked, supporting and reinforcing one another," reports The U.S. Department of Justice. "Many street prostitutes use illegal drugs, mainly methamphetamine, cocaine, or heroin. Some prostitutes develop drug habits before turning to prostitution, while others start using drugs as part of the street prostitution lifestyle." No matter the order, once either sex work or substance use begins, the other becomes more likely and also more difficult to leave behind. There is no one "type" of person who develops addiction or enters sex work. Life experiences like past trauma and family history may influence a person's options and susceptibility. A person may be escaping an abusive situation and turn to prostitution as a way out. People start using drugs for similar reasons. Trauma, abuse, and a desire for mental or physical escape all fuel the problematic substance use that leads to addiction. Financial struggles, not necessarily stemming from drug use, may pressure other women or men into the sex trade. Sex work may lead others to start drinking or using drugs. Addiction can keep a person trapped in prostitution, and prostitution can keep others trapped in drug use. It's a challenging cycle to break especially if individuals are forced into one or either practice by pimps, peers or life circumstances.

THE NATURE OF DRUG USE IN INDIA

- 1) Rural versus urban background: In this NHS, 51.6% of the subjects came from a rural background and the remaining 48.4% were from urban India. They resembled each other on most of the parameters. The monthly income was slightly higher among the subjects from an urban background. People from an urban background more often reported heroin abuse, injecting drug use (IDU) and needle sharing. In contrast, users of other opiates and cannabis were generally from a rural background. A marginally higher percentage of urban users had been introduced to drug use earlier, i.e. before the age of 20 years (42% versus 34%).
- 2) 'Ever use' versus 'current use': It was observed that many 'ever users' were 'current users'. The proportion of 'current users' as part of 'ever users' was around 80% for alcohol, 70% for cannabis and 65% for opiates. Thus, drug use, once initiated, appears to continue in a majority of cases.
- 3) Youth (DAMS): Among treatment seekers (the DAMS component), there were several young subjects. Overall, about 5% of total treatment seekers in various states were below 20 years of age. It was noted that young people reporting for treatment were more often users of propoxyphene, heroin and cannabis.

- 4) Youth (RAS): A total of 368 out of 2,831 subjects were below the age of 20 years. In addition it was seen that the mean age of initiation to drug use was around 19 years. The data from Chennai described drug abuse by street children, who used a variety of substance including inhalants, cannabis, alcohol and heroin. Some of these children were involved in drug dealing.
- 5) Reasons for drug use: Common reasons given for drug use were curiosity, experimentation, being in the company of drug users and to experience the effects. By and large, the reasons were similar regardless of the substance being used.
- 6) Treatment-seeking (DAMS): Very few current users of these drugs contemplated treatment for drug use. Only a small minority did actually seek help. Among alcohol users, only 2% actually sought help. Four percent of cannabis users and about 18% of opiate users reported that they had visited treatment centres to quit drug taking, although there were significant regional variations within the country. However, a large number of IDUs (73%) had reported for treatment.
- 7) Treatment-seeking (RAS): Overall, about one-third had attempted to reduce drug consumption in the preceding six months. However, only a minority (27%) had ever reported to any organisation for help and an even smaller percentage (12%) was currently receiving treatment. Some were not even aware of the availability of treatment facilities. Some others reported that they faced difficulty in obtaining help for treatment from the established treatment centres. Amongst those who reported for treatment, the level of satisfaction was not high. The available responses suggested that certain factors – lack of infrastructure, cost of treatment, and lack of facilities and indifferent attitude of staff – which discouraged them from undergoing treatment.

INJECTING DRUG USE (IDU)

- 1) The most significant recent shift in drug use patterns in India is the move from smoking or chasing to IDU. Heroin, buprenorphine (Tidigesic® / Tamgesic®) and dextropropoxyphene (Spasmoproxyvon®) are the drugs that are commonly injected in India. HIV prevalence among drug users in India demonstrates considerable heterogeneity. There are high levels in some areas particularly in certain parts of North East India (e.g., the state of Manipur with a reported HIV prevalence of up to 60% in some districts). High prevalence also occurs in many cities with a concentrated IDU population (e.g. Chennai and New Delhi). Low prevalence is observed in other urban areas such as Mumbai and Calcutta.
- 2) Information on IDU is available from several components of the survey. These include the National Household Survey (NHS), the Drug Abuse Monitoring System (DAMS), the Rapid Assessment Survey (RAS), and four of the Focused Thematic Studies, namely: Drug abuse among Women, Drug abuse among Rural Population, Availability and Consumption of drugs in the Border Areas and Drug abuse among Prison Population.
- 3) Proportion of IDUs: The proportion of IDUs varied between 0.1% (in NHS) and 43% (in RAS). In the RAS, the highest prevalence of IDU was reported from Imphal (80%) followed by Chennai (43%) and Kolkata (38%). In the RAS, the age of IDU initiation varied between 15 and 28 years. There was a gap of 2-10 years before shifting to injecting practices. In the DAMS component, 14.3% reported ‘ever’ using drugs through the injecting route and 9.4% could be called ‘current’ IDUs.

- 4) Profile of IDUs: IDUs were present among all sections of the population. However, the prevalence was higher depending upon the setting and population sub-group. It was definitely higher in the urban sample and more so among those recruited from the street (non-seekers of treatment). Finally, even among the rural sample, though prevalence was low, IDUs were detected. IDUs among women, though rare, were also reported.
- 5) Drugs being injected: The common drugs of abuse by means of injecting were propoxyphene, heroin and buprenorphine. IDUs were often poly drug users and the abuse of pharmaceutical products was popular with them.
- 6) Reasons for injecting: Common reasons cited for injecting drugs were ‘nonavailability of heroin (brown sugar)’, ‘injections are less expensive’, ‘better and quicker high’ and ‘peer-influence’. The data also suggested that non-availability of heroin and easy over-the-counter availability of injectable pharmaceutical products such as pentazocine and buprenorphine led to a transition towards injecting. This should be seen in the context of a lack of availability of traditional drugs of abuse.
- 7) ‘Reverse switch’: Although it was observed that most IDUs had shifted from noninjecting to an injecting route, some others had also reported a ‘reverse switch’ i.e.

Shifting to a non-injecting route from injecting practices. Many drug users reverted to smoking because of blocked veins, health hazards, increased awareness, availability of “good-quality” heroin and treatment. Multiple adverse consequences and risk behaviours related to IDU were also found. These are described under ‘Costs and Consequences’.

THE BURDEN ON WOMEN BY DRUG ABUSING MALE FAMILY MEMBERS

- 1) The sample in one of the Focused Thematic Studies was based on interviews of subjects who were living with an affected close family member who was a current regular (daily or near daily) user of drug(s) other than exclusive alcohol and / or tobacco. The women themselves were not regular users of any dependence producing substances. The subjects were recruited from eight urban centres namely Bangalore, Chandigarh, Chennai, Delhi, Imphal, Pune, Solan & Shimla and Thiruvananthapuram, as well as from various settings such as treatment centres, the community or the workplace. The data was obtained from 179 women having affected family members from eight sites and 143 key informants from these sites.
- 2) Drugs abused by the male family members: About 41% were current users of heroin and about 52% reported abuse of psychotropic drugs (buprenorphine, propoxyphene, barbiturates, minor tranquillizers, other sedatives and cough syrups). Many were poly-drug users. A large proportion of them (67%) had been using these intoxicants for more than five years and about 41% were currently undergoing treatment for drug abuse.
- 3) Burden on women: The study found that across all sites, drug use was considered a predominantly male phenomenon and the impact of male drug abuse on women was generally economic, followed by stigmatisation, emotional and a whole range of relationship difficulties and neglect of children who were in turn more prone to child labour or delinquency. Domestic violence, crime and increased trafficking were recognised as possible outcomes of individual drug use. The family burden, especially on the woman, of caring for drug users was also substantial. Besides the economic burden, women were seen as making adjustments at the cost of their own welfare, growth and development. The lack of social support systems served to aggravate their economic, social and emotional burden.

- 4) One of the major burdens the women faced was that of stigma – blame for the drug use of the family member, blame for hiding the issue from others and blame for not getting timely treatment. The woman thus became the victim of not only the drug user but also the society at large.
- 5) Women continued to look after the drug using family member despite continued addiction and HIV prevalence among IDU: Metro cities Delhi Bangalore Chennai Mumbai in the process suffered from constant worry and depression. These women were often subjected to violence and lived in a hostile environment. Most domestic violence reported in the study was directed at women and took place in the context of demands for money to sustain the habit. To prevent further violence, the woman usually conceded and provided the money, creating a vicious cycle of violence as an effective mode of extracting money.

DRUGS, PROSTITUTION AND ORGANIZED CRIME

Sex work and drug use overlap on an individual level. They also overlap within larger organized crime structures. Prostitution, like the illegal drug trade, is big business on the black market, and it has been for some time. Organized crime emerged in its modern form as a result of the prohibition against alcohol in the 1920s. Mobsters honed their craft importing bootleg liquor into the country. Once prohibition was repealed, organized crime needed new enterprises to finance its continued existence and turned to activities like prostitution, drugs and gambling. Drug production and sex trafficking started to become even larger, international operations while remaining closely related to each other. Sex work has also moved to smaller-scale, closer to home settings. The Internet can act as another channel for drug diversion and arranging prostitution services. These may still be tied to larger criminal groups, but the internet can also be an outlet for women who want to work without a pimp or people who want to get illegal drugs while dealing with fewer middlemen.

Drug Addiction: Causes, Symptoms and Possible Remedies

Dr. Shriram G. Gahane,

Assist. Prof. in English,

Adarsh Arts and Commerce College,

Desaiganj (Wadsa), Dist- Gadchiroli. M.S.

Pine Code- 441207

Abstract:-

People start using drugs to escape reality or to mask pain in life. Young children start taking drugs as fashion, out of curiosity, as a part of their adventurous behaviour and as something to do different from others. Gradually, the addict becomes so habitual and dependent on drug that he cannot imagine life without the use of drug. Once our body becomes dependent on drugs, it stops functioning in natural course which leads to the loss of health. Drug addiction occurs from genetic and environmental factors. Many abnormal and unpredictable changes occur in the behaviour of a person when he gets addicted. The causes of drug addiction are in human behaviour, so are its remedies. Of course, the willingness of the addicted person is necessary to get rid of this disastrous evil, the greatest remedy being ‘Prevention is better than Cure’.

Key Words: Drug, drug addiction, health, peers, symptoms, moral values.

Introduction:-

Drug addiction has come forward as a dangerous social evil today. Of course, it has been existing in human society from times immemorial. However, today it has become a great problem worldwide, particularly among youths. Majority of teenagers fall prey to different types of drugs and stimulating medicines leading to narcotic effects. Various types of drugs are used in various forms and make the drug addict drug-dependent. Their lives are spoiled in all aspects, as they suffer from the loss of family, healthy life and social surroundings. According to the World Health Organisation, drug abuse is a state of periodic, chronic intoxication, detriment to the individual and to the society, produced by repeated consumption of drugs either natural or synthetic. As Oxford Advanced Learner’s Dictionary defines it, ‘drug addict’ means a ‘person who cannot stop taking harmful drugs’.

The term ‘Drug’ means not only medicine, but fatal narcotics with various specifications having evil effects on mind, heart and body cells of the addicts. Initially drugs are taken voluntarily, but gradually the addict becomes so habitual and dependent on drug that he cannot imagine life without the use of the drug. It further leads to physical and psychological dependence on drugs with a tendency to take more and more drugs. People start using drugs to escape reality or to mask pain in life. However, as they go on taking drugs at regular intervals, the quantity increases and they feel need of more and more doses of drugs; they need drugs just to keep themselves normal.

The over use of all types of drugs has affected many people all over the world. There are various types of drugs including narcotics, depressants, stimulants, hallucinogens and cannabis-cocaine, meth, marijuana, crack, heroin, opium, morphine, bhang, hashish, LSD, mescaline, khat, codeine, tobacco, gutkha and liquor. They are all available throughout the globe. Out of these drugs like heroin, LSD, morphine, cocaine, etc. are very costly and cannot be afforded by every common person. Some drugs like bhang, hashish, tobacco and liquor are comparatively cheaper and are taken by low-income group people. All of these drugs are equally harmful for the human body and dangerous for future of the youths. Once our body becomes dependent on them, it stops functioning in natural course which leads to loss of health. For example, the over

dose of alcohol in our blood leads to the loss of vision, hearing, smell, taste and muscle coordination. Heroin is perhaps one of the most dangerous drugs that affect our heart and brain's work leading to the ultimate destruction of our life. This paper is an attempt to throw light on various causes, symptoms, effects and possible remedies on drug addiction. The views in the paper are based on the general observations and personal experiences.

Causes of Drug Addiction:-

The experts who study addiction and its effects say that drug addiction occurs from genetic and environmental factors that can make a person vulnerable. Following are some of the causes that lead a person towards addiction-

- **Family History-** Studies all over the world suggest that genetic factors are about 50% responsible for the occurrence of drug addiction. The siblings whose parents are addicted to drugs are likely to get addicted too. The early exposure of drugs attracts children and contributes a lot to make them drug addicts. Their immature mind is not capable enough to think about negative effects of drug on their personality and future life. As their parents take the drug, they feel attracted to it and start taking it slowly in a very small quantity initially. However, by the time they understand its side effects on them, they are completely addicted to the drug and find themselves caught in its vicious trap.

- **Company of Peers-** The company of peers also plays crucial role in making one drug addict, especially during adolescence. Peer pressure has been described as the major cause for initial and experimental drug abuse. Young children start taking it as fashion, out of curiosity, as a part of their adventurous behaviour and as something to do different from others. Drugs are taken for pleasure-seeking and to gratify some temporary fancies among adolescents. Environmental issues also play significant role in taking a person to addiction. Neighbours, friends and socio-economic forces, sexual abuse at early stage and lack of healthy parental guidance also cause drug abuse. There are more chances of being drug addicted if a person lacks in self-confidence. For example, as shown in the movie, *Sanju*, Sanju is tempted by a friend to take various drugs; and because he lacks self-confidence, he easily falls prey to it and starts drinking and taking drugs.

- **Family Problems-** Family problems such as quarrels in family, early separations from one or both parents, occurrence of some tragic events in the family, strained family relations can also cause drug addiction among children. Broken family structure often brings frustration among adolescents compelling them to take drugs in various forms. They suffer from feelings of footlessness and seek for mind-altering source in drugs to escape from the critical circumstances.

- **Health Related Issues-** people who have regular health problems are prone to be drug addicts. Particularly, the mental health issues compel the patients to have drugs and alcohol to help them tolerate hazardous pains.

- **Frustration-** When a person finds that his capabilities and efficiencies are not well-paid and not well-rewarded, he gets frustrated and seeks solace in drugs. Unemployment, migration, poverty, social discrimination between haves and have not are some of the causes of drug addiction. Broken relationships, particularly, failure in love causes frustration leading to drug addiction.

There are many more factors that lead a person towards drug addiction. Among these are- early use of drugs,, regular company of an addict, neglection by family and friends, debts, tension, etc.

Symptoms and Effects of Drug Addiction:-

Many abnormal and unpredictable changes occur in the behaviour of a person when he gets addicted. It has its effect on his brain, health and physical appearance. The family members can easily find out that something is seriously wrong with such a person although he tries his best to hide the truth for a long time. Drug addiction has many long-term effects on life and personality of an addicted person. These effects can be far-reaching and have disastrous consequences on various organs of our body. Some of the common symptoms and effects of drug abuse identified by experts and family members are as follow-

- An addict uses drugs for longer periods and in larger quantity than originally intended.
- He fails to stop or reduce drug abuse.
- He starts losing physical strength and weight.
- He faces difficulty in breathing.
- He avoids company of his family members and friends who constantly ask him to keep away from drugs.
- He fails to fulfil day-to-day responsibilities.
- He suffers from loneliness, sleeplessness and lack of hunger.
- He bunks his regular work.
- He faces financial difficulties.
- He takes loans from various sources.
- He neglects healthy and social recreational activities.
- He seems to be confused and strange in speech.
- He becomes hostile by nature.
- He suffers from loss of concentration.
- He loses interest in achievement-oriented activities.
- He may lose his job.
- In the course of time he becomes a burden to the family and nuisance to the society.

If we observe these symptoms in any member of our family, we should assume that something is seriously wrong with the person. We should immediately consult the experts in such cases.

Remedies on Drug Addiction:-

The causes of drug addiction are in human behaviour, so are its remedies. If a person gets addicted due to any reason, the trap can be broken and he can be recovered from it. Of course, the willingness of the addicted person is necessary to get rid of this disastrous evil. The government has set many laws against taking drugs and drug trafficking. However, we need to change the mentality of addicts to help them live their normal life. We can also prevent or wards from getting addicted by taking some steps towards their healthy upbringing. Here are some of the points suggesting effective remedies against drug addiction-

- **Strong Family roots-** Children learn and adopt many things at home. Parents should take care of their wards. They need to set ideal examples to keep them away from drugs and other such evil things. Parents can make them aware of the bad effects of drugs at home itself so that they would not be forced by any factor to take drugs. A Strong and supportive environment at home prepares healthy children. For this the parents need to be morally strong and the family should be based on loyal and faithful relationships.
- **Moral Values-** Indian education system is supposed to be the richest education system in the world in respect of moral values. Under the sugar-coat of professionalism, today we have no place for these values in our curriculum. The need is to once more enrich our school curriculum with value-based moral education so that moral values will be inculcated among young children to keep them away from such destructive addictions.

- **Learning to Deal with Pressure-** Everyone is full of tension in today’s hectic world. All are in search of some effective solutions to release the pressure. Many of us make mistakes by taking help of drugs to relieve the tension. Actually, there are some healthy pressure-releasing ways we can apply to handle stress. One can read good books, watch comedy serials on TV, or can have good habits such as painting, singing or playing or listening music.
- **Healthy Diet-** Eating with family at home is the greatest pleasure in the world. Healthy and well-balanced diet, regular exercise, practising yoga and pranayama keep our body healthy and prevent us from drug addiction. Such a healthy person can handle any pressure effectively without being tempted by drugs.
- **Awareness Campaigns-** Awareness campaigns can serve the cause of preventing drug addiction in society. The NGOs, Media, Self-help Groups and some governmental agencies can play crucial role in changing mindset of the addicted people. There are many rehabilitation centres that can help the addicts combat drug addiction. Individual counselling can also be really effective to bring the addicts back to their normal life.

Conclusion:-

Remember, drug addiction has no specifications as such, and anybody can be addicted to drugs anytime at any stage of his life. Therefore, ‘**Prevention is better than cure**’ is the old idiom that needs to be followed to keep our society healthy. By learning to stay away from temptations, we can avoid the entry of drugs in our lives. Let’s give a message to create a big and positive picture of our society and focus on priorities.

Globalization, Professional Ethics, Human Values and Drug Addiction.

Dr.Prof.Vijaya.N.Kannake
(J.M.Patel College, Bhandara)

Abstract

This paper represents the concept of globalization. It gives us a brief idea of globalization and its effect on human values. The paper explains its Pros and Cons on the world as well as on people in our country.

Globalization is the process that encompasses the cause, courses and consequence of transnational and transcultural integration of human and non-human activity. India is among the countries which have developed due to globalization

Globalization has its Pros and Cons. The Pros are country's economic, political development, increase in employment opportunities for skilled people, access to new technologies etc. Whereas the Cons are that the poor people are being more poor, no availability of jobs for unskilled people, agricultural sector has not developed that much as that of service sector, country's social, cultural and human values are affecting, people are crazy about the western lifestyle and thus are more influence to modern world, fashion, junk food, alcohol and drugs.

This paper will explain you what drugs are? What are the problems a person has to face if he/she is taking drugs? How to tackle with the problems due to drugs abuse. It will also help to take necessary precautions and solution on the same.

Introduction

Globalization is a process in which any country from the world can import and export goods with whatever price they expect to sell or purchase at a global platform. It not only helps the country to fulfill its need but also develop and progress. In India globalization is not a new term. It has a huge role in Indian economy. From past few years foreign investments have been made in various field such as corporate, retails, scientific sector etc.

In 1990 Dr. Manmohan Singh was the finance minister, who opened the gate for globalization in India. Since then India is one of the important economic leaders in the world, as we have one of the world's largest economy. We account for 2.7% world trade.

Benefits of globalization:

1. SEZ (Special economic zone) are being formed due to which there availability of new jobs was formed.
2. New technology and skills were brought by foreign countries which result in to new management structure and people started learning new things in smarter way.
3. Standard of living of people has improved which also helped people to improve their way of thinking.

Disadvantages of globalization:

1. As globalization has helped in positive way it also had its negative impact such as long working hours, poor health, bondage, disgraceful working conditions etc.
2. The unskilled and uneducated population hasn't gained enough out of it.
3. Agricultural sector has not been developed as that of service sector.
4. It also made disparity between rural and urban people for jobs, growth of slums and threat of terrorist activities.
5. The gap between the poor and the rich has increased which has led to various criminal activities.
6. Youngsters are living their studies very early and started joining jobs at various call centers so as to earn money at faster speed which has led them to inculcate bad habits very often.
7. Cultural aspect has also been disturbed in India as the institution of marriage is breaking down at faster rate.
8. Globalization has developed craze for western brands.
9. Illegal drugs trafficking have also been seen due to modern lifestyle of people in metropolises cities.

Professional Ethics:

1. It's a form of applied ethics or rules and principles which are to be used to solve the problems that arises in the professional environment.
2. There should be strong professional ethics due to which problems such as corruption, prevalence of terrorism, criminalization of the fractural polity can be avoided.
3. Ethics can helps to make better decision which can help to increase your profits.
4. Both ethics and profits go together thus a person with good professional ethics can lead the business and lead them to successful profits.
5. Globalization provides better opportunities to the employees with strong professional ethics which enables them to integrate personals goals with the goals of organization.

6. Due to increase connectivity caused by globalization civil society is better aware of problem and are capable of solving them.

Human Values:

1. The global companies must understand the laws, values, cultural and essential standards of its own country but also of other countries as they have their subsidiaries operating there.
2. Globalization has now started disturbing the social, cultural and economic values of society. Although it has both positive and negative impact on society.
3. Positive are those in which people are open to accept new system and new technology, learning new things, accepting new jobs opportunities helps to improve standard of living etc.
4. Negative impacts are adversely affecting the country
  - The gap between the rich and the poor has increased due to which slums and joblessness has increased.
  - People are more influenced by western cultural that they are forgetting our own Indian values.
  - Branded clothes, cars, accessories are more likely to hit country. People who somehow led them to earn money at faster rate which may influence them to go on wrong path.
  - Youngsters have started taking drugs and alcohols as if to show that they belongs modern and high class society.
  - Heath issues have also occurred as people started eating junk food like pizza, Chinese food, burger etc.
  - Obesity, overweight and other diseases are arriving in the country.

Drug Addiction:

Globalization has not only a positive effect on world but it has adversely affected the world in more dangerous way. Due to increased competition among all the people some medicines and drugs have been invented which the rises the success rate of the people.

Drugs include alcohol, marijuana, hallucinogens, heroin, cocaine, opioids, etc. People use it to increase their grades in developed countries. So as to influence by western culture now drugs are also being used in our country.

Although drug trafficking is illegal in our country but still people use them as a status symbol or so as to get away from the problems which they are facing in lives.

Drugs like cocaine, heroin are very powerful drugs which once consumed may cause addiction. This addiction is not at all easy to handle, it may led to several disease but if not taken in right amount and time it may led to death. Drug trafficking also led to illegal activities in the country which somehow increase the crime rate. All over the world about 11 million people inject drugs according WHO.

Causes of Drug Addiction:

1. To fit in.
2. To relieve boredom.
3. To rebel.
4. To experiment.
5. To seem grown up.
6. To be in competition.
7. To escape or relax.

Effect of Drugs:

1. Drugs are essentially poisons. The amount taken determines its effect on body. A small amount of drug can speed up the blood flow and greater amount can slow down whereas very large amount can kill.
2. Some drugs are there which directly affects your mind which can distort what's happening around him/her. Drugs block off all the sensation which the user don't want to feel, so to provide short term help in the relief of pain they use it again and again which ultimately led to addiction.
3. Medicines are also some form of drugs. Sometimes they are necessary but still they are drugs, so we should use medicines only if they are prescribed by doctors for limited period of time as over dose may be dangerous.
4. Normally when a person remember something the mind provides him/her quickly, but if he/she is on drugs it blurs memory which he/she does not want to remember thus to deal with it they use drugs.
5. It destroys creativity as it erase your bad memory, it also has the power to erase your good memory too and also your habits, likes, dislikes, etc. It increases the risk of illness, infection, weakened immune system.
6. It causes nausea, heart attack, collapsed veins, and abdominal pain.
7. Increased strain on liver, liver failure.
8. Strokes, mental confusion, brain damage, lungs disease.
9. It also effects on users behavior which includes paranoia, aggressiveness, addiction, impulsiveness, loss of self-control.

Conclusion:

1. Parents are the best protection against drugs abuse.
2. Love and affection.
3. Consistent and fair discipline.
4. Open environment to exchange thoughts.
5. A stable family.
6. Model of strong, thoughtful and feeling adults.
7. Educate them the ill effect of drugs.
8. Tolerate their behavior.

Steps to solve Drug Problem:

1. Identify the problem in your home, if not sure consult trusted professional.
2. Talk to the user about your concern.
3. Listen to them.
4. Try to solve their problems or take them to trusted professional.
5. Put them in firm rules which must be set.
6. You cannot stop but help them to control.
7. If necessary sent them drugs rehabilitationcenter where they will be under observation.
8. Inculcate strong value system in them,
9. Give them the strength, love, affection, support which they need.

Reference:

1. www.wikipedia.com
2. www.addvisor.com
3. www.drugfreeworld.org
4. www.unodc.org
5. www.who.int
6. www.scribd.com

‘SIDE EFFECTS OF DRUG ADDICTION ON FAMILY’

Prof. Yogesh Krishnarao Patil

Assistant Professor, the Department of Geography
Mahila Mahavidyalaya Gadchiroli

INTRODUCTION:-

Every single person in an addict’s immediate family is affected in some way by the individual’s substance abuse. Addiction impacts a family’s finances, physical health and psychological wellbeing. In recent years, our family, society has moved further and further away from the traditional nuclear family. There are single-parent homes, blended families and homes headed by grandparents, just to name a few family unit variations. Each of these family structures and more will affect the addict’s overall impact on the family. If young children are a part of the family, their ages must also be factored into the effect of substance abuse. The same can be said for older adults who have adult children. The severity of addiction and the type of substance dependence also factor into the overall impact of addiction on a family. Addiction impacts a family’s finances, physical health and psychological wellbeing. Lastly, each addict’s situation is different, which means that each family’s situation is unique. This makes it impossible to assign a universal causal relationship between substance abuse and family functioning. It is worth noting that in most families, the impact of addiction is overwhelmingly negative, with few exceptions.

EFFECTS OF ALCOHOL AND DRUG ABUSE ON THE FAMILY

Different family systems will experience different effects from a loved one’s substance abuse disorder, but here are some of the most common ways drug and alcohol abuse affects the family of an addict.

Instability within the family system. People suffering from addiction are often unreliable and cannot be counted on to do what they say. Other family members are left to pick up the slack when the addict does not attend to his or her responsibilities. This causes conflict and instability within families, as family members are continuously let down or can never predict the addict’s behavior.

Mistrust, lying and stealing. Once addiction has taken hold people may turn to lying and stealing to hide and support their drug abuse. This behavior, of course, creates resentment, mistrust, and turmoil within relationships in the family.

Financial distress. Alcohol and drug abuse can lead to problems at work, including decreased productivity, missed work and job loss. Addiction creates a financial burden that may cause families to lose their home, or have difficulty providing basic needs such as food and healthcare for their children. The addict may rely on financial support from other family members which further strains relationships.

Conflict amongst family members. Addiction can lead to negativism, where all the communication taking place amongst the addict and family members is negative. Anger and resentment can cause family members to lash out at one another. Complaints, criticism, and put-downs may become the norm which leaves everyone in the situation feeling bad.

Effects of Parental Drug Abuse on Children

Alcohol and drug abuse negatively impacts everyone in the family, but too often children and adolescents are most affected by the addiction of a parent.

CHILDREN MAY EXPERIENCE NEGLECT AND ABUSE

Parental inconsistency. Even if severe neglect and abuse are not present, alcohol and drug addiction can lead to inconsistent parenting, including erratic rules and inconsistent

consequences. In these situations, children may experience confusion about what is right and wrong, as they receive mixed signals from parents about acceptable behavior.

Children take on adult roles. When parents suffer from addiction, their children often end up taking on parental roles. Especially older children in the family may take on responsibility well past what is expected of other children their age by looking after siblings, cooking, cleaning, and even providing emotional support to the addicted parent.

Emotional instability and behaviour problems. Growing up with parents who abuse drugs and alcohol creates an environment of chaos and instability. Children from homes where one or both parents are struggling with addiction can experience shame, guilt, confusion, fear, and insecurity as their emotional development is not nurtured or made a priority within the family.

DISCUSSION AND CONCLUSION

Nearly every person in contact with an addict is impacted in some way. It's rare that the impact of an addiction is limited solely to the addict. Everyone around him or her is affected in some way. Frequently, the people who spend the most time around the addict are friends, family and co-workers – these are the people who are likely to be most impacted by drug addiction or alcoholism. Family members, especially non-addicted spouses, are forced to pick up the slack for the addict, make excuses for his or her behavior and potentially endure sexual, physical and emotional abuse. In many cases, extended family members and close friends have to help financially and in other ways to account for the ignored responsibilities by the addict. Children suffer in school and socially and are more likely to be involved with drugs and alcohol as adults. Coworkers are not always as close to the addict, but they may also be affected by having to increase their workloads to make up for diminished job performance. Nearly every person in contact with an addict is impacted in some way. This is why addiction recovery is most successful when the friends and family members closest to the addict are involved. Since addiction damages the whole family, addiction recovery needs to heal the whole family.

REFERENCES:

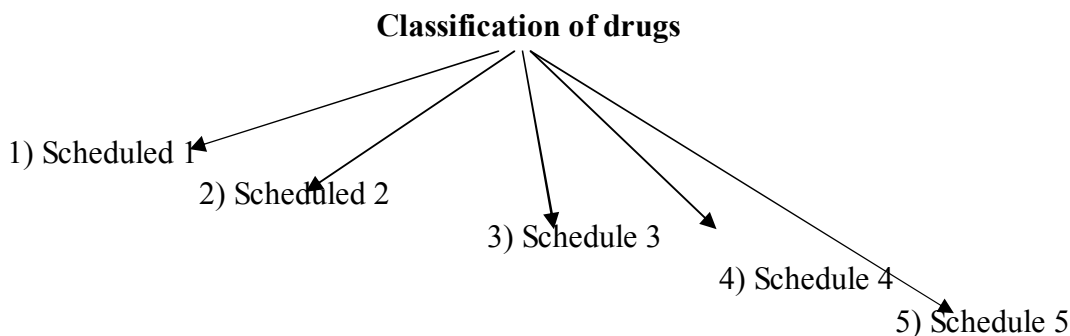
- www.nccp.org/publications/pub_1008.html
- [.http://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK64258/](http://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK64258/)
- <http://www.rehabs.com/pro-talk-articles/substance-abuse-and-the-impact-o...>
- <http://addictioninfamily.com/family-issues/unhealthy-families/>
- https://www.aacap.org/AACAP/Families_and_Youth/Facts_for_Families/FFF-Gu...
- <https://www.addiction.com/3003/will-alcohol-abuse-lead-divorce/>
- <http://www.medicaldaily.com/heavy-drinking-will-lead-divorce-unless-both...>

DRUG ABUSE- NEED TO CONTROL

Yogeshwar Pikalmunde
Research Scholar
Dept.of Humanities and SS
VNIT, Nagpur

Drug abuse is the misuse of chemical drugs (narcotics) for pleasure.

Various chemicals used as drugs are heroin,opium etc. They can be intake through syringe, oral intake, nasal intake, smoke intake and intake through pills.

Types of drugs-

Nicotine drugs

Opium drugs

Chars drugs

Ganja drugs

Bhang drugs

Characteristics of drug abuse:-

- 1) Intoxication
- 2) Upset minded
- 3) Poor physical health
- 4) Violent behavior
- 5) Aberrant behavior
- 6) Minded
- 7) Improper excitations
- 8) High temptations

Preventive Measures

- 1) Rehabilitation centers
- 2) Restriction by senior citizens
- 3) Awareness drives.
- 4) Proper government vigilance over drug trafficking.
- 5) Proper upbringing of children.
- 6) Inculcation of moral values at school level.
- 7) Availability of drug resisting pills.
- 8) Strong foundation of habits and values inculcate at an early age.

Causes of drug abuse:-

- 1) Psychological pleasure
- 2) Depression, stress
- 3) To forget physical pain
- 4) Bad company
- 5) Lack of will power
- 6) Poor economic condition

- 7) Lack of literacy.
- 8) Ignorance by parents.
- 9) Not conscience about health.
- 10) Availability of drugs due to smuggling.
- 11) Improper vigilance of government authority
- 12) Lack of drug relief
- 13) Satisfying curiosity
- 14) Removing tension
- 15) Improving sleep
- 16) Deeping self understanding

Effects of drug abuse

- 1) Lack of appetite
- 2) Ignorance to education
- 3) Ignorance by families
- 4) Poor upbringing of children's.
- 5) Societal stigma
- 6) Suicide attempt
- 7) Waste of money
- 8) Violent behaviors
- 9) Domestic violence
- 10) Poor health (physical and mental)
- 11) Decreasing productivity of work.
- 12) Loneliness
- 13) Loss of social status
- 14) Negligence towards children and elderly people.
- 15) Loss in professional life.
- 16) Increase in crime rate.
- 17) It can cause tumor and cancer
- 18) Probable arrest and consequent court trials and arrest.

Conclusion-

In Mumbai, the number of drug addicts according to research, stood at 1,54,880. In Amritsar, with the population of 1.8 lacks. The number of drug addicts were estimated 1584 per lakhs population. The state of Punjab is worst hit by drug abuse, since there is a large trafficking of drug across international border. Even several religious cities of pilgrimage

While the use of heroin and brown sugar began before 2 centuries, the uses of bhang, chars, opium and ganja have been since time immoral. We being the youth of our country, India.

Today pledge to not get addicted to any form of drug.

We pledge that we not do, allow anyone be it our friends or relative or any anymonous person getting drug addicted. We pledge that we being responsible student of our college spread awareness against drug abuse.

“A FROEMD OS WEED

DON'T MAKE YOU

SMOKE THAT WEED”

“LIFE CAN TAKE YOU HIGHER THAN DRUG”

“DON'T BE INSANE

DRUGS RUIN YOUR BRAIN”

“SAY ‘NO’ TO DRUGS, AND ‘YES’ TO LIFE”

“DRUG ABUSE IS LIFE ABUSE”

“BORN FREE, LIVE FREE:

References-

1. Ministry of Home Affairs. Crime in India, New Delhi: Government of India, 1998.
2. Reid, Suetitus. Crime and Criminology, Illinayse: Deydan Press, 1976.
3. Shankardas, Rani Dhavan. Punishment and the Prison: India and International Perspective, New Delhi: Sage Publications, 2000.
4. Sutherland, Edwin H. and Donald R Cressey. Principles of Criminology, Bombay : The Times of India Press, 1968.
5. Walklete, Sandra. Understanding Criminology, Philadelphia: Open University Press, 1998.

Side effects of drug addiction on family, society as well as physical and psychological factors.

Anita Sarve

Research Scholar

Email-anitasarve@gmail.com

Drug addiction is not a hallmark of moral failure or lack of willpower – it’s a complex disease that requires long term, extensive treatment, just like any other chronic condition. The definition of drug addiction refers to the obsessive and repeated use of dangerous amounts of drugs and the appearance of withdrawal symptoms when not using drugs. The effects of drug addiction seen, due to this compulsion, are wide ranging and profound. Effects of drug addiction are felt by the addict both physically and psychologically. The effects are also seen in those around the addict, like family members.

The effects of drug addiction also include the cost to the justice and health care systems. Violent behavior is most closely tied to alcohol use and alcohol abuse is responsible for the disability of 58.3 million people worldwide. It estimated the effects of drug addiction cost. This number represents health care expenses, lost wages, prevention program costs and criminal justice system costs, among others.

Side effects of drug addiction on family :-

This section looks at the effects on the family when someone is abusing alcohol or other drugs. In many cases the person is not an addict or an alcoholic. They are just drinking or taking drugs in a way which upsets others with this in mind we look at the following five scenarios:

1. How a parent with a drug or alcohol problem affects the whole family :- It is well known that a parent with a drug or alcohol problem can have a negative effect on their family members.
2. How a partner with a drug or alcohol problem affects the other partner. It is not easy to live with a person whose drinking or drug use is causing problems. The drinking or drug use is causing problems. The drinker or drug user is often full of conflict, from between wanting their drug or alcohol and not wanting the harm that always seems to follow. They often blame others when things go wrong.
3. How a parent’s addiction may affect their son or daughter :- The son or daughter of a parent abusing alcohol or drugs can also end up bogged down. They often adopt a rule which helps the family, but they may get stuck in the rule and neglect their own needs.
4. How a son or daughter with an addiction affects the whole family :- Whole families can seem to go to pieces when there is a son or daughter using drugs or alcohol. Parents fall out with each other over how to handle the situation, which when sons or daughters can get blamed for being a bad example. The drug user gets so much attention that others are neglected.

Side effects of drug addiction on society :-

It costs everyone money – Abusing drugs and alcohol comes with many side effects, requiring support and resources from health care, lost revenue, damages and health care. The more society abuses drugs, the more use pay for it as a whole.

It monopolizes health care resources – Every year, drug abuse, costs the healthcare industry over \$180 billion. Health care is responsible for rehabilitation programs and services, mental disorders and injuries related to drug abuse or addiction.

It disrupts the family unit - Drug abuse takes an extensive toll on the family, which in turn has a negative impact on society. Studies show the tendency of one family member to abuse drugs or alcohol and this one family member's problem causes tension amongst all members.

It results in crime – over half of federal prison occupancy is accentuated for by individuals with incarcerations related to drug abuse or addiction. More crimes are committed by individuals under the use of drugs and alcohol, costing society its resources, time, efforts and safety.

Drug abuses bring down the productivity at work – They are late, absent or mentally impaired on the job, requiring other employees to make up for their late of productivity.

Physical effects of Drug Addiction :-

Physical effects of drug addiction vary by drug but are typically seen in all systems of the body. Some of the primary physical effects of drug addiction take place in the brain. Drug addiction changes the way the brain functions and impacts how the body perceives pleasure. These effects of drug addiction are because the drug repeatedly flood the brain with the chemicals dopamine and serotonin during drug use. The brain adapts and comes to expect, and depend on, these drug induced highs. One effect of drug addiction is children born to drug using mothers can be cognitively affected throughout life. Regarding mortality, one in four deaths are due to the effects of drug addiction. Other physical effects of drug addiction include :

- Contraction of HIV, hepatitis and other illnesses.
- Heart rate irregularities, heart attack.
- Respiratory problems such as lung cancer, emphysema and breathing problems.
- Abdominal pain, omitting, constipation, diarrhea.
- Kidney and liver damage.
- Seizures, strokes, brain damage.
- Changes in appetite, body temperature and sleeping patterns.

Psychological effects of Drug Addiction :-

The psychological effects of drug addiction come from the reason the user is addicted to drugs, as well as the changes that take place in the brain once a person becomes a drug addict. Initially, many people start using drugs to cope with stress or pain. An effect of drug addiction is creation of a cycle where anytime the user encounters stress or pain, they feel the need to use the drug. This is one of the psychological effects of drug addiction involved in “craving” of the drug.

Craving is an effect of drug addiction whereby the addict is observed with obtaining and using the drug, to the exclusion of all else one of the psychological effects of addiction involved in craving is the belief the addict cannot function or handle life without use of the drug.

Other psychological effects of drug addiction include :

- Wild mood swings, depression, anxiety, paranoia, violence's.
- Decrease in pleasure in everyday life.
- Complication of mental illness.
- Hallucinations.
- Confusion.
- Psychological tolerances to the drug's effects creating a desire to do ever increasing amount of the drug.
- Desire to engage in risky behavior.

Discussion and conclusion :-

- Nearly every person in contact with an addict is impacted in some way.
- It's rare that the impact of an addiction is limited solely to the addict.
- Frequently, the people who spend the most time around the addict are friends, family and co-workers there are the people who are likely to be most impacted by drug addiction or alcoholism.
- Assess the “family” members effectiveness of communications, supportiveness of or negativity, parenting skills, conflict management and understanding of addictive disease.
- Don't give up, and try, try again many families or family members at first reject any participation in the treatment process. But, after a period of separation from the client who is abusing substances, family members often become willing to at least attend an initial session with the counselor.
- This is why addiction recovery is most successful when the friends and family members closest to the addict are involved. Since addiction damages the whole family, addiction recovery needs to heal the whole family.

References :-

1. Greenberg, E. Sand Grunberg L. Work Alienation and problem alcohol behavior : Journal of health and social behavior 36 : 83-102, 1995.
2. <https://www.drugabuse.gov>>publication.
3. <https://drugabuse.com>>symptoms-signs reviewed by Joe houchins,MA.
4. <https://www.healthy place.com>>addiction.

प्रा. डॉ. अशोक एन. सालोटेकर

(सहाय्यक प्राध्यापक)

गेविंदराव वारजूकर कला,

वाणिज्य

महा. नागभीड, जि. चंद्रपूर

मो. नं. ९४२३४१७७९५

तंबाखू ओढण्याची प्रथा तशी प्राचीन असली तरी नेमकी केव्हा व कशी उदयाला आली हे सांगणे अवघड आहे. परंतू भारतापुरता विचार करता असे म्हणता येईल की, सतराव्या शतकाच्या सुरवातीला तंबाखू अमेरिकेतून भारतात आयात करण्यात आला या सदर्भात विवेचन करतांना डॉ. कोस्कोव्हस्की असा निर्देश करतात की, इ. स. १६०५ सालापासून भारतीय लोकांना तंबाखूची माहिती होती. व इ. स. १६१० साली सिलोन मध्ये (म्हणजे सध्याच्या श्रीलंका) तंबाखूचे पिक घ्यावयास सुरुवात झाली आणि इ. स. १६१९ पासून तर ही तंबाखू लाल समुद्राच्यामार्ग परदेशात निर्यात करण्यात येऊ लागली. तंबाखूच्या झाडाच्या लागवडीला सुरुवात झाल्याबरोबर तंबाखू ओढणे हे सार्वत्रिक झाले. पोर्तुगिजांनी भारताच्या आगमनानंतर भारतात तपकीर (तंबाखूची भुकटी) ओढणे पसंद केले. त्यांनी सिगारेट वा बिडी ओढणे पसंद केले नाही कारण सिगारेट तोंडात धरल्यावर त्या माणसाची लाळ लागल्यामुळे सिगारेट मलीन होते व तो दुसऱ्याच्या (म्हणजे दुसऱ्या व्यक्तीच्या) दृष्टीने निरुपयोगी ठरते. तंबाखू ओढण्याची प्रथा भारतात अमेरिकेतून, तंबाखूच्या झाडाबरोबरच हस्तांतरित झाली हे जरी खरे असले तरी तंबाखू ओढण्यासाठी लागणारे सर्व साहित्य मात्र स्थानिक लोकांनीच निर्माण केलेले आहे. तंबाखू ओढण्याच्या या पाण्याच्या नळीची निर्मिती व विकास स्थानिक भारतीय लोकांनीच केला असून त्यांना भारतात ‘हुक्का’ किंवा ‘गुडगुडी’ ह्या नावाने संबोधले जाते. तंबाखू ओढण्याच्या या पाण्याच्या नळीचे अनेक प्रकार होते. यातील कल्पना अशी की, तंबाखूचा गर मधूर हा पाण्यामधून आल्यास तो एकतर थंड होतो आणि दुसरे म्हणजे विषारी परिणामाची तिव्रता कमी होते.

मादक द्रव्य :-

प्राचीन काळापासून विविध प्रकारच्या मादक द्रव्याचा उपयोग करण्यात आला आहे. आधुनिक काळात मादक द्रव्याच्या प्रकारांमध्ये वाढ झाली आहे.

प्राचीन मादक द्रव्ये :- यात अफू व गांजा, भांग, हशीस आणि मोरिहुआना इ. अंतर्भाव होतो.

आधुनिक मादक द्रव्ये :- आधुनिक काळात औषधाच्या रूपात अनेक नशिल्या द्रव्यांची निर्मिती करण्यात आली आहे. यात मार्फिन, काम्पोज, मॅन्डेक्स, डेक्सेड्रॉइन, पॅथेडीन, मार्फिया, एल.एस.डी., ए.टी.पी., ट्रॅकुलाइजर इ.

अफीम :-

अफीम किंवा अफू गोळीच्या रूपात घेतली जाते. अफुपासून पेय सुध्दा बनविले जाते. अफूचा उपयोग औषधासाठी केला जातो. पोट साफ करणे किंवा पचनक्रिया योग्य होण्याकरीता अफूचा उपयोग महत्वाचा आहे. खोकला किंवा कोणत्याही प्रकारच्या दुखण्यावर अफूमुळे चांगला फायदा होतो. अफू या मादक पदार्थाच्या नशेकरीता दुरुपयोग केला जातो. त्याचे गंभीर शारीरिक परिणाम होतात. अफूमुळे भूक वाढते पण त्याचबरोबर रक्ताचे प्रमाण कमी होते. अफूच्या सेवनामुळे लिव्हर, मूत्रपींड, हृदय या अवयवांवर वाईट परिणाम होतो.

तंबाखू प्रमाणे अफू देखील पितात. अफूच्या पिण्यावर बंदी यावी याकरीता १९४६ मध्ये ‘अफीम धूम्रपान कायदा’ विविध राज्यात लागू करण्यात आला. अफूची शेती ही सरकारी नियंत्रणात केली जात असल्यामुळे अफूचे उत्पादन कमी करणे शक्य झाले आहे.

चरस :-

आपल्या देशात पूर्वी सर्वसाधारण लोक सुद्धा चरसचा उपयोग करित. चरची झाडे मध्य आशियात आढळतात. कॅनिबिस नावाच्या झाडाच्या मुळातून जो चिकट पदार्थ निघतो त्याला ‘चरस’ म्हणतात. चरसाच्या सेवनामुळे नशा येऊन व्यक्ती झोपतो याचा उपयोग उत्तरप्रदेशात अधिक प्रमाणात केला जातो. तथिल लोक चरसचा उपयोग शौक म्हणून करतात. परंतू अलिकडे चरसवर बंदी आल्यामुळे आता त्याचा उपयोग करणे जवळपास बरेच कमी झाले आहे.

गांजा आणि भांग :-

गांजाची झाडे असतात या झाडाची फल म्हणजे गांजा होय. झाडाची पाणे म्हणजे भांग होय. गांजा पितात, भांगाला घोटून पितात, गांजाची शेती ही फक्त विशिष्ट क्षेत्रातच केली जाते. त्यावर सरकारचे नियंत्रण असते. गांजाच्या शेतीसाठी सरकारचा परवाणा घेणे आवश्यक असते. गांजामुळे रक्त सुकते.

भांग पाचक, झोप आणणारी, कफ आणि वायूस नष्ट करणारी, अजीर्ण, बवासीर, डोकेदुखी त्याचप्रमाणे स्त्री रोगांमध्ये लाभदायक औषध आहे. औषधीच्या रुपात भांगचा उपयोग केल्यास निश्चितच त्यापासून लाभ मिळतो. परंतू नशेकरीता भांगचा उपयोग करणे वाईट आहे. मुच्छा, चक्कर येणे, डोळे लाल होणे, क्रोध इ. अनेक दुष्परिणाम भांगच्या सेवनामुळे होतात. अधिक सेवनामुळे व्यक्ती पागल सुद्धा होतो.

कोकीन :-

कोका नावाच्या झाडाच्या पानापासून कोकीन तयार करतात. भारतात कोकीन १८९० ते १९०० दरम्यान आले आहे. पूर्वी उत्तर भारतात कोकीनचा उपयोग मोठ्या प्रमाणात केल्या जात होता. दाताचे दुखणे आणि त्या संबंधीच्या रोगावर कोकीन हे विशेष गुणकारी औषध आहे. कोकीनचा मादक पदार्थ म्हणून वापर करित होते. त्यामुळे भारतात कोकीनच्या उत्पादनावर बंदी आणली. अशा प्रकारे उत्पादन करणे गैरकायदेशीर ठरविण्यात आले.

ब्राऊन शुगर (गर्द) :-

व्हाईट शुगर मध्ये शुद्ध हेरॉईन मिसळवून ब्राऊन शुगर तयार केली जाते. हेरॉईनचे प्रमाण ५ टक्के असते. ब्राऊन शुगर तयार करतांना त्यामध्ये उंदीर मारण्याचे औषध, विष, सोडियम सानाईट, एम्पिटामीन राख, खडूचा चूरा इ. पदार्थ मिसळविले जातात. ब्राऊन शुगरमुळे व्यक्ती शुद्धीत राहात नाही. संपूर्ण शरीर हे ब्राऊन शुगरच्या इशान्यानुसार काम करते.

स्मैक :-

अफूला शुद्ध करण्याच्या प्रक्रियेतून स्मैक तयार केले जाते. सकाळी लवकर न उठणे, रात्री उशीरा घरी येणे, झोप न येणे, भूक कमी लागणे, नाकात पाणी येणे, वांती येणे, प्रत्येक वेळी त्रस्त असणे इ. गोष्टीवरून व्यक्ती स्मैक घेत असल्याची ओळख होते. दिल्ली नशाबंदी समितीनुसार स्मैकची नशा करणाऱ्या लोकांची संख्या ही जवळपास एक कोटी आहे.

‘महात्मा गांधी आरोग्याची किल्ली’ या पुस्तकात म्हणतात की, खाणाऱ्याच्या बाबतीत काय बोलावे? तंबाखू फुंकणे, नाकात ओढणे आणि खाणे या तिन्हीत ती खाणे ही सर्वात अधिक गलिच्छ गोष्ट आहे. त्यात जो गुण मानला आहे तो निव्वळ भ्रम आहे. आपल्यात एक म्हण आहे की, तंबाखू खाईल त्याचा कोपरा, पिईल (फुंकेल) त्यांचे घर आणि आणि ओढेल त्याचा कपडा, तिन्ही सारखे घाणेरडे.

ग्लोबल टोबॅको सर्वे करण्यात आला. त्यामध्ये ५५ लाखापेक्षा जास्त मुले गुटख्याच्या आधिन झाल्याचा निष्कर्ष निघाला. २४ ते ३४ वयोगटातील तरुण मुले तंबाखू सेवनाच्या आहारी जातात. तंबाखू व तंबाखूजन्य सेवनाने दरवर्षी ८ लाख लोक मरतात.

भारतात १० पैकी एक व्यक्ती तंबाखूमुळे होणाऱ्या आजारांमुळे मरते. तंबाखूजन्य पदार्थांच्या सेवनाने ४० टक्के रोग शरीरात उत्पन्न होतात. जसे हृदयरोग, कॅन्सर, नपुसकत्व, श्वासोच्छ्वासाचा आजार, फुफुसाचा कॅन्सर, निद्रानाश यासारखे असाध्य रोग हे मानव शरीरावर आक्रमण करतात.

भारतात दर १६ सेकंदाला एक मुल तंबाखूचे पहिल्यांचे सेवन करते. दर दिवशी हा आकडा ५५०० मुलांपर्यंत जातो.

भारतात १४.६ टक्के कुमारवयीन मुले तंबाखूच्या अधिन गेले आहेत. त्यात मुलांचे प्रमाण १९ टक्के तर मुलींचे ८.३ टक्के आहेत.

जी मुले वयाच्या १८ वर्षांपर्यंत तंबाखूपासून दूर राहतात. ती आपल्या भावी आयुष्यातही तंबाखू सेवन करण्याची शक्यता कमी असते.

भारतात रोज २५०० व्यक्ती तर दरवर्षी १० लक्ष व जगात ५४ लाख लोक व्यसनाधिनतेमुळे मरतात.

तंबाखूमुळेच भारतात दरवर्षी ४२ लाख हृदयविकाराचे रुग्ण तयार होतात. ३७ लाख फुफुसांच्या विकाराचे रुग्ण तयार होतात. तर या रोगांवर शासनाचे व खाजगीतले दरवर्षी ३० हजार करोड इलाजावर खर्च होतात. भारतात दरवर्षी ५५०० मुले तंबाखूचे पहिल्यांदा सेवन करतात. ५७ टक्के पुरुष तर ११ टक्के स्त्रिया तंबाखूचे सेवन करतात. जगात सर्वात जास्त तोंडाचा कॅन्सर हा तंबाखूमुळे होतो.

तंबाखूमध्ये ४०००० विषारी रसायने असतात. त्यात निकोटीन असतो. जो तंबाखूची सवय लावणारा मुख्य घटक आहे. ह्यामुळे व्यक्तीचे तंबाखुवरील शारीरिक व मानसिक अवलंबित्व वाढते. निकोटीन हे विषारी रसायन असून एक थेंब ७० एमजी सामान्य मनुष्यालाही मारू शकतो. निकोटीनचा वापर किटकनाशक तयार करण्यासाठी केला जातो. नाक, तोंड आणि फुफुसातील सुक्ष्म छिद्र निकोटीनला रक्त व मेंदूपर्यंत पोहचवितात. निकोटीनचे सेवन पहिल्यांदा केल्याने व्यक्तीला सुस्त व आजारी वाटू लागते. तंबाखूची सवय पटकन जडते. कारण तंबाखू हा खायला अॅडिक्टिव्ह आहे. त्यामुळे अधिकाधिक लोक तंबाखूच्या अधिन होतात व वारंवार सेवन करतात. निकोटीन हे व्यक्तीला तंबाखु सेवनासाठी उपयुक्त करते जेव्हा निकोटीन मेंदूवर परिणाम करतो तेव्हा मेंदूतील डोपामाईन रसायन मोठ्या प्रमाणावर स्रवते. त्यामुळे काही काळापुरती धुंदी जाणवते. तंबाखु सेवन करणाऱ्यास मानसिक ताण कमी झाल्याचे तात्पुरते जाणवते, ज्यामुळे मेटॅबोलीझम प्रक्रिया जलद होते आणि न खाताही काही काळ व्यक्ती काम करू शकते. म्हणून अधिक वेळ काम करणारे, सातत्याने तंबाखुचे सेवन करतांना आढळतात. एका तासानंतर रक्तातील निकोटीनचे प्रमाण घटते, व्यक्ती गलीत मात्र होते. ह्या वेळी चिडचिडेपणा, एकाग्रता कमी होणे ही चिन्हे दिसतात. ह्या वेळी तंबाखु सेवन केला नाही तर मेंदूतील रसायने सामान्य अवस्थेत येतात. पण व्यसनाधिन व्यक्ती, अस्वस्थता टाळण्यासाठी परत तंबाखु सेवन करते आणि वारंवार करायला लागते. त्याची सवय सोडणे कठीण जाते. तंबाखु सोडलेल्या व्यक्तीने पुन्हा परत तंबाखु सेवन केले तर परत सवय जडते.

२६ जून १९९३ रोजी प्रसिध्द झालेल्या ILLUSTRATED WEEKLY च्या अंकात दिलेल्या अनुमानानुसार भारतात सुमारे १२ लाख लोक (प्रामुख्याने नागरी क्षेत्रातील) हेरॉईनच्या व्यसनाने शिकार झालेले आहेत. अमली पदार्थांचे सेवन करणाऱ्या लोकांच्या संपर्कात असणाऱ्या व्यक्ती या व्यसनाच्या अधिन होतात त्यामुळे या पदार्थांचे सेवन करणाऱ्यांच्या साखळीचे दुष्टचक्र सतत वाढत जाते. असे तज्ञांचे मत आहे. मोठ्या महानगरामध्ये अमली पदार्थांचे सेवन करण्याचे व्यसन जडलेल्या लोकांची संख्या लाखामध्ये आहे. या आकडेवारीवरून भारतातही अमली पदार्थांचे सेवन ही गंभीर समस्या झाली असल्याचे स्पष्ट होते.

संदर्भ :-

१. कुलकर्णी पि. के. (१९९८) — भारतातील सामाजिक समस्या, नागपूर, विद्या प्रकाशन, पृ. क्र. १६३-१६४
२. Patel, १९९९: Rudman २०००
३. GYTS, २००९
४. आगलावे प्रदिप (२००९) — भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, नागपूर, श्री. साईनाथ प्रकाशन, पृ. क्र. ३२२, ३२५.
५. लोटे रा. ज. (२००९) — भारतीय समाज आव्हाने आणि समाज, नागपूर, पिंपळापूरे अँड पब्लिशर्स, पृ. क्र. २२५
६. लोकशाही वार्ता — ११ डिसेंबर २०१४
७. लोकशाही वार्ता — ११ जानेवारी २०१५
८. गांधी महात्मा (१९९५) — आरोग्याची किल्ली, पवनार (वर्धा), परंधाम प्रकाशन, पृ. क्र. २२५

महात्मा गांधीजींचे व्यसनविषयक विचारकार्ये आणि सद्यस्थिती

प्रा. डॉ. दशरथ धर्माजी आदे

इतिहास विभाग प्रमूख

श्री. गोविंदराव मुनघाटे महा. कुरखेडा जि.

गडचिरोली

E-mail :- adedashrath@gmail.com

(भ्रमणध्वनी ९६५७३३०३२०)

सारांश (Abstract) :-

राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींनी ब्रिटीशविरोधी भारतीय स्वातंत्र्य लढयाचे नेतृत्व करुन भारताला स्वातंत्र्य मिळवून दिले. हे करतांनाच समाजातील अतिशय वाईट व्यसने दुर झाली पाहिजे यादृष्टिने स्वातंत्र्य चळवळी बरोबरच प्रत्यक्ष विचारकार्ये केले. आज मोठया प्रमाणात व्यसनाधिनतेकडे जाणाऱ्या भारतीय समाजाला व विशेषतः तरुणाईला वाचविण्यासाठी **महात्मा गांधीजींच्या १५० व्या जयंती** वर्षानिमित्त कटीबद्ध होत त्या दिशेने प्रत्यक्ष प्रयत्न करणे हीच त्यांना खरी श्रध्दांजली व मानवंदना ठरेल.

बिज संज्ञा :- भारत, राष्ट्रपिता, व्यसन, स्वातंत्र्य लढा, तरुणाई, निर्भया, महासत्ता.

प्रस्तावना :-

राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींच्या नेतृत्वात १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत इंग्रजांच्या गुलामगिरीतून मुक्त झाला. भारतीय जनता स्वातंत्र्याच्या आनंदात असतांनाच ३० जाने. १९४८ ला अतिशय दुदैवी घटना घडली, म. गांधीजींची हत्या करण्यात आली. भारतीयांचे पितृछत्र हरपले. यामुळे स्वतंत्र भारताला जास्तकाळ त्यांचे नेतृत्व आणि मार्गदर्शन मिळू शकले नाही.

महाराष्ट्रात ‘आधी राजकीय सुधारणा की सामाजिक सुधारणा’ असा वैचारीक वाद मोठया प्रमाणात गाजला होता. मात्र म. गांधीजी अशा कोणत्याही भानगडीत पडले नाहीत. एकीकडे भारतीयांना स्वातंत्र्याच्या दिशेने नेतांना मोठमोठे जनआंदोलन आणि चळवळी उभारुन इंग्रजांशी संघर्ष करीत होते. तर दुसऱ्या बाजूने भारतीय समाजातील अनेक वाईट रुढी परंपरां दूर करण्याचे विचारकार्येही करीत राहिले. यामध्ये भारतीय जनतेत मोठया प्रमाणात असलेली व्यसनाधिनता दूर करण्याकरीता विविध प्रकारचे विचारकार्ये केल्याचे दिसून येते.

राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजी आपल्या स्वप्नातील स्वतंत्र भारत कसा असेल याबाबत म्हणतात की— “मला असा भारत निर्माण करावयाचा आहे की, जेथे गरीबातील गरीब माणसांना हा आपला देश आहे व त्याची जळणघडण करण्यामध्ये आपला वाटा आहे. असे वाटेले; जेथे लोकांमध्ये उच्च—निच वर्ग नसतील व जेथे सर्व जातीजमातीचे लोक गुण्यागोविंदाने नांदतील. **अशा भारतामध्ये अस्पृश्यतेसारख्या व नशापानासारख्या कलंकाला जागा नसेल.** स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क प्राप्त होतील. जगातील इतर देशांशी आपले स्नेहाचे संबंध असतील, कारण आपण त्यांना लुबाडणार नाही किंवा आपण कोणाकडून लुबाडले जाणार नाही. त्यामुळे आपले सैन्यबळ अतिशय मर्यादीत असेल. माझे भारता संबंधीचे स्वप्न हे असे आहे. **हीच माझ्या भारताची सुंदर प्रतिमा आहे. हाच माझ्या स्वप्नातला भारत आहे.**” — म.गांधी

महात्मा गांधीजींचे व्यसनविषयक विचारकार्ये :-

गांधीजींवर बालपणापासूनच अत्यंत चांगले संस्कार झाले होते. त्यांचा स्वभाव शांत, संयमी, सत्यवादी आणि पापभिरु असा होता. तरीही बालपणात त्यांच्याकडून काही वाईट कार्ये घडले होते. काही वाईट व्यसनसुद्धा केले होते. यासंबंधाने ते ‘**माझे सत्याचे प्रयोग**’ या आपल्या आत्मकथेमध्ये वर्णन करतात की— वयाच्या १२—१३ व्या वर्षी एका जवळच्या नातेवाईकामुळे त्यांना **सिगारेट** ओढण्याची सवय लागली. सिगारेटचा धुर उडविण्यांत गंमत वाटायची. मात्र पैसा नसल्याने ते आपल्या काकांच्या अर्ध्या फेकलेल्या तुकड्यांचा उपयोग करीत तर कधी नोकराच्या खिशातील पैसे चोरत असत. तरीही याप्रकारे पुर्ण समाधान होत नसल्याने व खुलेआमपणे ते करता येत नसल्याने त्यांच्यात नैराश निर्माण झाले होते व ते आत्महत्या करण्याच्या विचारापर्यंत पोहचले होते. तसा थोडासा प्रयत्न केला. परंतू लगेच सावरुन त्यांनी आत्महत्येचा विचार सोडून दिला. लवकरच हे व्यसन त्यांनी सोडले. नंतर पुढील काळात ते असे मानू लागले की, सिगारेट पिण्याची सवय ही जंगली, वाईट आणि हानिकारक आहे. मला हे समजत नाही की, जगभरात बीडी, सिगारेट पिण्याची सवय इतक्या मोठया प्रमाणात का आहे. शेवटी तर याबाबत त्यांच्या मनात इतकी घृणा निर्माण झाली की, त्यांना सिगारेटच्या धुराजवळ बसणे कठीण झाले, त्यांचा श्वास रोखला जात असे.

इंग्लंडला उच्च शिक्षणासाठी बॅरीस्टर होण्यासाठी जाणार असल्याने त्यांच्यावर तेथील पाश्चात्य संस्कृतीचा प्रभाव पडून ते मांसाहार आणि पाश्चात्य व्यसने यांना बळी पडतील अशी भिती वाटत होती. म्हणून यासंबंधाने त्यांच्या आईने मद्यपान, स्त्रीसहवास व मांसाहार न करण्याबाबत कबूल करून घेण्यांत आले होते.

दारु :- भारतातील मादक पदार्थांपैकी **मदिरा (दारु)** पैकी ताडी आणि ‘एरक’ (मोहाची दारु) तसेच विदेशी दारु यासंबंधाने **म. गांधीजी म्हणतात—** सर्वच प्रकारची दारु सर्वथा निंदनीय व त्याज्य आहे. मद्यपानाने मानव बेभान व निरुपयोगी होतो. दारुचे व्यसन असलेले लोक सगळ्या मर्यादा सोडून वागतात. स्वतःला आणि कुटूंबाला बरबाद करतात. पुढे ते म्हणतात की, बळजबरीने दारुबंदी न करता दारु पिणाऱ्यांची रीतसर सोय करावी अशा विचारांनच्या भूलथापांना आम्ही बळी पडू नये. कारण लोकांच्या व्यसनांची सोय करणे ही सरकारची जबाबदारी नाही.

एवढेच नाही तर भारतातील कित्येक राजे रजवाडे दारुच्या अतिव्यसनाने बरबाद झाले व होत आहेत. श्रीमंतांची मुले, मजूर वर्ग यांचीही स्थिती अशीच. म्हणूनच मी मद्यपानाचा कट्टर विरोधक आहे. मद्यपानाने व्यक्ती शरीराने, मनाने आणि बुद्धीनेसुद्धा कमजोर होतो आणि संपत्तीचा नाश करतो. यामुळे एकवेळ भारत गरीब राहिला तरी चालेल, परंतु देशातील लाखो लोकांनी नशेबाज झालेले मला आवडणार नाही. अबकारी करातून शिक्षण देण्यापेक्षा दारुबंदीमुळे शिक्षण बंद करावे लागले तरी चालेल. नशाबंदीकरिता ही किंमत मला परवडेल.

तंबाखू :- भारतात **तंबाखू**च्या व्यसनानेसुद्धा मोठा कहर केला आहे. तंबाखूचा धूर काढणे (बीडी, सिगारेट, चिलीम), नाकात ओढणे (तपकीर), तोंडात चघळणे, पानविड्यामध्ये वापरणे (तंबाखू व जर्दा) याप्रकारे व्यसन केले जाते. म. गांधीजी एका म्हणीचा उल्लेख करतांना म्हणतात— तंबाखू खाईल त्याचा कोपरा, पिणाऱ्याचे घर, आणि ओढेल त्याचा कपडा हे तिन्ही घाणेरडेच. यामुळे तोंडाची दुर्गंधी वास येत, दात पिवळे होतात, आणि महत्वाचे म्हणजे कर्करोग हा भयंकर आजारही होण्यास मोठी मदत होते.

मादक पदार्थ :- दारु व तंबाखू प्रमाणेच अफू, भांग, गांजा यांची व्यसनेही अतिशय वाईट व घाणेरडी होत. यामुळे व्यक्ती हा ऐदी, झोपाळू आणि कोणतेही काम करण्यास लायक नसतो, असे ते म्हणतात.

स्वातंत्र्यलढा आणि व्यसनमुक्तीचा लढा :-

म. गांधीजी **दक्षिण आफ्रिके**तील आपला लढा यशस्वी करून **इ. स. १९१५ मध्ये भारतात** परतले. यानंतर ते भारतीय राजकारणात सक्रीय झाले. त्यांच्या नेतृत्वात ब्रिटीश विरोधी लढलेल्या जनआंदोलनात गांधींनी इंग्रजाशी सर्षप करतांना सामाजिक साधनसुचितेला प्राधान्य दिले होते. त्यांनी राष्ट्रीय काँग्रेसच्या कार्यक्रमात मद्यपान निषेधाला महत्वाचे स्थान दिले होते. गांधीजींच्या काळात काँग्रेसच्या सदस्याला दारु न पिण्याची शपथ घ्यावी लागत असे. म. गांधीजींनी **इ. स. १९२१ मध्ये** ब्रिटीश विरोधी सुरु केलेल्या **असहकार आंदोलनाच्या** कार्यक्रमात मद्यपान निषेधाला महत्वाचे स्थान दिले होते. यानुसार दारुची दुकाने, गुत्ते यांच्यापुढे विशेषतः **महिलांनी पिकेटिंग (निरोधने)** करावे असे ठरविण्यांत आले होते. स्त्रियांनी मोठ्या उत्साहाने यांत सहभागी होऊन पिकेटिंग केल्याचे दिसून येते. तसेच विदेशी कापडाच्या होळ्या पेटविण्याबरोबरच **विदेशी मद्यसुद्धा** नष्ट करण्यांत आले. याला अनुसरूनच **इ. स. १९२१ नंतर** अनेक प्रांतांमध्ये काँग्रेसची सत्ता स्थापन झाली. त्या सरकारांनी आपल्या प्रांतात **मद्यपान बंदीचे कायदे** केले होते.

इ. स. १९३०—३१ मध्ये ब्रिटीशांच्या विरोधात **सविनय कायदेभंग आंदोलन** सुरु केले. तत्पूर्वी गांधीजींनी सरकार बरोबर तडजोड करण्याकरीता जाहीर केलेल्या ११ मुद्द्यांमध्ये **संपूर्ण दारुबंदीचा** समावेश होता. या दुसऱ्या मोठ्या जनआंदोलनातही गांधीजींनी इंग्रजांच्या अन्याय अत्याचारी कायद्यांचा सविनय भंग करतांनाच मद्यविक्रीबंदीसाठी निरोधने करण्याचा कार्यक्रम दिला. दारु आणि अफू विक्रीच्या दुकानावर **निदर्शने व निरोधने** करतांना मोठ्या प्रमाणात स्त्रियांनी सहभाग घेतला. विशेष म्हणजे यावेळी सामान्य कुटूंबातील स्त्रियांबरोबरच सुखवस्तु कुटूंबातील **स्त्रीया व तरुण मुलीही** सहभागी झाल्या होत्या यापैकी काहीना तुरुंगवासही भोगावा लागला. सविनय कायदेभंगातील स्त्रियांचा प्रचंड सहभाग पाहून एक **परकीय पत्रकार** उद्गारला होता की — **‘घराबाहेर क्वचीत पाऊल ठेवणाऱ्या प्रतिष्ठित कुटूंबातील महिला हातात तिरंगा ध्वज घेऊन रस्त्यावरून मिरवणूक काढीत असलेल्या आणि पोलिसांच्या लाठ्यांचे प्रहार सहन करित असलेल्या पाहून आपण दिडःमूढ झालो.’** असा हा स्त्रियांचा सहभाग म्हणजे त्यांच्या मानसिक मुक्तीचा आणि प्रचंड देशभक्तीचा अपूर्व आविष्कार होय. एकंदरीत गांधीजींच्या मद्यपानविरोधी कार्यात भारतीय महिलांनी अतिशय धिरोदातपणे गुंड व दारुडे याना न जुमानता दारुबंदीकरीता निदर्शने व निरोधने केली. असा हा प्रकार यावेळपर्यंत जगामध्ये कोठेही दिसला नव्हता. केवळ गांधीजींमूळेच स्त्रीशक्तीचा हा आविष्कार याकाळात भारतात पहायला मिळाला. **इ. स. १९४२ चे चलेजाव आंदोलन** हे यापूर्वीच्या जनआंदोलनापेक्षा अधिक आक्रमक

स्वरुपाचे व काही प्रसंगी ते हिंसक होते. ‘करेंगे या मरेंगे’ यानुसार यावेळीही अधिक प्रखरपणे मद्यपान बंदीविरोधी पिकेटिंग करण्यांत आले.

सद्यस्थिती :-

आज जगात भारत हा तरुणांचा देश म्हणून ओळखला जातो. एकूण भारतीय लोकसंख्येत तरुणांची संख्या सर्वाधिक आहे. भारतात २५ ते ३५ या वयोगटातील लोकसंख्या ही साधारणतः ६५ टक्के इतकी असून सरासरी वय २९ वर्ष आहे. याच तरुणाईच्या बळावर भारताला प्रगतीच्या दिशेने नेण्यासाठी माजी राष्ट्रपती भारतरत्न ए. पी. जे. अब्दुल कलाम यांनी ‘मिशन २०२०’ चे स्वप्न बाळगले होते. तर आज याच तरुणांच्या सर्व ताकदीचा उपयोग करून लवकरच भारताला जागतीक महासत्ता बनविण्याचे आशावादी ध्येय बाळगून आहोत. हे अगदी सत्यही आहे. पण त्याचवेळी वास्तविक सत्य फार विचित्र आणि दुदैवी आहे असे खेदाने म्हणावे लागेल.

आज भारतीय तरुणाई मोठया प्रमाणात अनेक कारणांमुळे दारू, तंबाखू, अफू, चरस गांजा, गर्द, कोकेन, हेराईन, यासारख्या विविध प्रकारच्या व्यसनांच्या आहारी जात आहे. दिवसेंदिवस याचे प्रमाण फार झपाट्याने वाढत चालले आहे. शहरी भागात दारू तंबाखू व मादक पदार्था बरोबरच डॉन्सबार, हुक्का पॉलर, रेव्ह पार्टी यांची रेलचेल आहे. त्यात सहज प्रवेश मिळतो आहे. तर ग्रामीण आणि खेडे भाग सुद्धा व्यसनांच्या आहारी गेला आहे. ग्रामीण भागात तंबाखू, गुटखा, मावा, बिडी, सिगारेट, गुडाखू, दारू इत्यादींचे व्यसन मोठया प्रमाणात दिसून येते. याबरोबरच भारतीय समाज मोबाईल मॅनियामुळे आणि मोफत इंटरनेट आणि अनेक प्रकारच्या सोशल साईटमुळे लैंगिक भावभावनांच्या आहारी जात आहे. या सर्वप्रकारच्या व्यसनांमुळे मोठया प्रमाणात समाज विघातक गैरकृत व गुन्हेगारी प्रवृत्ती वाढण्यास मदत होते.

वाढत्या व्यसनाधिनतेमुळे समाजमन हादरवून टाकणाऱ्या ‘निर्भया’ सारख्या घटनांची वारंवार पुनरावृत्ती घडून येतांना दिसते. ‘उडता पंजाब’चे चित्र अतिशय बोलके व मार्मिक आहे. अनेकदा विषारी दारूमुळे कित्येक कुटूंब उघडयावर पडली आहेत. व्यसनांच्या पुर्ततेकरीता तरुण हे चोरी दरोडेखोरीच्या मार्गाकडे वळत आहेत. महत्वाचे आणि विशेष म्हणजे बालकांमधील व्यसनांचे प्रमाणसुद्धा अतिशय चिंताजनकरित्या वाढत चालले आहे. तसेच प्रोढ आणि म्हातान्यांमध्येही व्यसनांचे प्रमाण मोठे आहे.

यामुळे आकडेवारीतून व बाह्यांगाने तरुण असलेला भारत आतून मात्र प्रचंड पोखरला जात आहे. हे म्हणजे उभा, ताठ आणि मजबूत दिसणारे झाड आतून वाळवीणे पोखरावे आणि एखाद्या लहानमोठया वादळाने किंवा तडाख्याने ते धाडकन कोसळावे अशा परीस्थितीकडे भारत मार्गक्रमण करतो आहे.

समारोप :-

महात्मा गांधीच्या स्वप्नातला भारत निर्माण करायचा असेल तर अनेक मूलभूत प्रश्नांपासून सुरुवात करावी लागेल. केवळ भौगोलीक किंवा राजकीय स्वातंत्र गांधीजींनी अपेक्षिले नव्हते. सगळे जगण्याचे प्रश्न सोपे झाले पाहिजेत आणि सर्वात तळातील शेवटच्या माणसापर्यंत लोकशाहीचा लाभ पोहचला पाहिजे. परंतू यातील एक मोठा अडथळा म्हणजे भारतीयांची वाढती व्यसनाधिनता ही होय. गांधीजी म्हणाले होते — ‘मला केवळ एका तासाकरिता जर भारताचा हुकूमशाहा बनविले, तर सर्वप्रथम मी दारूची सर्व दुकाने त्यांच्या मालकांना कोणतीही नुकसान भरपाई न देता बंद करावयास लावीन’

म्हणूनच राष्ट्रपिता महात्मा गांधींनी पाहिलेल्या स्वप्नातील भारताच्या निर्मातीसाठी त्यांनी स्वातंत्र्यपुर्व काळातच व्यसनमुक्तीच्या चळवळीचा धरलेला आग्रह आणि त्यादृष्टिने केलेले विचारकार्ये लक्षात घेऊन व्यसनाधिनतेकडे चाललेल्या भारताला लवकर सावरून धरणे आवश्यक आहे. अन्यथा येणाऱ्या काळात भारतही व्यसनाधिनतेच्या संदर्भात काही आफ्रो-आशियायी देशांच्या पंक्तीत गेल्याचे दिसून आल्यास नवल वाटू नये.

संदर्भ :-

१. गांधीजी मोहनदास करमचंद— सत्याचे प्रयोग अथवा आत्मकथा , नवजीवन प्रकाशन मंदिर अहमदाबाद, २००३
२. गांधीजी मोहनदास करमचंद— आरोग्याची किल्ली, नवजीवन प्रकाशन मंदिर अहमदाबाद, २०१८
३. गांधीजी मोहनदास करमचंद— माझ्या स्वप्नातील भारत, साकेत प्रकाशन औरंगाबाद, २०१०
४. डॉ. खन्ना कैलाश— आधुनिक भारत का सामाजिक इतिहास, अर्जून पब्लिशिंग हाऊस दिल्ली, २००४.
५. डॉ. वैद्य सुमन, डॉ. कोठेकर शांता— आधुनिक भारताचा इतिहास, साईनाथ प्रकाशन नागपूर.१९९४.
६. डॉ. पवार जयसिंगराव, सौ. पवार वसुधा— आधुनिक हिंदुस्थानचा इतिहास, विद्या प्रकाशन नागपूर १९९६.
७. प्रा. लोटे रा. ज. — भारतातील सामाजिक समस्या, पिंपळापुरे अॅण्ड कं. पब्लिशर्स नागपूर, १९९९.

डॉ. अजय पेत्रस बोरकर,
सिध्दार्थ महाविद्यालय
ता.चिचपल्ली, जि. चंद्रपूर

गोषवारा —

जागतिक पातळीवर प्रत्येक व्यवसायात उच्च स्थानावर पोहचण्याकरिता प्रयत्न करत असतात. प्रत्येक व्यवसायात नैतिकता आवश्यक आहे. नैतिकता ही एखाद्या वैयक्तिक जीवनाचे तसेच कॉर्पोरेटमध्ये एक रोजची घटना असते. जग व्यवसाय नैतिक तत्वे, नैतिक तत्वाचे आणि व्यवसाय उद्वेगान्या नैतिक किंवा नैतिक समस्याचे परीक्षण करतात. पर्यावरण बाजार आणि उत्पादन प्रक्रियेत जागतिकीरणामुळे वाढ होत आहे. प्रत्येक जागतिक संस्थेबरोबर कार्यरत कॉर्पोरेट नेता आणि वरिष्ठ व्यवस्थापक आहेत. विविध प्रकारच्या समस्या, दैनंदिन चालणाऱ्या घडामोडी, मार्केटींग, वित्त, मानवी संसाधन, उत्पादन या दुविधांवर मात करण्यासाठी नैतिक तत्वे उपस्थित आहेत.

जागतिकीकरणाचा वाढता प्रभाव आजच्या युगात एक जाणवनारीची नैतिक आव्हाने आहेत. नैतिक निर्णय घेणे ही व्यवसायात, सरकारमध्ये, शिक्षणात, दैनंदिन आयुष्यात एक कर्तव्य आहेत. जसे स्पर्धात्मक व्यावसायिक वातावरणात नीतिशास्त्राने एक महत्वाचे स्थान मिळविले आहेत. त्यामुळे समाजातील होणाऱ्या समस्यांचे नैतिक जाण ठेवून समस्यांचे आकलन करण्यास अधिक मदत मिळते.^१

कि वर्ड :- जागतिकीकरण, कॉर्पोरेट, नैतिकता, मार्केटींग, उत्पादन, व्यवसाय, स्पर्धा, कर्तव्य.

परिचय :-

जागतिकीकरण “एक जागतिक बाजारपेठात व्यापार, वित्त, लोक—आणि कल्पनाचे एकत्रीकरण करणाऱ्या वाढत्या व्यवसायामुळे होणाऱ्या देशांच्या वाढत्या परस्पर निर्भरतेचे संदर्भ देते”. आंतरराष्ट्रीय एकत्रीकरण आणि सीमा, सीमा गुंतवणूक प्रवाह या एकत्रीकरणाच्या मुख्य घटक आहे. द्वितीय विश्वयुद्धानंतर जागतिकीकरण सुरू झाले. परंतु १९८० च्या दशाकाच्या मध्यात ते दोन घटकांद्वारे चालते. तसेच प्रगती—संप्रेषण आणि संगणकाची किंमत कमी करून तांत्रिक प्रगती केली जाते. ज्यायोगे एखाद्या उत्पादनासाठी निरनिराळ्या टप्प्यात शोधून काढण्यासाठी एखाद्या फर्मसाठी आर्थिक दृष्ट्या व्यवहार्य आहे. विविध देशांमध्ये व्यापार आणि भांडवल आणि भांडवलाच्या बाजारपेठेतील उदारिकरण वाढविण्याच्या जागतिक आव्हानात इतर घटकांना अधिक महत्व दिले जाते. अधिकअधिक स्तरावर विदेशी व्यवसायापासून किंवा आयात दराद्वारे आणि आयात कोटा, निर्यात प्रतिबंध आणि कायदेशीर निषेध यासारख्या नॉनरॅरिक अडथळांमुळे त्यांचे संरक्षण करण्यास नकार देते आहेत. जागतिक महायुद्धाच्या पार्श्वभूमीवर जागतिक नितीमुल्याची वाढणारी अडचण ही एक आजच्या पिढीला एक उद्भवणारी नैतिक आव्हाने समजली जाते.^२

जागतिकीकरण ही मुलतः आर्थिक प्रक्रिया आहे. १९३०पासून ते आजपर्यंत विस्तारीत होत गेली आहे. पहिल्या महायुद्धानंतर १९३० मध्ये साऱ्या जगात आर्थिक मंदीची लाट पसरली दुसऱ्या महायुद्धानंतर जगामधील अर्थव्यवस्थेचे चित्र बदलून गेले. शत्रु आणि मित्र अशा दोन गटात जगातील राष्ट्रे विभागली—गेल्याकारणाने व्यापार, भांडवलाची गुंतवणूक आणि तंत्रज्ञानाची देवाणघेवाण यावर अनेक प्रत्यक्ष—अप्रत्यक्ष बंधने येउन पडली. ही बंधने मुक्त करून जगाचा अर्थव्यवहार खुला करावा आणि व्यापाराच्या क्षेत्रात निरोगी स्पर्धेत उत्तेजन देउन त्यातून सर्वांचीच आर्थिक उन्नती साध्य करावी, असा विचार निर्माण झाला. अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष रूझवेल्ट यांनी हा विचार प्रत्यक्षात आणण्याच्या दृष्टीने पुढाकार घेतला. १९४५ मध्ये स्थापन झालेल्या जागतिक बँक आणि आंतरराष्ट्रीय ‘नाणे निधी’ आणि १९४६ मध्ये जागतिक

नव्याण्व देशानी मुक्त व्यापारासाठी केलेला गॅट करार हि त्यांची फलित होती. १९९४ मध्ये ‘जागतिक व्यापार संघटना’ (World Trade organization) स्थापन झाली. या संघटनेच्या धोरणानुसार आयातीवरील बंधने सैल करण्यात आली. आणि देशांतर्गत व आयात केलेल्या वस्तु व सेवा यांच्यात भेदभाव न करण्याचे आवाहन करण्यात आले. त्यामुळे प्रगत राष्ट्रांच्या उत्पादनांत अटकाव नसलेली मुक्त, खुली बाजारपेठ उपलब्ध झाली. माणसाचे जीवन अधिकाधिक सुखकारक करणाऱ्या उत्पादनांची निर्मिती भराभर वाढू लागली, आणि त्यांचा प्रसार अधिकाधिक वेगाने होऊ लागला. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी जगभर आपले जाळे पसरले. ‘बॅण्ड’ उत्पादने सगळ्या जगात प्रस्तुत झाली आणि त्यांच्या तुलनेत स्थानिक उत्पादने कमी प्रतीची आणि तृच्छ वाढू लागली. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी कॉलसेंटर्स—‘आउटसोर्सिंग’ केले आणि त्यामुळे विविध कंपन्यांच्या व्यवहाराची एकच जागतिक उलाढाल सुरू झाले. संगणकीय तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे या उलाढालींना स्वदेश परदेश असा भेदभाव राहिला नाही. सगळे जग एक खेडे (Global Village) बनले.^३

जागतिकीकरण, सामाजिक समस्या :-

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत वैयक्तिक व सामाजिक प्रश्नाची गुंतागुंत होताना दिसते. आजची समस्या उद्या दिसत नाही. एका समस्येतुन दुसरी समस्या जन्म घेत असते. जसे अंपगत्व शारीरिक व मानसिक मद्यपान, गुन्हेगारी, गरीबी, कौटुंबिक तणाव—संघर्ष, भुकबळी, नशेली पदार्थांचे सेवन या इतर व्यक्तीगत समस्ये बरोबर जातिवाद, संप्रदायवाद, दहशतवाद, धार्मिक, बेकारी, आंतरराष्ट्रीय तणाव, हाणमारी, असताना रक्तपात, विकसित देशाची अरेरावी, अशा अनेक कारणाने नुकसान होताना दिसते. जगातील कोणत्याही देशात समस्येनी पेटलेली ठीणगी तात्काळ जगभर पसरते हा विकसित तंत्रज्ञानाचा परिणाम आहे. त्यामुळे सामाजिक समस्या ह्या त्या देशापूरत्या, धर्मापूरत्या अथवा समुदायापूरत्या मर्यादित न राहता ती जगाची समस्या होते. त्यामुळे सामाजिक समस्येने जागतिक तणावाचेही वातावरण काही वेळात निर्माण होताना आढळते. ही एक जागतिकीकरणाची अडचन किंवा नैतिक आवाहने दिसून येते.

जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात निर्माण होणारी आवाहने न थांबणारी आहेत, समस्या दिवसेंदिवस अधिकच जटिल, गुंतागुंतीच्या होत जाणार आहेत. पंरपरा संस्कृती, रीतीरिवाज यात झपाट्याने संमिश्रता निर्माण होईल मात्र सामाजिक प्रश्न अधिक व्यापक व उग्र होण्यापूर्वीच वैज्ञानिक समाजकार्याला आपल्या उद्देशानी निगडित कृतिकार्याचा अवलंब करावा लागेल तर जागतिकीकरण जगातील विविध मानवी समुदायाला पचविता येईल नव्हे तर, सर्वांना बरोबरीने घेउन जाण्यासाठी व सर्वांचे भले करण्यासाठी उपयुक्त ठरेल.^४

सार्व भौमत्वाचे विभाजन —

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने निर्माण केलेल्या नविन पर्यावरणाशी जळवून घेताना राष्ट्रांना अनेक समस्यांचा सामना करावा लागत आहे. राष्ट्रांच्या पारंपारिक भूमिकेत बदल होत असून नवीन भूमिका राष्ट्रांचे कार्यक्षेत्र मर्यादित करणारी आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेचा सर्वात अधिक परिणाम राष्ट्रीय सार्वभौमत्वावर आला आहे. राष्ट्रांच्या सर्वांच गुणविशेष (Attributes) म्हणुन सार्वभौमत्वाचा उल्लेख केला जायचा. सार्वभौमत्वाची संकल्पना ही अविभाज्य (Inspearable) होती. तथापि जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेल्या नवीन पर्यावरणात राष्ट्रांना अनेक क्षेत्रांमध्ये आपल्या पारंपारिक अधिकाराचे प्रत्यायोजन (Delegation of power) करावे लागल्यामुळे सार्वभौमत्वाच्या अविभाज्यतेचे प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले आहे.^५

आंतरराष्ट्रीय कार्यात्मक क्षेत्रावर जागतिकीकरणाचे नैतिक प्रभाव —

क्षेत्र १) आंतरराष्ट्रीय मानव संसाधन व्यवस्थापन —

समस्या — जागतिकीकरणाने आंतरराष्ट्रीय एचआरएम साठी जटिल आव्हाने सादर केली आहे. सांस्कृतिक फरक, नियोक्ता आणि कर्मचार्यांमधील बांधिलकी ही व्यवस्थापनासाठी आव्हाने आहे. इतर क्षेत्रात जसे भाड्याने देणे, पदोन्नती, भरपाईमध्ये, बालश्रम ह्या जागतिकीकरणाच्या समस्या मानल्या जाते.

क्षेत्र. २) आंतरराष्ट्रीय आर्थिक व्यवस्थापन—

समस्या — व्यवस्थापनाचे प्राथमिक ध्येय म्हणजे संपत्तीचे मोठेपण होय. भागधारक नैतिक वर्तनामुळे नैतिक वागणुका मिळते—जसे. शेअरहोल्डची संपत्ती कॉर्पोरेट ची आर्थिक कामगिरी—या दरम्यान सामाजिक जबाबदारीची दीर्घकालीन स्थिरता यामध्ये त्यांना नैतिक पध्दतीमध्ये गुंतले पाहिजे व्यापार, प्रथा, आर्थिक करार, विक्री पध्दती, सल्लागार सेवा, कर निष्पक्षता अटी, अंतर्गत लेखापरीक्षण, बाह्य लेखापरीक्षण हे नैतिक क्षेत्र आहेत.

भागधारकावर जागतिकीकरणाचा नैतिक प्रभाव —

व्यवसाय नैतिकता उच्च स्तरीय कामगारीकडे कंपनीच्या भागधारकावर प्रवृत्त करते. व जागतिकीकरणाच्या सक्षम वातावरण करण्यास प्रदान करते. भागधारक, कर्मचारी, ग्राहक पूरवठा, पतिस्पर्धी सरकार आणि नागरिक समाज हितकारक म्हणून मानले जाते—ते पुढील—

भाग धारक

नैतिक प्रभाव

१) भागधारक

व्यवसायाच्या नैतिकतेचा भागधारकाचा निर्णय घेण्यास लक्ष केंद्रित करते

२) कर्मचारी

जागतिकीकरण कर्मचार्यांना चांगली संधी प्रदान करते.

नैतिक

आचरण त्यांना संस्थेच्या ध्येयासह समकलित करण्यास

सक्षम

करते.

सरकार

:— जागतिकीकरण जगभरातील सरकारमध्ये सहयोग सक्षम करते.

ग्राहक

:— जागतिकीकरणामुळे ग्राहकांना अधिक उत्पादन विविधता सक्षम होते. ते स्वस्त होतात उत्पादन व जबाबदारीने त्यांचा वापर करतात.

पूरवठा

:— जागतिकीकरणामुळे आपल्या ग्राहकासह पूरवठादारांना चांगल्या कनेक्टिव्हिटीस सक्षम होते.

प्रतिस्पर्धी

:— सर्व स्पर्धात्मक कंपन्या मोठ्या बाजारपेठ मिळतात.

समाज

:— जागतिकीकरणामुळे वाढणारी कनेक्टिव्हिटी मुळे नागरीकात सामाजिक दुवा निर्माण होते.^६

निष्कर्ष —

जागतिकीकरणाच्या व्यावसायिक नैतिकतेमध्ये अनेक प्रासंगिक गोष्टींचा अंतर्भाव होत असला तरी , दैनंदिन क्षेत्रातील जाणवणारी अडचण ही पर्यावरणीय क्षेत्रात—कार मोठी समस्या निर्माण झाली आहे. त्यासाठी — अनेक आर्थिक क्षेत्रात — जागतिकीकरणात शेअरहोल्डर्स बिझनेस—या जागतिक संघटनाना तोंड देणारी — भूमिका निर्माण झाली आहे त्यासाठी या समध्येवर तोडगा म्हणून —जागतिक संघटनांना तोंड देणारी दुविधा, दीर्घकालीन जगण्यासाठी नैतिक नेतृत्व आवश्यक आहे. इतर संस्थेशी, जागतिकीकरणाच्या युगात या नागरीकाचा प्रभाव समाज संघटनांनी विविध कार्यात त्यांच्यासमोर असलेली नैतिक समस्येवर लक्ष केंद्रीय असेल पाहिजे. विपणन वित्त, मानव संसाधन, उत्पादन इत्यादी प्रशासनीय क्षेत्रात — या जागतिकीकरणाचे नैतिक आव्हाने

स्विकारून सामना करण्याची जबाबदारी आजच्या नागरिकाध्ये— निर्माण करण्यास महत्वाची भूमिका असली पाहीजे.

संदर्भ.

- I) [www. Globalization-business](http://www.Globalization-business) ^{1,2}
- II) डॉ. परमानंद बावनकुडे— साहित्य सरिता पृष्ठ १०३,१०४ ^३
- III) प्रा. जगन कराडे— जागतिकीकरण भारतासमोरील माव्हाने
पृ. क १७९, १८०, ^४
- IV) डॉ. शैलेंद्र देवळणकर — पृष्ठ—३०२ ^५
- V) w.w.w. व्यवसाय आणि वसवस्थापन पुनरावलोकन

व्यसनाधिनता तरूण पिढीसमोर आव्हाने

संशोधक

१) देवानंद जे. गोरडवार

मु+पो. येवली

ता+जि. गडचिरोली

२) अविनाश दिवाकर भुरसे

गडचिरोली

प्रस्तावना :-

आजच्या धावपळीच्या आणि फॅशन च्या नादात जीवन जगणाऱ्या युवकांकडून मादक पदार्थांचे केले जाणारे सेवन ही ही एक आजच्या समाजासाठी गंभीर समस्या निर्माण झालेली आहे. यावर लगेच जर उपाय योजना उपलब्ध झाले नाही तर उद्याचा समाज हा व्यसनाधिन समाज म्हणून नावारूपाला येईल युवकांचा खुप मोठा वर्ग व्यसनाधीन झालेला आहे. कोकीन, हेरोइन, अफीम, दारू व्हिस्की, रम, बियर, भांग, खर्चा इत्यादी पदार्थांच्या आहारी जाउन लोक आपला जीवन बर्बाद करित आहेत. अमली पदार्थ हे काही काळासाठी नशा देतात. त्यामुळे लोकांना मन मुराद आनंद मिळतो परंतु जसजसी नशा कमी-कमी होत जाते तसाच तो परत नशा करण्याचा प्रयत्न करतो. आणि लगेच तो त्या आंमली पदार्थांच्या आहारी जातो.

गडचिरोली जिल्ह्यात विशेष ग्रामिण भागात, शाळा, महाविद्यालयात लपुन खर्चा, विक्री केली जात असल्यामुळे उद्याचा भविष्य घडविणारा यूवक आपलाच भविष्य नष्ट करित आहे. इत्यादी मादक पदार्थांच्या सेवनामुळे तो अंमली पदार्थांच्या इतक्या आहारी जातो की, त्याला इतर लोकांची इच्छा असतांना देखील तो व्यसन बंद करू शकत नाही. कमी उत्पन्न, आणि काटकसर करून जगणारा व्यक्ती व्यसनाधीनेच्या आहारी जाउन तो आपलाच जीवन संपवण्याच्या मार्गावर आहे. फक्त गडचिरोली नव्हे तर मोठ मोठ्या महानगरात व्यसनाधीनता ही मोठे रूप धारण केलेली आहे.

“ मेंदुतील ठराविक पेशीचा मादक पदार्थाला विशिष्ट प्रतिसाद म्हणजेच काहींच्या दृष्टीने सुखावह, तरतरी आणणारा, उत्तेजित करणारा अनुभव यालाच सुखभ्रम म्हणतात.”

प्रमुख अंमली पदार्थ :-

- १) कोकीन (चरस) हेरोइन, गांजा
- २) डॉक्टर कडून लिहून दिली जाणारी झोपेची गोळी,
- ३) कफ सीरप सारखे कोर कस
- ४) तंबाखू वाले पदार्थ उदा. बीडी, सिगारेट, गुटखा, खर्चा.

अंमली पदार्थांच्या आहारी जाण्याची कारणे :-

- १) काही लोक आपले दुःख तनाव, प्रेम, जीवनातील समस्या दुर करण्याकरिता अंमली पदार्थांच्या आहारी जातात.
- २) काही लोक अनिद्रा, रागांपासून सुटका करण्याकरिता सेवन करतात.
- ३) आजकाल दिखाउ, भडप जीवनशैलीतील आई-वडिल पैसे कमाविण्याकरिता नौकरी करतात. यामुळेच आपल्या मुलांकरिता वेळ देउ शकत नाही बरेच आई-वडील सकाळीच घरून निघतात व रात्रीला उशीरा परत येतात. आपल्या मुलांना पॉकीट मनी देण्याकरिता आवश्यकतेपेक्षा जास्त पैसे देतात म्हणूनच ते त्या पैसातून अंमली वस्तू खरेदी करतात. काही वेळा तर आपले एकटेपणा दुर करण्याकरिता व्यसनाच्या आहारी जातात. त्यांना योग्यवेळी योग्य मार्गदर्शन मिळल्या नमुळे ते भटकतात.

- ४) काहीमुल फॅशन म्हणून अमली वस्तू घेतात. यात श्रीमंत बापाची मुल तर जास्त आहारी गेल्याचे आढळून येते. अमली वस्तू हे महाग असतात परंतु श्रीमंत घरची लोक सहज खरेदी करतात.
- ५) आनंद मिळविण्याकरिता युवक व उधळपट्टी करणारा वर्ग अमली पदार्थ जास्त सेवन करतो. अमली वस्तूचे सेवन काही कालावधी साठी शरीरात उर्जा, मनोबल, आत्मविश्वास वाढवितात त्यामुळेच लोक अमली वस्तूंचा सेवन उपयोगात येणारी वस्तू म्हणून करतात.

व्यसनाधिनतेमुळे पडणारा परिणाम :-

मादक वस्तूंच्या सततच्या सेवनामुळे खालील दुष्परिणाम होतात.

- १) व्यसनाधिनतेमुळे यकृत, हृद, मास्तिक इत्यादी वर मोडा परिणाम होउन हार्ड अटेक चा धोका उद्ध्वू शकतो.
- २) चिडचिडेपणा, भूक न लागणे, संताप, हात व पायांमध्ये जडजडपणा, शरीर थरथरणे, अनियंत्रित रक्तदाब उलटी यांसारखे लक्षण दिसून येतात.
- ३) सतत च्या व्यसनाधानतेमुळे, कर्जबाजारीपणा, घर, जीमण, कार, घरातील सामान, यांच्या विक्रीमुळे आर्थिक परिस्थिती अनियंत्रित होत असते.
- ४) व्यक्ती आपली सामाजिक जबाबदारी विसरत जातो, आपल्या आवडत्या सवयी, छंद विसरून जातो त्यामुळे तो निराशेत सापडतो.
- ५) नशेत व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्ती सोबत गैव्यवहार करतो, महिला सोबत छेडछानी, बलत्कार, हिंसा, आत्महत्या, मोटार वाहन दुर्घटना, खून, असुराक्षित यौन संबंध, बाल शोषण, घरगुती हिंसाचार इ. अपराध अंमली पदार्थांच्या सेवनामुळे घडून येतात.
- ६) अंमली पदार्थ सेवनाची सवय लागल्यानंतर काहीच बर वाटत नाही. वारंवार नशा असलेल्या वस्तू सेवन करावी असे तलब येत असते. ज्यावेळेस तो त्या वस्तू घेउ शकत नाही त्यावेळेस तो अधिक बेचेन होतो.

व्यसनाधिनतेपासून दुर असण्याचे उपाय :-

- १) व्यसनमुक्ती केंद्रात भर्ती होणे हा चांगला पर्याय आहे. त्या केंद्रात इतर लोक सुध्दा येतात सर्वांवर उपचार डॉक्टरांच्या देखरेख केला जातो. (Gooup therapy) समुह चिकित्सांमध्ये रूगनांवर उपचार केला जातो.

गडचिरोली जिल्ह्यात धानोरा तालूक्यातील चातगाव स्थित सर्च, या संस्थेत या पध्दतीचा अवलंब केला जातो.

- १) ध्यान धारणा, योग व्दारा, व्यसनाधिनता सोडविली जाउ शकते.
- २) आवश्यक असेल त्यावेळेस आपले मित्र, नातवाईक, हिताचिंतक यांच्या सोबत असावे, त्यामुळे त्यांच्या समोर व्यसन करायला संधी मिळणार नाही.
- ३) मनोवैज्ञानिक पध्दतीचा वापर करूण रोगी व्यक्तींवर उपचार केला जाउ शकतो.

निष्कर्ष :- (conclusion)

व्यसन काही मिनटासाठी खुप आल्हाददायक असतो परंतु व्यसनात सापडलेल्यांना दुरगामी परिणाम भोगावे लागतात. हे व्यक्ती हळू-हळू आपलेच जीवन सर्वच स्तरांतून बबोद करतात. असे व्यक्ती भांडण करतात. आपले कार्यालयातील सहकारी कर्मचारी सोबत गैव्यवहार करूण कामाच्या वेळेत भांडण, सस्पेंड होणे, वारंवार बदली नौकरी सोडून देणे, चिडचिडपणा, रागीट स्वभाव अशा व्यक्तीचा वाईट दिवस सुरु होतो.

परिणाम तः व्यसनाधिनता व अमली पदार्थ सेवन बिलकुल करू नये, ज्या व्यक्ती व्यसनाधिनतेने ग्रस्त आहेत अशा व्यक्तींना दृढ संकल्प करूण अमली पदार्थांचे सेवन सोडून द्यावे.

लक्षात ठेवा :- अमली पदार्थांचे सेवन बरबाद होईल जीवन

संदर्भ सूची :-

- १) मासिक :- अंधश्रद्धा निर्मूलन वार्तापत्र—जानेवारी २०१९
- २) कव्हरस्टोरी :- डॉ. अजित मगदूम
- ३) कव्हरस्टोरी :- विजय सिध्दावार
- ४) कव्हर स्टोरी :- वर्षा विद्या विलास

व्यसनाधिनतेचे दुष्परिणाम वनियंत्रणात्मकउपाययोजना

प्रा. दिलीप जीवन रामटेके

सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

डॉ. आंबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, चंद्रपूर

फोन : ७५८८९५८५९९, ईमेल—rdilipj72@gmail.com

सारांश: प्रत्येक समाजात कोणत्या ना कोणत्या समस्या सामाजिक जिवन प्रभावीत करीत असतात. सामाजिक शांतता आणि सुव्यवस्था भंग करून सामाजिक विकासात अडथळा निर्माण करीत असतात. त्यामुळे या समस्यांचे निराकरण करणे आणि भविष्यात त्या निर्माण होऊ नयेत म्हणून उपाययोजना करण्यासाठी त्या समस्यांचा शास्त्रीय दृष्टीने अभ्यास होणे आवश्यक ठरते. प्रस्तुत शोध निबंधाकरीता व्यसनाधिता ही समस्या घेण्यात आलेली आहे. कारण वर्तमान काळात व्यसनाधिनता ही केवळ व्यक्तीविघटनाची समस्या नसून ती सामाजिक विघटनाची एक गंभीर समस्या बनलेली आहे. कोकीन, चरस, हेरोईन, अफीम, गांजा, दारू, ब्राऊनशुगर, भांग यासारख्या मादक द्रव्य व पदार्थांच्या नशेच्या आहारी आजची तरूण पीढी गेलेली दिसते. पुरुषाप्रमाणे स्त्रियांमध्येही व्यसनाधिनतेचे प्रमाण वाढत आहे. व्यसनाधिनतेतून व्यक्तीविघटन, कुटुंबविघटन व सामाजिक विघटन घडून त्यातून राष्ट्राचे अधःपतन घडून येते. त्यामुळे या विघटनात्मक समस्येवर प्रस्तुत शोध निबंधाद्वारे प्रचलीत मादक पदार्थ व त्यांचे दुष्परिणाम, त्याचप्रमाणे या समस्येवर प्रतिबंधात्मक आणि उपचारात्मक उपाययोजना सुचविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. विशेषतः तरूण तरूणीमध्ये या समस्येची तिब्रता व दुष्परिणामांची जाणीव व्हावी तसेच भविष्यात या समस्येचे निर्मूलनहोऊन सुदृढ समाज निर्मातीसाठी जागृती घडवून आणण्याच्या दृष्टीने प्रस्तुत शोध निबंध महत्वाचा ठरतो.

बिजशब्द: मद्यपान, मादक पदार्थ, व्यसनाधिनता, सामाजिक समस्या इत्यादी.

प्रस्तावना: व्यसनाधिनता प्राचीन काळापासून अस्तीत्वात असली तरी आधुनिक काळात मात्र ही एक गुंतागुंतीची व गंभीर समस्या बनली आहे. समाजातील सर्वच स्तरांमध्ये या समस्येचे लोण पसरले आहे. म्हणून ही केवळ व्यक्तीविघटनाची समस्या नसून ती सामाजिक विघटनाची एक गंभीर समस्या बनलेली आहे. तरूणांचा एक मोठा वर्ग व्यसनाधिनतेच्या चक्रव्युहात सापडलेला दिसून येतो. कोकीन, चरस, हेरोईन, अफीम, गांजा, दारू, ब्राऊनशुगर, भांग यासारख्या मादक द्रव्य व पदार्थांच्या नशेच्या आहारी आजची तरूण पीढी गेलेली दिसते. महाविद्यालयीन विद्यार्थी, कार्यालयीन कर्मचारी, अधिकारी, कामगार, यांचेमध्ये धुम्रपान आणि मद्यपानाचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात आढळते. पुरुषाप्रमाणे स्त्रियांमध्येही व्यसनाधिनतेचे प्रमाण वाढत आहे.

ज्या द्रव्यांमुळे गुंगी येते, झोप लागते अशी द्रव्ये घालून काही औषधी तयार केली जातात. अशी औषधे आजारी व जखमी रोग्यांना स्वस्थता वाटावी यासाठी दिली जातात. अशा औषधांना मादक औषधे म्हणतात. ही औषधे अतिप्रमाणात व मर्यादेबाहेर घेतले तर त्याचे दूरगामी परिणाम होतात. यापैकी कोणत्याही द्रव्याची सवय लागणे म्हणजे व्यसनाधिनता होय. हे मादक द्रव्य व पदार्थ काही काळ नशेमध्ये सुखद अनुभूती देतात. नशा उतरली की पुन्हा नशा करण्याची इच्छा होते. काही दिवसातच या पदार्थांची लत लागते. व्यसनाच्या आहारी गेलेल्या व्यक्तीला जर हा पदार्थ मिळाला नाही तर त्याला असह्य शारीरिक त्रास होतो. याला ‘विथड्रावल् सिम्पटम्स’ म्हणतात. या स्थितीत ड्रग घेणे हाच त्रासावरील उपाय आहे असे व्यसनी व्यक्तीला वाटू लागते. अशा व्यक्तीला व्यसनाधिनतेच्या बाहेर काढणे फार कठीण असते. शाळा, महाविद्यालयात ड्रग, नशेच्या गोळ्या चोरून विकल्या जातात. पंजाब, दिल्ली, मुंबई, चेन्नई यासारख्या महानगरात चालणाऱ्या रेव पार्टीमध्ये नशा मोठ्या प्रमाणात चालते.

मादक पदार्थांचे प्रकार: नशेकरीता उपयोगात आणल्या जाणारे ड्रग तिन प्रकारचे आहेत.

१) अपर्स: या ड्रगमुळे नशापान करणाऱ्यांना उर्जा आणि आत्मविश्वास वाटायला लागतो. उदा. कोकेन, एक्सटेसी, स्पीड, क्रेक कोकेन इत्यादी.

२) डाऊनर्स: या ड्रगमुळे व्यक्तीला शांत व तणावरहीत वाटते आणि त्याला चांगली झोप येते. उदा. अल्कोहोल, हशीश, हेरोईन, क्युलेड्स इत्यादी.

३) हेल्पुसिनेशन्स: या ड्रगमुळे व्यक्ती भ्रमीत होतो किंवा झोपी जातो. उदा. एलएसडी, मसकेलिन इत्यादी.

प्रचलीत मादक पदार्थ:

क्रिस्टल मेथ: क्रिस्टल मेथ हा एक उत्तेजक ड्रग आहे. यालाच मेथेम्फेटामाईन असेही म्हणतात. हे एम्पेथामाईन स्पीड या ड्रगपासून बनविले जाते. याचा उपयोग डॉक्टरांच्या सल्ल्याने अनेक रोगांच्या उपचारासाठी वापरले जाते. याच्या सेवनाने रोग्याला भूक लागत नाही परंतु त्याची उर्जा व कार्यशैली वाढते तसेच आत्मविश्वास वाढल्याचे व स्वस्थ झाल्याचे वाटायला लागते. व्यसनाधिन लोकांमध्ये याचा गैरवापर मोठ्या प्रमाणात केला जातो. याचा वापर अनेक तऱ्हेने केला जातो. काही व्यक्ती नाकाद्वारे सुंघून घेतात, काही सिगरेटमध्ये भरून धूम्रपान करतात तर काही इंजेक्शनद्वारेही घेतात. या ड्रगची लत फार लवकर लागते. नशा लवकर उतरत असल्याने नशा कायम ठेवण्यासाठी क्रिस्टल मेथ वारंवार घ्यावे लागते. याचा शरीरावर फार गंभीर परिणाम होतो.

ब्राऊन शुगर: ब्राऊन शुगर पावडरच्या स्वरूपात असते. वास्तविकतः हा एक प्रकारचा मिश्रित ड्रग आहे ज्यामध्ये कोकेन आणि हेरोईनचा कचरा तसेच स्टीचिनाइन सारखे अनेक केमिकल्स मिसळलेले असतात. या ड्रगला फॉइल पेपरवर जाळले जाते. त्यातून निघणारा धूर नळीद्वारे शरीरात ओढले जाते. हा ड्रग लवकर प्रभाव करणारा असून रोग्याला ताबडतोब झोप येते. हे ड्रग स्वस्त व प्रभावी असल्याने व्यक्तीला लवकर लत लागते. व्यसनाधिन व्यक्तीची कार्यक्षमता व ताकत कमी होत असल्याने महिलांच्या शारिरिक शोषणाचा मोठा धोका संभवतो.

रॉक कोकेन: हा ड्रग सामान्यतः क्रेक या नावाने ओळखला जातो. हा क्रिस्टलच्या रूपात आढळत असून शुध्द कोकेनच्या तुलनेत स्वस्त मिळतो. शुध्द कोकेनला क्रिस्टलच्या रूपात तयार करण्यासाठी त्यामध्ये काही रासायनिक द्रव्ये मिळविले जातात. या ड्रगला जाळून धुर ओढले जाते. या ड्रगची लत फार लवकर लागते. या ड्रगच्या आहारी गेलेली व्यक्तींच्या नाकातून रक्त वाहणे, पागलपण, नर्वस डिसऑर्डर, वजन कमी होणे इत्यादी लक्षण दिसतात. अशा व्यक्तीमध्ये असुरक्षित लैंगिकसंबंध तसेच गुन्हेगारी प्रवृत्ती वाढते. अति सेवन करणाऱ्या व्यक्तींना हृदयरोगाचा धोका संभवतो.

रोहिपनाॅल:रोहिपनाॅल शेड्युल ६ प्रिस्क्रिप्शन स्लीपिंग टॅबलेट आहे. डॉक्टरच्या प्रिस्क्रिप्शन शिवाय हे ड्रग विकता येत नाही. रोहिपनाॅलहे ड्रग जगात ‘डेट रेप ड्रग’ नावाने कुख्यात आहे. या ड्रगमुळे अल्कोहोलचा प्रभाव अधिक वाढल्याने सेवन करणाऱ्या व्यक्तींची प्रतिकार शक्ती नष्ट होते. हे ड्रग घेण्याच्या महिलांना लैंगिक शोषण होत असल्याचे जाणवते परंतु ती प्रतिकार करू शकत नाही. दुसऱ्या दिवशी नशा उतरल्यानंतर झालेली घटना देखील लक्षात राहत नाही. या ड्रगचा दुरुपयोग नाईट क्लब मध्ये मोठ्या प्रमाणात केला जातो. नाईट क्लबमध्ये जाणाऱ्या महिलांना ड्रिंकमध्ये मिसळवून पाजले जाते आणि त्यांचे लैंगिक शोषण केले जाते.

हशीश: हशीश ही वास्तविकतः केनेबिस नावाच्या झाडाची वाळलेली पाने असून ती खाण्यासाठी किंवा अन्नधान्यामध्ये मिसळविण्यासाठी वापरले जाते. परंतु व्यसनी लोक ती सिगरेटमध्ये किंवा नळीमध्ये भरून धूम्रपान करतात. हशीशच्या धूरामध्ये सिगरेटपेक्षा पाच पटीने अधिक कार्बनमोनाक्साईड आणि तिन पटीने टार असतो.याचे सेवन करणाऱ्या व्यक्तींचे डोळे नेहमी लाल दिसतात. हळू बोलणे, विस्मरण, आचार विचारात समन्वयाचा अभाव, प्रतिरोधक शक्तीची कमतरता,आजारपणात वाढ यासारखे दुष्परिणाम दिसतात.

हेरोईन: हेरोईन ही ओपियम पपी पासून बनविले जाते. हे मॉर्फिन सारखे सफेद पाऊडरच्या रूपात मिळते. हे ड्रग साधारणतः इंजेक्शनद्वारे घेतले जाते. लवकर प्रभाव करणारा हा ड्रग सुंगून किंवा धुरात उडवून ओढला जातो. या ड्रगच्या वापराने शरीराची क्रिया मंदावते, श्वासोच्छ्वास आणि हृदयाची गती मंद होते तसेच अनेक रोग उद्भवतात. याच्या सेवनाने गर्भवती महिलांना गर्भपात होण्याचा धोका संभवतो.

व्यसनाधिनतेची कारणे:मादक द्रव्य व पदार्थांचे व्यसन लागण्याची अनेक कारणे आहेत. काहीना अपघाताने तर काहीना चुकीच्या माहितीमुळे किंवा व्यसनाबद्दल आकर्षण आणि उत्सुकता यामुळे नशेची सवय लागते. कित्येकदा मित्रांच्या वर्तळात जम बसविण्यासाठी किंवा त्या वयात चाललेला मनातील गोंधळ लपवून स्वतःची व्यक्ती म्हणून महत्व निर्माण करण्यासाठी अशा प्रकारची मार्ग शोधले जातात. सतत व्यसनी लोकांच्या संपर्कामुळेही व्यक्ती व्यसनाधिन होतात.साधारणतः आनंद मिळविण्यासाठी नशापान करतात. काही वेळ त्यांना ताकत व आत्मविश्वास वाढल्यासारखे वाटते. वारंवार नशापान करण्यामुळे व्यसन लागते.वाढत्या महागाईमुळे माता पिती दोघेही नोकरी करणारे असल्याने मुलांकडे दुर्लक्ष होते. एकटेपणा दूर करण्यासाठी मुले अमली पदार्थांचे सेवन करायला लागतात. तसेच मित्रांच्या संगतीत मुले नशापान करायला शिकतात. अल्पकाळातच त्यांना व्यसन लागते. मानसिक कारणांमुळे व्यसन करणाऱ्यांचे प्रमाण फार जास्त असल्याचे दिसून येते. हे प्रमाण ७५ टक्के असून शारिरिक कारणांसाठी व्यसन करणाऱ्यांचे प्रमाण १५ टक्के तर १० टक्के लोक सामाजिक कारणांमुळे व्यसन करतात. पंजाबमध्ये ७० टक्के युवकांमध्ये व्यसनाधिनता आढळून येते. महाराष्ट्र, उत्तर प्रदेश, कर्नाटक मध्येही व्यसनाधिनतेचे प्रमाण फार जास्त आहे.

व्यसनाधिनतेचे दुष्परिणाम: मादक द्रव्य व पदार्थांची लत लागलेल्या व्यक्तीवर अनेक प्रकारचे दुष्परिणाम होऊन त्याचा व्यक्तीजीवनाच्या प्रत्येक भागावर प्रभाव पडतो.

अ) मानसिक दुष्परिणाम: व्यसनाधिन व्यक्तींच्या व्यक्तीमत्वाचा झपाट्याने ऱ्हास होतो. व्यक्ती आळशी व निष्क्रय होते. कोणत्याही रचनात्मक कार्यात त्याला रूची राहत नाही. निर्णयक्षमता कमी होऊन त्याला चांगल्या वाईटातील फरक करता येत नाही. कुटुंबापासून दूर-दूर राहणे, एकांत स्थानी अधिक वेळपर्यंत बसून राहणे, चिडचिडपणा, आक्रमकता, आत्मविश्वासाची कमी, कामाची टाळाटाळ,खोटे बोलणे, उधारी घेणे, चोरी करणे, असामाजिक क्रियाकलापात राहणे, अधिक पैशाची मागणी, पैसे न मिळाल्यास उत्तेजीत व आक्रमक होणे, संशयी प्रवृत्ती वाढणे, त्यातून मारहान व खून, असुरक्षित लैंगिक संबंध, लैंगिक अत्याचार इत्यादी प्रकार घडतात. या अवस्थेला ‘डिमेशिया’ म्हणतात. यामध्ये स्मरणशक्ती व बुद्धीमत्तेचा झपाट्याने ऱ्हास होतो. डिमेशियाची पुढची अवस्था म्हणजे व्यक्तीचे चालणे फिरणे बंद होते. लघवी-शौच बिछान्यात होऊ लागते. ही अवस्था मृत्युच्या दाराजवळ असते. मानसिक दुष्परिणामामुळे अनेक व्यसनाधिन व्यक्ती आत्महत्या करतात.

ब) शारीरिक दुष्परिणाम: व्यसनाधिन व्यक्तींमध्ये अडखळत बोलणे, चालतांना लडखडणे, अनिद्रा, भूक न लागणे, डोळे लालसर होणे, डोळ्याखाली सुजन, मज्जातंतूच्या दुष्प्रभावाने हातापायाला मुंग्या येणे, बधिरता येणे, स्नायुंची शक्ती कमी होणे इत्यादी शारीरिक लक्षणे दिसून येतात. पोटाला सूजन येणे, पोट दूखणे, ओकारी होणे, पोटात अल्सर, लिव्हर खराब होऊन ‘सिन्होसिस’, हृदय रोग, दृष्टीदोष यासोबतच तोंडाचा, अन्ननलिकेचा, पोटाचा किंवा यकृताचा कॅन्सर होऊ शकतो. मादक द्रव्य व पदार्थांच्या दुष्परिणामामुळे मरणाऱ्यांचे प्रमाण खुप जास्त आहे. एकट्या मुंबईत ब्राऊनशुगरमुळे मरणाऱ्यांचे प्रमाणे ६० टक्के तर अति मद्यपानामुळे मरणाऱ्यांचे प्रमाण २० टक्के आहे.

क) सामाजिक दुष्परिणाम: आर्थिकदृष्ट्या व्यसनाधिनतेचे सामाजिक आयुष्यावरील दुष्परिणाम फार तिव्र असतात. व्यसनावर उत्पन्नाचा फार मोठा हिस्सा खर्च होतो. त्यामुळे कुटुंबाची आर्थिक स्थिती कमकुवत होते. एका सर्वेक्षणानुसार मुंबईत व्यसनाधिनतेमुळे नोकच्या गमावणाऱ्या लोकांचे प्रमाण ७८ टक्के आहे. एका व्यसनी

व्यक्तीमुळे कुटुंबातील व्यक्तींना मानसिक, शारिरिक, आर्थिक व सामाजिक मानहानी सोसावी लागते. गुन्हेगारी वाढते. विशेषतः लहान मुलांवर या वातावरणाचा ताण जास्त घातक असतो.

नियंत्रणात्मक उपाययोजना: व्यसनाधिनतेच्या समस्येवर प्रतिबंधात्मक आणि उपचारात्मक अशा दोन प्रकारे उपाययोजना करता येईल. प्रतिबंधात्मक उपाययोजनेमध्ये कायदेविषयक बाबींचा समावेश होतो. तर उपचारात्मक उपायांमध्ये व्यसनी व्यक्तींचे पुनर्वसन, आई-वडीलांची भूमिका याचा समावेश होतो.

अ) प्रतिबंधात्मक उपाय: मादक पदार्थांची तस्करीला आळा घालण्याच्या संदर्भात सरकारने ‘सेंट्रल नॉरकोटिक्स ड्रग अँड सायकोट्रॉपिक अँक्ट’ हा कायदा तयार केला आणि महाराष्ट्र शासनाने या कायद्याची कठोर अंमलबजावणी करण्यासाठी काही नियम बनविले आहेत. या कायदानुसार देशात चोरून मादक द्रव्ये आणणे व या व्यवहारात सहभागी असणे हा दंडणीय अपराध आहे. मुंबईसारख्या महानगरात स्वतंत्र पोलीस विभाग उघडला आहे. राज्याच्या अनेक शाळा, खेडी व शहरे यातून प्रतिबंधक खाते निर्माण केले असून यामध्ये काही सामाजिक कार्यकर्ते कार्यरत आहेत. अंमली पदार्थ विषयक कायद्याची अंमलबजावणी, मादक पदार्थांसंदर्भात शिक्षण व प्रतिबंधात्मक उपाय तसेच मादक द्रव्य सेवनाचा प्रश्न सोडविण्यासाठी संशोधन इत्यादी बाबींवर भर दिलेला आहे.

ब) उपचारात्मक उपाय: सामाजिक जागृती करिता अमली द्रव्ये व पदार्थ यासंबंधीचे शिक्षण हे या समस्येची उकल करणारे एक महत्वाचे साधन आहे. व्यसनी लोकांचे पुनर्वसन करणे आवश्यक आहे. जी व्यक्ती व्यसनाधिनतेमुळे आळशी, निष्काळजी, दूरदृष्टीहीन व अनुत्पादन झालेली आहे तीला पुन्हा योग्य वाटेवर आणणे म्हणजे पुनर्वसन होय. व्यसनाधिनतेच्या कारणांचा शोध घेवून ती दूर करणे ही प्रक्रिया दिर्घकालीन असली तरी आवश्यक आहे. यामध्ये कुटुंबिय, मित्र, डॉक्टर, नर्स, समाजसेवक, मानसोपचार तज्ञ यासर्वांचा सहभाग महत्वाचा आहे.

आई-वडीलांची भूमिका: रिकामा वेळ कसा घालवावा असा प्रश्न मुलांना निर्माण होऊ नये अशाप्रकारचे योग्य संस्कार व्हावे. चित्रकला, गायन, वादन अशा कलांचा मुलांना परिचय असावा. सोबतच अभ्यासाची व मागदर्शनाची सोय असावी. क्षणिक सुखाचा मोह निर्माण होऊ नये. मुलांच्या शारीरिक स्वास्थ्यासोबतच मानसिक स्वास्थ्य जोपासण्याची गरज आहे. त्यासाठी योग्य संस्कार करण्याची जबाबदारी आई-वडीलांची आहे. मुलांना विश्वासात घेवून त्यांचे प्रश्न, समस्या व समजून ऐकून घ्यावेत. शक्य झाल्यास त्यांच्या प्रश्नांचे निराकरण करावे. आई-वडीलांनी मुलांसमोर आपला आदर्श कायम राहिल यासाठी दक्ष असले पाहिजे. डॉक्टरच्या सल्ल्याने घरात येणाऱ्या औषधांवर लक्ष ठेवावे. अधिकचे पॉकिटमनी देवू नये. अति लाड व कडक शिस्त या दोन्ही बाबी मुलांना बिघडविण्यास मदत करतात.

आपला मुलगा नशापान करतो अशी जर शंका आली तर प्रथम अमली पदार्थ आणि त्याचे दुष्परिणाम याची संपूर्ण माहिती जाणून घ्यावी. मुलांच्या खोल्या, बाथरूम, बेडरूम, बॅग व इतर उपयोगी साहित्य तपासून पाहावे. त्यामध्ये सिगरेट रोलिंग पेपर, रोलिंग व्हिल, पाईप, पावडर, औषधी गोळ्या, ऐश ट्रे, झाडाची पाने किंवा बिया, सुगंधीत तंबाकू, प्लास्टीक पाईप, घूरामुळे काळवंडलेले सिकके, इंजेक्शन सिरिज इत्यादीपैकी कोणतीही वस्तू आढळल्यास त्वरीत सावध व्हावे. आपल्या मुलांशी सावधानतेने व विश्वासात घेवून त्यांना न रागावता शांतपणे संवाद साधावे व चर्चा करून समस्या जाणून घ्यावी. आपल्या मुलांच्या वागण्या-बोलण्यावर हालचालींवर लक्ष ठेवावे तसेच मुलांच्या मित्रांबाबत माहिती ठेवावी व त्यांच्या सतत संपर्कात राहावे. आपली मुले नशापान करतात याची माहिती झाली तर त्याला विश्वासात घेवून त्याची लत सोडविण्यासाठी मानसोपचार तज्ञ व पुनर्वसन संघटनांशी संपर्क साधावे.

निष्कर्ष: मित्राच्या संगतीत, एकटेपणा घालविण्यासाठी, निराशा व थकवा घालविण्यासाठी घेतले अमली पदार्थ घेतले जात असले तरी हा उपाय योग्य नाही. कारण अशी व्यक्ती केव्हा व्यसनाधिन होईल हे सांगता येत नाही. या पदार्थांच्या सेवनाने क्षणिक आनंद मिळत असला तरी त्याचे दूरगामी परिणामही आहेत. व्यसनाधिनतेमुळे केवळ व्यक्ती विघटनच नाही तर कौटुंबिक विघटन व त्यातून सामाजिक व राष्ट्राचे विघटन घडून येते. म्हणून व्यक्तींनी व्यसनापासून दूर असलेलेच बरे. आपल्या मुलांना व्यसन लागू नये यासाठी पालकांची फार मोठी जबाबदारी आहे. मुलांचे योग्य सामाजिकरण हे मुलांना नशेपासून अलिप्त ठेवू शकते. असुरक्षिततेची भावना मुलांना व्यसनाकडे आकर्षित करते. म्हणून पालकांनी आपल्या मुलांप्रति फार दक्ष असले पाहिजे. व्यसनाधिनतेची समस्येप्रती समाजातील प्रत्येक व्यक्तींनी सावध असले पाहिजे. नशेच्या पदार्थांची सवय किंवा लत ही मानसिक, सामाजिक आणि चिकित्सेची समस्या आहे. अशी व्यसनाधिन व्यक्ती आढळल्यास त्या कुटुंबाशी संपर्क साधून सुधार कार्यात सहभागी होणे हे प्रत्येक सुजाण नागरीकांचे कर्तव्य ठरते. शारीरिक व मानसिकरित्या व्यसनमुक्त होणे ही काळाची गरज असून ती सुदृढ मनाच्या जाणीवेतूनच सहज शक्य आहे. सुदर, स्वच्छ, सुसंपन्न मन व्यसनमुक्तीचे एक साधन आहे.

संदर्भग्रंथसूची:

१. डॉ. तोष्णीवाल व प्रा. बुटे, “भारतीय सामाजिक समस्या”, विश्व पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रीब्युटर्स नागपूर, १९९७
२. राम आहुजा, “सामाजिक समस्याएँ”, रावत पब्लिकेशन्स जयपूर, २००४
३. <https://www.1hindi.com/essay-on-drug-abuse-in-hindi/>
४. <https://www.scientificworld.in/2014/07/drug-addiction-in-hindi.html>
५. <http://ixsehindi.com/drugs-and-yout/>

मद्यपान ही सामाजिक समस्या :-

मागील अनेक वर्षांपासून मादक द्रव्यांचे सेवन ही प्रामुख्याने पाश्चात्य समाजातील सर्वात दुखद व घातक समस्या आहे असा आपला समज होता. परंतु आपल्या देशात देखील एक गंभीर समस्या म्हणून बघितले जात आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात मद्यपानाचा प्रश्न हा नैतिक प्रश्न समजल्या जायचा. तसेच मद्यपान करणे हे संबंधीत व्यक्तीच्या बेजबाबदार वर्तनुकीचे फळ आहे असे मानले जात होते. स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर काही घटकराज्यांनी दारूबंदीचे धोरण स्विकारले व मद्यपान विरोधी कायदे केले. त्यामुळे मद्यपान करणे हे बेकायदेशीर कृत्य मानले जावू लागले. आजच्या काळात मद्यपानाचा प्रश्न हा पुर्विपेक्षाही अधिक गुंतागुंतीचा झाला आहे. मद्यपान ही केवळ व्यक्तीच्या वैयक्तिक जीवनाशी निगडित असणारी बाब नाही. मद्यपानाचा संबंध व्यक्ती व समाज या दोघांशी आहे.

मद्यपानाचे गंभीर परिणाम संबंधित व्यक्तीच्या जीवनावर होतात. परिणामी मद्यपानामुळे अनेक व्यक्ती मृत्यूमुखी पडत असल्याचे आपणास आढळून येते. रस्त्यावरील वाहनांच्या अपघाताचे कारण अपघाताला कारणीभूत असणाऱ्या व्यक्तींचे मद्यपान असल्याच्या बातम्या वृत्तपत्रात आपण वाचत असतो. मद्यपानामुळे पती पत्नी संबंधात दुरावा निर्माण झाला. पत्नीने घटस्फोट घेतला अशा बातम्यादेखील आपणास ऐकावयास मिळतात. कुटुंबातील एका व्यक्तीच्या मद्यपानाचा प्रभाव संपूर्ण कुटुंबावर पडतो. यासारखी काही उदाहरणे नमूद करता येतील. या बाबींवरून मद्यपानाचा संबंध व्यक्तीप्रमाणेच समाजाशी आहे हे स्पष्ट होते.

मद्यपान समस्येच्या अभ्यासाचा प्रारंभ मद्यपान ही एक सामाजिक समस्या आहे काय? या प्रश्नाच्या चर्चेपासूनच केला पाहिजे. कारण पाश्चिमात्य देशांप्रमाणेच भारतातही अनेक सधन कुटुंबांमध्ये व काही जातिसमुहांमध्ये मद्यपान करणे हे समाजमान्य वर्तन आहे असे मानले जाते. मद्यपान करणे हे अयोग्य अथवा असमाधानकारक आहे. अशी जाणीव नसेल तर मद्यपानाचा सामाजिक समस्या म्हणून कसा विचार करता येईल? असा प्रश्न उपस्थित होतो.

प्राचीन काळापासून मद्यपानाचे अस्तित्व अनेक देशांत असल्याचे आढळून येते. भारतातही काही आदिवासी जमातींमध्ये सर्व सदस्यांनी सामुहिकपणे मद्यपान करण्याची पध्दत आहे. तथापि प्राचीनकाळात, तसेच आधुनिक काळातही सतत दारूच्या नशेत राहणे हे समाजमान्य वर्तन आहे, असे म्हणता येत नाही. जगातीलसर्वच देशात यापूर्वी कधीही नव्हते ऐवढे मद्यपानाचे प्रमाण आज वाढले आहे. गर्भवती स्त्रीने मद्यपान करणे म्हणजे जन्माला येणाऱ्या अपत्यावरही विपरीत परिणाम होणे होय.

मद्यपानाचा अर्थ :-

मद्यपान या शब्दावरून दारू पिणे एवढाच मर्यादित अर्थ व्यक्त होतो, तथापि जेव्हा एखादी व्यक्ती अगदी क्वचित प्रसंगी अथवा काही मोजक्याच प्रसंगाच्या निमित्ताने अगदी थोडीशीच दारू पितो, तेव्हा मद्यपानाचा प्रश्न उपस्थित होत नाही. परंतु सामान्यपणे असे घडत नाही. कारण फारच थोड्या व्यक्तींचे मद्यपान करण्याबाबत स्वतःवर नियंत्रण असते. बहुतांश व्यक्ती जास्तीत जास्त प्रमाणात सतत मद्याचे सेवन करीत असतात. मद्यपान करणे, हेच अनेक व्यक्तींच्या जीवनाचे अविभाज्य अंग बनते. यामुळे सतत दारूच्या नशेत राहणे असा अर्थ मद्यपान या संज्ञेला प्राप्त झाला आहे. कोणत्याही व्यक्तींच्या सतत मद्यपान करण्याच्या

सवयीचे अनेक विपरित परिणाम होतात. सतत मद्यपान करणाऱ्या लोकांची एकूण संख्या वाढली, तर मद्यपानामुळे समाजव्यवस्थेत विविध प्रकारच्या बाधा निर्माण होतात.

मद्यपानाची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न अनेक सामाजिक विचारवंतांनी केला आहे.

जे.एल.शिलीनच्या मते ‘मद्यपान ही तुलनात्मकदृष्ट्या अशी स्थायी अवस्था आहे की, ज्या अवस्थेत मद्यपान करण्याची सदैव इच्छा असते. त्याचे व्यक्तींच्या शरिरावर व मनावर गंभीर स्वरूपाचे परिणाम होतात.’

सेल्डन बेकन यांच्या मते, “ मद्यपान ही व्यक्तीला जडलेली व्याधी आहे, असे म्हटले आहे.”

अशा प्रकारे मद्यपान म्हणजे समाजशास्त्रीयदृष्ट्या सतत दारू प्राशन करण्याची व्यक्तीला जडलेली सवय होय. मद्यपान हे व्यक्तीच्या जीवनातील तुलनात्मकदृष्ट्या अशी स्थायी अवस्था आहे. की ज्यामध्ये सदैव मद्यपान करण्याचीच इच्छा प्रबळ असते.

मद्यपानाची कारणे :-

मद्यपानाच्या सवयी व्यक्तीला जडण्यासाठी कोणती कारणे कारणीभूत असतात. याचे स्पष्टीकरण अनेक विचारवंतींनी केले आहे. भारतीय समाजात मद्यपानाची समस्या निर्माण होण्यासाठी कोणती कारणे जबाबदार आहेत? याचाही विचार आपणास करावा लागतो. या दोन्ही प्रकाराच्या कारणांचे स्पष्टीकरण पुढील प्रमाणे करता येईल.

मद्यपानासंबंधी गैरसमज:-निरक्षर तसेच सुशिक्षित व्यक्तींमध्ये मद्यपानासंबंधी अनेक गैरसमज आहेत. उदा. दारू पिण्यामुळे थकवा दुर होतो. मानसीक तान कमी होतो, पचनशक्ती व वजन वाढते किंवा रोडपणा कमी होतो. उच्च प्रतिची विदेशी पिण्यामुळे सामाजिक प्रतिष्ठा वाढते असाही गैरसमज आहे. वास्तविकतः मद्यामध्ये यापैकी कोणताही गुण नाही. या गैरसमजांमुळेच मद्यपानाची सवय जडते.

मैत्री व गंमत म्हणून :- अनेकदा केवळ गंमत किंवा मजा करणे व नवीन अनुभव घेणे या उद्देशाने प्रथमच दारू पिण्यास व्यक्ती प्रारंभ करतो. परंतु एकमेकांच्या आग्रहामुळे अनेक प्रसंग वारंवार घडु लागतात व मद्यप्रासनाची सवय जडते.

फॅशन :-उच्च प्रतिची किंवा विदेशी दारू पिणे ही उच्च वर्गांमध्ये फॅशन निर्माण होते. महाग किंमतीची दारू पिणे हे श्रीमंतांचे व ऐश्वर्याचे प्रतिक मानले जाते. फॅशन म्हणून दारूच्या पाट्या एकमेकांना अनेकदा दिल्या जातात. परिणामी दारू पिण्याची सवय निर्माण होते.

मानसिक कारणे :- व्यापारामध्ये नुकसान, आजारपण, जवळच्या नातेवाईकांचे मृत्यू यांसारख्या विविध प्रकारच्या संकटांना किंवा दुःखाला तोंड देण्याचे मानसिक धैर्य अनेक व्यक्तींजवळ नसते. अशा व्यक्ती निराशा व वेफल्यग्रस्त होतात. निराशा व चिंता दुर करण्यासाठी व्यक्ती मद्यपान करू लागतात. स्वतःच्या मनावर नियंत्रण नसल्यामुळे त्यांना दारू पिण्याची सवय लागते.

दारिद्र्य :-भारतात मद्यपानाचे अधिक प्रमाण असण्याचे कारण एक प्रमुख कारण म्हणजे दारिद्र्य होय. वास्तविकता दारिद्र्यात व्यक्तीला सर्वच गोष्टींचा अभाव असतो. दारिद्र्यामुळे व्यक्तीला कुटुंबसदस्यांच्या विविध गरजा देखील पूर्ण करता येत नाहीत. कुटुंबात संघर्ष व तनावची स्थिती निर्माण होते. त्यामुळे व्यक्ती मद्यपान करू लागते.

व्यापार :-वर्तमान काळात मद्य हे व्यापारातील अविभाज्य अंग बनले आहे. अनेक व्यापारी, कारखानदार व विक्रेते व्यापारातील खरेदी विक्रीचे व्यवहार व करार करतात. त्याकरीता मोठ्या हॉटेलमध्ये दारूच्या पाट्यांचा आश्रय घेतात. व्यापारी व्यवहार यशस्वी होण्यासाठी, मद्यपानाची पार्टी देतात. त्यामुळे अनेकांना मद्यपानाची सवय लागते.

मनोरंजनाच्या साधनांचा अभाव :-रिकाच्या वेळेचा उपयोग कसा करावा? ही प्रत्येक व्यक्तीसमोर निर्माण झालेली महत्वपूर्ण समस्या आहे. वाढत्या औद्योगिकीकरणामुळे मनोरंजनाच्या साधनांची वाढत्या प्रमाणात गरज असते. अनेक लोकांना मनोरंजनाची साधने उपलब्ध होत नाहीत, तेव्हा लोक रिकाच्या वेळेचा उपयोग मद्यपानात खर्च करतात. भारतात प्रामुख्याने गलिच्छ वस्त्यांमध्ये मद्यपानाचे प्रमाण अधिक दिसून येते.

सामाजिक प्रथा व अंधश्रद्धा :-भारतात काही आदिवासी समुह तसेच काही जातिसमुहामध्ये विवाह, मृत्यू, धार्मिक उत्सव यांसारख्या काही प्रसंगी सामुहिक मद्यपान करण्याची प्रथा व परंपरा आहे. मद्यपान न केल्यास देवतेचा कोप होतो, मृत व्यक्तींच्या आत्म्याला शांती मिळत नाही, अशा अंधश्रद्धांचा प्रभाव अद्यापही भारतीय लोकांवर कायम आहे. भारतात मद्यपानाची सवय निर्माण होण्यास वर उल्लेखी प्रथा व अंधश्रद्धा यांचा मोठा वाटा आहे.

मद्यपानाचे दुष्परिणाम :-

अ) सतत मद्यपानामुळे शारीरिक व मानसिक स्थितीवर वाईट परिणाम होतात. व्यक्तीची भूक मंदावते, हळूहळू वजन कमी होत जावून व्यक्ती रोढ होतो. त्याच प्रमाणे मद्यपानाची विपरीत परिणाम व्यक्तीच्या मेंदुर होतो. व्यक्तीची विचारशक्ती, निर्णयशक्ती, निरीक्षण शक्ती कमी होत जाते. स्मरणशक्तीवर विपरीत परिणाम झाल्यामुळे भ्रमिष्ठावस्था निर्माण होते. सोबतच मानसिक विकृती निर्माण होते.

ब) मद्यपानाचे व्यक्तीच्या शारीरिक व मानसिक अवस्थेवर विपरीत परिणाम झाल्यामुळे ती व्यक्ती समाजमान्य वर्तन व्यवहार करू शकत नाही. त्या व्यक्तीची समाजमूल्य नष्ट झालेली असतात. कुटुंबातील एक सभासद म्हणून किंवा कुटुंबप्रमुख म्हणून जी भूमिका पार पाडणे आवश्यक असते, ती भूमिका सतत मद्यपान करणारी व्यक्ती करू शकत नाही.

क) मद्यपान करणाऱ्या व्यक्तीच्या कुटुंबातील स्थानावर धक्का पोहचतो. मद्यपान करणारी व्यक्ती व कुटुंबाचे अन्य सभासद यांच्या परस्परसंबंधात दुरावा निर्माण होतो. पती पत्नी, पुत्र पिता संबंध तणावपूर्ण होतात. या सर्वांच पर्यवसन कुटुंब विघटन प्रक्रियेत होते. मद्यपान या एकाच कारणामुळे ६० टक्के पेक्षा अधिक कुटुंबे विघटित होत असल्याचे आढळून आले.

इ) मद्यपान करणारे व्यक्ती समाजमान्य नियमांचे उल्लंघन करीत असतात. मद्यपान करणाऱ्या लोकांमुळे अपघातांचे प्रमाण वाढते. गुन्हेगारी प्रवृत्तीत देखील मोठ्या प्रमाणात वाढ होते. प्रचंड प्रमाणात मद्यपान करणाऱ्या अनेक लोकांशी संबंधीत आरोग्याचा प्रश्न निर्माण होतो. अशाप्रकारे मद्यपानामुळे समाजमान्य मूल्य व प्रमाणकांचा न्हास होत असल्यामुळे, मद्यपानाला सामाजिक विघटनाचे प्रमुख कारण मानले जाते.

फ) मद्यपानाने व्यक्तीच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतो. यामुळे व्यक्तीची कार्यक्षमता कमी होते. उत्पादन प्रक्रियेत व्यक्तीचा वाटा कमी होतो. उत्पादनाचा दर्जा खालावल्यामुळे त्याचा अर्थव्यवस्थेवरही विपरीत परिणाम होतो. दारू सारख्या अनावश्यक वस्तूवरील खर्चामुळे व्यक्तीवर आर्थिक विपन्नावस्थेची स्थिती निर्माण होते.

अमली पदार्थांची समस्या :-

तरूणांना अमली पदार्थांची विक्री करतांना टोळीला अटक, रेल्व फुटफाटवर अमली पदार्थांचा धंदा, अमली पदार्थांच्या सेवनाने दोषाचा मृत्यू, विमानतळावर तीन कोटींचे ड्रग्स सापटले, दोषांना अटक अशा आशयाच्या बातम्या आपण रोज वर्तमान पत्रा व बातम्यांवर येकतो. आजची बहुसंख्य तरूण पिढी अमली पदार्थांच्या विळख्यात सापडली आहे. आपल्या देशाच्या हद्दीत अमली पदार्थांची तस्करी करणाऱ्या देशाला लागून असल्यामुळे याचे प्रमाण वाढत आहे. पालकांना तरूणांना यापासून रोखण्याची समस्या सतावत आहे.

शासनाने अशा पदार्थांवर बंदी घातलेली आहे. दरवर्षी २६ जून हा जागतिक अमली पदार्थ विरोधी दिन म्हणून साजरा केला जातो.

भावी तरूण पिढीला वाचवण्यासाठी शासन सरसावले आहे. राज्यघटनेतील अनुच्छेद ४७ मध्ये सार्वजनिक आरोग्य आणि जनतेच्या आरोग्य संरक्षणासाठी ‘ औषधीय प्रयोजनाव्यतीरीक्त’ मादक पदार्थांवरील बंदीची मार्गदर्शक तत्वे समाविष्ट करण्यात आली आहेत. त्यानुसार राज्याचे व्यसनमुक्ती धोरण निश्चीत करण्यात आले असून या विभागाच्या दिनांक १७ ऑगस्ट २०११ च्या शासन निर्णयान्वे महाराष्ट्र राज्याचे व्यसनमुक्ती धोरण जाहिर करण्यात आले आहे.

संयुक्त राष्ट्राने सन १९८७ पासून अमली पदार्थ हा विषय महत्वाचा मानला आहे. भारतात नार्कोटिक्स ड्रग्स अँड सायकोट्रॉपिक सबस्टन्स अँक्ट १९८५ हा अमली पदार्थ विरोधी कायदा आहे. मानव्दिप सरकारने संयुक्त राष्ट्राला मादक पदार्थांच्या संबंधित संमेलनासाठी अनुमोदन दिले आणि पहिले अमली पदार्थांवर आधारीत संमेलन १९६१ मध्ये झाले. दुसरे संमेलन १९७१ मध्ये अवैद्य सायकोट्रॉपिक पदार्थ यावर झाले. गैरकानुनी धंद्यांच्या विरोधात १९८८ मध्ये तिसरे संमेलन झाले.

या कायद्या अंतर्गत अमली वस्तू किंवा औषधांचे उत्पादन, वितरण, सेवन, विक्री, वाहतुक, साठा, वापर, आयात निर्यात यांवर देशात बंदी आहे. प्रत्येक व्यक्ती, मुले, मुली यामध्ये जनजागृती व्हावी यासाठी राज्यशासनाच्या सामाजिक व विशेष साहाय्य विभागाने उपक्रम राबवीन्याचे ठरविले आहे. राज्यात जिल्हा स्तरावर जिल्हाधीकारी, मुख्यकार्यकारी अधिकारी, सामाजिक न्याय विभागाचे अधिकारी यांनी २६ जून या दिवशी आपल्या परिसरातील शाळा व स्वयंसेवी संस्थांमार्फत विविध कार्यक्रमांचे आयोजन करायचे आहे. गावांत शाळांमधून अमली पदार्थ विरोधी फेरी काढणे, अमली पदार्थांवर बंदी याविषयी निबंध स्पर्धा आयोजित करणे, व्यसनमुक्ती हिच राष्ट्रभक्ती या विषयी वक्तृत्व स्पर्धा आयोजित करणे, अमली पदार्थांवर पथनाटयाचे आयोजन करणे, अमली पदार्थ विरोधी जनजागृती करणे, अमली पदार्थांच्या सवयी सोडविण्यासाठी यादिवशी निर्धार करणे आदी कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात येते.

शिवाय अमली पदार्थांच्या विरोधी काम करणाऱ्या व्यक्ती, सामाजिक संस्था, संघटना यांना आर्थिक मदत मिळवून देण्यासाठी अधिकारी वर्गाने मदत करावयाची आहे. याबाबतचे शासन परिपत्रक १९ जून ला पारित झाले आहे.

अमली पदार्थांचा अर्थ :-

ज्या पदार्थांच्या सेवनाने माणसाला विशिष्ट प्रकारची सुस्ती, नशा, तार किंवा धुंदी येते, त्यांना मादक पदार्थ किंवा अमली पदार्थ म्हणतात. अफु व त्यापासून तयार केलेले मॉर्फिन, हेरोईन इ. पदार्थ. कोकेन, भांग, गांजा, चरस वगैरे पदार्थांचा मादक पदार्थांत समावेश केला जातो. ब्राउन सुगर, इंडुबाम रूमालावर टाकून त्याचा नाकाद्वारे वास घेणे. त्यातून त्यांना नशा येतो. यापुढे जावून श्रीमंत लोक सिंथेटिक अमली पदार्थ आणि घटक जीवघेण्या अमली पदार्थांचा वापर होवू लागला आहे. तसेच विविध गोळ्या व औषधांचा वापरही नशेसाठी केला जावू लागला आहे.

भारतात ग्रामीण भागात अमली पदार्थांच्या सेवनाचे प्रमाण कमी आहे. मात्र शहरांच्या ठिकाणी याचे प्रमाण वाढत आहे. हे फारच चिंताजनक आहे. केवळ जिज्ञासेपोठी अमली पदार्थांची चव चाखनारे आज या कचाट्यात आपोआपच सापडले जात आहेत. महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांबरोबरच उच्चभू वर्गातील लोकही यात गुरफटू लागले आहेत. सुरूवातीला कोणीही व्यसनाधीन होण्यासाठी अमली पदार्थांचा सेवन करीत नाही. कारण विद्यार्थी अभ्यास करतांना झोप येवू नये म्हणून सुरूवातीला अमली पदार्थांचा सेवन करतात. मुलीही अमली पदार्थांच्या विळख्यात अडकु लागल्या आहेत. बाजारात नशा आननारे अनेक पदार्थ मिळतात. काही औषधांनी

नशा येते तर काही पदार्थ शरीरात टोचून घेतले जातात. परंतु कोणताही अमली पदार्थ हा शरीरासाठी घाटकच ठरतो.

अमली पदार्थ व्यसनाची लक्षणे :-

१. वर्तनात अचानक बदल घडून येतो.
२. अमली पदार्थाचे सेवन करणारी मुलांचे शाळेतील उपस्थिती कमी होते.
३. अभ्यास, खेळ किंवा अन्य उपक्रमांत त्यांचे मन लागत नाही.
४. पॉकेटमनी वाढविण्यासाठी सतत पालकांकडे तगादा लावला जातो.
५. घरातील वस्तू हळूहळू कमी होणे.
६. जुने मित्र सोडून नवीन मित्र बनवीने.
७. बाथरूममध्ये जास्त वेळ घाडविने.
८. घरात इंजेक्शन अथवा सिरीज आढळणे.
९. डोळे लाल, निस्तेज व डोळयाखाली सुज येणे.
१०. बोलतांना अडखडणे, उभे राहण्यासाठी त्रास होणे.
११. भूक न लागणे.
१२. वनज कमी होणे.
१३. व्यक्तीगत स्वच्छता न बाळगणे.
१४. निद्रानाश
१५. मानसीक आजारपण.

मादक व अमली पदार्थांच्या विळख्यातून बाहेर काढण्यासाठी तज्ञ लोकांकडून सुचविलेल्या उपाय योजना :- पालकांनी आपल्या पाल्याला समजून घ्यावे. त्यांच्यासोबत मित्र म्हणून वागा. काय वाईट, काय चाले हे गोडीने व मित्रत्वाच्या नात्याने पटवून द्या. त्यांच्याशी प्रेमाणे वागा, त्यांना विश्वासात घ्या. वाईट मित्रांची संगत करू देवू नका. त्यांना वेळीच सावध करा. शिक्षकांनी सर्व मुलांकडे लक्ष द्यावे. कोणत्याही मुलाला कमी लेखु नका. औषधोपचार करा. मानोसपचार तज्ञांकडून समुपदेशन करा.

घटनात्मक व शासकीय उपाय :-

१) शासनाच्या सामाजिक न्याय विभागाकडून मदत आणि अमली पदार्थ प्रतिबंधक उपाययोजना म्हणून स्वयंसेवी संघटनांना पुनर्वसन केंद्र चालविण्यासाठी अनुदान द्यावे. व्यसनविरोधी शिबीरांचे आयोजन करावे. व्यसनाधीन युवकांचे पुनर्वसन करावे. शाळा महाविद्यालयांमधून विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करावे.

२) अमली पदार्थांचा चोरटा व्यापार थांबविण्यासाठी सरकारने १९८५ मध्ये एक अधिनियम मंजूर केला. याचे उल्लंघन करून चोरटा व्यापार करणाऱ्यांना १० वर्षांची सश्रम कारावासाची शिक्षा आहे. अमली पदार्थांच्या सेवनामुळे होणाऱ्या घातक परिणामासंबंधी जनजागृती करण्यासाठी सरकारने व्यापक स्वरूपाचा कार्यक्रम सुरू करण्याचे ठरविले आहे.

३) अमली पदार्थांच्या सेवनापासून मुक्ती मिळविण्यासाठी मार्गदर्शन करणारी केंद्रे विभिन्न शहरांमध्ये स्थापन करण्यात स्वयंसेवी संस्थांना अर्थसहाय देण्यात आले.

४) अमली पदार्थांच्या सेवनाचा प्रसार थांबविण्यासाठी व्यापक स्वरूपाचा शैक्षणिक कार्यक्रम राबविण्यावर भर देण्यात आला.

५)मादक द्रव्यांच्या उपलब्धतेला आळा घालण्यासाठी महीला मंडळांनी संघटीतरीत्या पोलिसांवर दबाव आणून मोर्चे, निदर्शने करून अनैतिक व बेकायदेशीर धंदे बंद पाडण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. महाराष्ट्रातील अनेक खेड्यांमध्ये हा प्रकार आपणास बघावयास मिळतो.

६)सामाजिक संस्था, महाविद्यालये, शाळा, कारखाने इत्यादी ठिकाणी मादक पदार्थांच्या दुष्परिणामांची जाणिव करून देणारे फलके लावावीत. जेणे करून समाजाला मादक द्रव्याच्या धोक्याची जाणीव होईल.

७)नॉरकॉर्टीक्स अॅनानिमस या शाखांचा विस्तार व त्यासंबंधीची जागृती लोकांमध्ये करून द्यावी. नवीन व प्राथमिक स्तरावर असणाऱ्या मादक द्रव्य प्रभावित रूग्णांना अशा संस्थांची माहिती द्यावी.

८)डॉक्टरांच्या दृष्टिकोणात बदल घडवून आणला पाहिजे. रूग्ण, कुटुंबीय, मानसोपचार तज्ञ, सामाजिक कार्यकर्ते यांचा समन्वय साधला जाईल याकडे डॉक्टरांनी लक्ष द्यायला पाहिजे.

९)कायद्याची कठोर अंमलबजावणी झाली पाहिजे. १९८५ चा मादक द्रव्याच्या प्रतिबंधासंबंधीचा कायदा ज्यात ७७ ड्रग्स ची यादी दिलेली आहे, त्याची कठोर अंमलबजावणी झाली पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ :-

भारतातील सामाजिक समस्या— रा.ज.लोटे

भारतीय समास प्रश्न आणि समस्या— डॉ.बी.एम.कन्हाडे

Mr.vikaspedia.in

व्यसनाधीनता : समकालीन भारताची एक गंभीर समस्या

प्रा. डॉ. गजेंद्र मानिकराव

कढव

महात्मा गांधी महाविद्यालय, आरमोरी,
जि. गडचिरोली

बिडी गुटखा, दारू, सुपारी । हे सगळेच विषारी ॥

शरीराचे वाटोळे करता । कशापायी ॥

सामाजिक समस्या ह्या सार्वत्रिक स्वरूपाच्या आहेत. जगाच्या पाठीवर असा कुठलाही समाज अस्तित्वात नाही की ज्या समाजात सामाजिक समस्यांचे अस्तित्त्व नाही. परंतु प्रत्येक समाजात सामाजिक समस्यांचे अस्तित्त्व भिन्न भिन्न असते. उदा. भारत, पाकिस्थान, श्रीलंका या आशियायी देशात ज्या समस्या आहेत, त्या समस्या अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया, इंग्लंड या युरोपीयन देशात नाहीत.

व्यसनाधीनता ही सुद्धा एक गंभीर समस्या आहे. जी संपूर्ण कर्ती पिढी गारद करते. व्यसनाधीनतेचा समाजजिवनावर गंभीर परिणाम पडतो. म्हणूनच व्यसनाधीनता ही एक सामाजिक समस्या आहे. व्यसनाधीनता ही नशेची अशी अवस्था आहे की, जी कोणत्याही व्यक्तीला तिच्या सेवनासाठी इतके निर्भर बनविते की मनुष्य आपल्या आरोग्यापेक्षा तिच्या सेवनाला जास्त महत्त्व देतो. खंडात देखील व्यसनाधीनतेची समस्या होती, परंतु आज या समस्येचे प्रमाण खुप मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे.

भारत हा एक युवकांचा देश आहे. आणि या युवकांमध्येच व्यवनाचे प्रमाण फार मोठे आहे. जर युवकांमध्येच व्यसनाचे प्रमाण जास्त असेल, तर देशाची प्रगती कशी होणार? स्पर्धेच्या युगात जीवन जगणारा युवक वर्ग हा कामाचा असणारा भरमसाठ व्याप, एकाकीपणा, बेरोजगारी, फॅशन आणि कुटुंबियांकडून वाढत्या अपेक्षा अशा इत्यादी कारणांमुळे कुठेतरी आपले मानसिक समाधान शोधण्याचा प्रयत्न करतो. परंतु हे मानसिक समाधान कुठेच न मिळाल्याने ते व्यसनाच्या आहारी जातात. काही कालानंतर हे व्यसन त्यांच्या आयुष्याचा अविभाज्य भाग बनतो. याची साधी कल्पनाही युवकांना येत नाही. म्हणूनच व्यसनाधीनता ही मानवी जीवनाला लागलेली कीड आहे असे म्हटल्या जाते. व्यसनाधीनता ही फक्त शहरी समाजापुरतीच मर्यादीत नाही. तर ती आज ग्रामीण समाजात सुद्धा खुप मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. तसेच ही केवळ श्रीमंत वर्गापुरतीच मर्यादीत नाही, तर गरीब वर्गातील लोक सुद्धा मोठ्या प्रमाणात व्यसनाधीनतेच्या आहारी गेले आहेत.

व्यसनाधीनतेचा अर्थ आणि व्याख्या :-

जेव्हा एखाद्या व्यक्तीला मद्यपान व अंमली पदार्थ गरजेपेक्षा जास्त सेवन करण्याची सवय लागते. मानसिक, सामाजिक स्तरावर कितीही प्रयत्न केले तरीही तो यापासून मुक्त होऊ शकत नाही. अशा स्थितीला व्यसनाधीनता असे म्हणतात. म्हणजेच व्यसनाधीनता एक अशी स्थायी व्यवस्था आहे. ज्यामध्ये व्यक्तीला मद्यपान करण्याची सतत इच्छा होते. त्याशिवाय तो जगू शकत नाही. व्यसनाधीनतेच्या सवयीमुळे व्यक्तीचा शारीरिक, मानसिक, सामाजिक आणि आर्थिक जीवनावर गंभीर परिणाम होतो. म्हणूनच भारतीय समाजात ‘प्रथम माणूस मद्याला प्राशन करतो आणि नंतर मद्य माणसाचे जीवन प्राशन करते’, अशी म्हण प्रचलित आहे.

व्यसनाधीनतेच्या व्याख्या :-

काही विचारवंतांनी व्यसनाधीनतेच्या काही व्याख्या केलेल्या आहेत. त्यांचा थोडक्यात परामर्श घेऊ.

जे. एल. गिलीन — “व्यसनाधीनता एक स्थायी अवस्था आहे. ज्यामध्ये व्यक्तीला मद्यपान करण्याची सतत इच्छा होते. मात्र त्याचे गंभीर परिणाम त्या व्यक्तीच्या शरीरावर होतो.”

डॉ. उरफी — “व्यसनाधीनता या सवयीत व्यक्ती अनेक शारीरिक समस्यांनीग्रस्त होतो. या सवयीमुळे कुटुंबातील आनंदाचा लोप होतो आणि विभिन्न सामाजिक समस्या निर्माण होतात.”

वरील व्याख्यांचा परामर्श घेतल्यावर आपल्याला असे दिसून येते की, व्यसनाधीनता म्हणजे मद्यपान व अंमली पदार्थांच्या सेवनाच्या आहारी जाणे होय. या सेवनामुळे व्यक्तीचा शरीरावर गंभीर परिणाम होतो. परंतु याची जाणीव सुद्धा व्यसनाधीनतेच्या आहारी गेलेल्या व्यक्तीला होत नाही.

व्यसनाधीनतेची महत्वाची कारणे :-

१) व्यसनी मित्रांची संगत :-

व्यसनी मित्रांची संगत हे प्रामुख्याने युवकांमध्ये व्यसनाधीनता जडण्याचे मुख्य कारण आहे. कारण कोणताही व्यक्ती जन्मतः व्यसनाधनी नसतो, तर त्याची मित्रमंडळी आणि सामाजिक परिस्थिती त्याच्या व्यसनाधीनतेला कारणीभूत असते.

२) बेरोजगारी :-

आज देशामध्ये बेरोजगाराची मोठी फळी तयार झालेली आहे. युवकांच्या हाताला काम नसल्यामुळे ते उदासीनतेमध्ये आणि वैफल्यामध्ये आपले जीवन जगत असतात. ही न्यूनता दूर करण्याच्या हेतूने युवक वर्ग व्यसनाधीनतेकडे वळतांना दिसत आहेत.

३) औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरणाचा प्रभाव :-

औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरण या प्रक्रियेमुळे पाश्चात्य विचारसरणीचा प्रभाव, व्यक्तीवादी विचारसरणी, बहुजनसी समाज, गलीच्छ वस्त्यांची निर्मिती इत्यादी समस्या मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. या समस्यांमुळे सुद्धा व्यसनाधीनता वाढत असल्याचे दिसून येते.

व्यसनाधीनतेचे दुष्परिणाम :-

व्यसनाधीनतेचे दुष्परिणाम कोणते आहेत ते खालीलप्रमाणे आपल्याला सांगता येईल.

१) शारीरिक परिणाम :-

यकृत (लिव्हर), मुत्रपिंड, त्वचा, डोके, जठर, आतडे, शरीराच्या सर्व रक्तवाहिण्या, गर्भ इत्यादी अशा महत्वाच्या भागावर अंमली पदार्थ व मद्यपानाचे गंभीर परिणाम होऊन यामुळे अकाली मृत्यू, कायमचे नपुसकत्व, क्षयरोग, कावीळ, कर्करोग, नेत्रदोष, पोटाचे विकार अशा प्रकारचे भयानक आजार होण्याची शक्यता असते.

२) मानसिक नुकसान :-

व्यसनाधीनतेमुळे मेंदूचे कार्य योग्य पद्धतीने चालत नाही. मेंदूच्या कार्यपद्धतीवर गंभीर परिणाम होऊन डिप्रेसन, स्मृतीचा विसर, आकलन शक्तीचा नाश अशा अनेक प्रकारच्या मानसिक आजारांची लागण व्यसनी लोकांना होत असते.

३) आर्थिक जीवनावर परिणाम :-

व्यसनाधीनतेच्या आहारी गेलेला व्यक्ती आपल्या मासिक मिळकतीमधील फार मोठी रक्कम ही आपल्या व्यसनाची सवय पूर्ण करण्यासाठी खर्च करित असतो. यामुळे कुटुंबियांच्या गरजांची पूर्तता होत नाही. तसेच व्यसनाधीनतेमुळे उधारी – कर्ज घेणे, दागिणे व पैसे चोरणे, कामाला न जाणे इत्यादी प्रकारच्या समस्या निर्माण होतात.

४) कौटुंबिक विघटन :-

व्यसनाधीनतेमुळे कुटुंबावर फार मोठे दुरगामी परिणाम होतात. उदा.— कुटुंबात सतत भांडण व कलह होणे, पत्नीला मारहाण करणे, घटस्फोट आणि विवाह विच्छेद होणे इत्यादी परिणाम व्यसनाधीनतेमुळे कुटुंबावर होत असतात. या सर्व समस्यांमुळे कुटुंबाचे विघटन सुद्धा होत असते.

५) सामाजिक दर्जा खालावतो :-

व्यसनाधीनतेमुळे व्यक्तीचा सामाजिक दर्जा खालावत असतो. उदा.— व्यसनी व्यक्तीची पत कमी होणे, भिक्षावृत्ती व शिविगाळ केल्यामुळे त्याच्या कुटुंबियांवर नावबोट ठेवले जाते. म्हणूनच व्यसनाधीनतेमुळे व्यसनाधीन व्यक्तीचा दर्जा खालावत जात असतो.

वरील सर्व दुष्परिणामांचा विचार केल्यास आपणास असे लक्षात येईल की, व्यसनाधीनता ही किती मोठी समस्या आहे. म्हणून या समस्येवर तोडगा काढणे आवश्यक आहे.

व्यसनाधीनतेवरील उपाययोजना :-

प्रस्तुत समस्यांचे निर्मूलन करण्यासाठी खालील उपाययोजना सुचविता येतील.

- १) मद्यपान व अंमली पदार्थ विक्रीवर बंदी आणावी व ज्या ठिकाणी विक्रीवर बंदी आहे अशा ठिकाणी कायद्याची कठोर अंमलबजावणी करावी.
- २) चर्चासत्र, पथनाट्य, चित्रप्रदर्शनी, व्याख्यान इत्यादी कार्यक्रमांचे आयोजन करून जनतेला व्यसनाचे दुष्परिणाम पटवून दिले पाहिजे.
- ३) मुलांकडे त्यांच्या आई — वडिलांचे नियंत्रण असणे आवश्यक आहे. मुलगा महाविद्यालयात जातो की नाही, दिवसभर कुठे राहतो, त्याचे मित्रमंडळी कसे आहेत या सर्व गोष्टींकडे आई — वडिलांचे लक्ष असणे गरजेचे आहे.

वरील काही उपाययोजना सुचविल्यास काही प्रमाणात तरी व्यसनाधीनता आपल्याला कमी करता येईल.

संदर्भ :-

- 1) Social and Economics Problems in India : Azad, N. A., Rames Publishing house, New Delhi.
- 2) Social Evolution : Kidd, B., Shulabh Publishing house, Meerat.
- 3) 21th Century and Political, Economical Sociological and Psychological Challenges : Sadasivan, S. N., Darpan Prakashan.
- 4) Social Problems in India : Ahuja Ram, Ravat Publication, Jaipur
- 5) भारतीय समाज व्यवस्था : आहूजा राम, रावत पब्लिकेशन, जयपूर
- 6) विवेचनात्मक अपराधशास्त्र : आहूजा राम आणि मुकेश आहूजा, रावत पब्लिकेशन, जयपूर

तंबाखू नियंत्रण कायदा २००३

प्रा. डॉ. संजय मारेतराव महाजन

श्री गोविंदराव मुनघाटे कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुरुखेडा

जि. गडचिरोली

मो. न. ९०४९७५७१६०

भारतात व्यसनामुळे युवा पिढी वाया जात आहे. व्यसन आणि त्याचे दुरगामी परिणाम माहित असून त्यापासून परावृत्त होण्याकडे आजच्या तरूणांचा कल नाही. आजचा युवक हा देशाचे भविष्य आहे. मात्र व्यसनाधीन युवा वर्ग देश कसा सांभळणार असा प्रश्न पडतो. कारण व्यसन एक विनाशकारी वादळ आहे. या वादळात आज आपल्या देशातील युवा पिढी अडकलेली आहे. या विनाशकारी वादळाला आत्ताच जर थांबवले नाही, तर कितीतरी नवयुवक आणि युवती नव्या शतकाचा पहिला उगवता सुर्य बघण्यासाठी शिल्लकच राहणार नाही.

व्यसन म्हणजे एखादी अशी सवय की, ज्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर शारीरिक, मानसिक व सामाजिक त्रास होत असल्याची जाणीव होत असूनही त्यात बदल करणे शक्य होत नाही. मादक पदार्थ म्हणजे तंबाखू, सिगारेट, दारू, गांजा, चरस, झोपेच्या गोळ्या इत्यादी. अशा प्रकारच्या कोणत्याही पदार्थाचे अतिरेकी सेवन करणाऱ्या व्यक्तीला व्यसनी ही पदवी प्राप्त होते. व्यसनी व्यक्ती स्वतः विनाशाकडे जातच असते आणि त्याबरोबर बायको, मुल, आप्तपरिवार, मित्रमंडळी अशा अगणित कुटुंबांना दुःखात लोटत असते. मुख्य म्हणजे याची जाणीव त्याला असली तरी त्याचा नाईलाज असतो. इतका तो व्यसनाच्या आहारी जाऊन हतबल झालेले असतो. व्यसनापायी ओढवून घेतलेली मानसिक गुलामगिरी, यालाच म्हणावे लागेल.

धूम्रपान आणि तंबाखू खाणाऱ्यांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. जीवनात आलेल्या संकटांशी सामना करतांना आलेल्या नैराश्यातून व्यसनाची सुरुवात होते. तसेच मनाचा कमकुवतपणाही कारणीभूत आहे म्हणजेच व्यसनाधिनता हे मानसिक रोगाचे कारण आहे. दारू, चरस, गांजा, ब्राउन शुगर, ड्रग्स, यांच्या सेवनानेच जीवनात आलेल्या संकटावर मात करता येते ह्या गैरसमजुतीतून व्यसनाला सुरुवात होते आणि नंतर त्यांच्या आहारी माणूस कधी जातो हे त्यालाही कळत नाही. केवळ गंमत किंवा आग्रह म्हणून सुरुवात होऊन नंतर ते व्यसन माणसाच्या नसानसात भिनते आणि ते करण्याचे बंद केल्याने पुन्हा नैराश्य येतं आणि मग त्याची शृंखला बनते. दारू, तंबाखू, हुक्का, ड्रग्स मिळाले नाहीतर त्या व्यक्तीला मानसिक तसेच शारीरिक त्रास होतो. व्यसन हे केवळ गरिबीमुळे जडते असे नाही तर गरिबांपेक्षा श्रीमंतांमध्ये व्यसनाचे प्रमाण जास्त दिसून येते. अलीकडच्या काळात तरूण आणि तरूणींमध्ये मोठ्या प्रमाणावर दारू, तंबाखू, हुक्का, ड्रग्स, हुक्का या व्यसनाचे प्रमाण जास्त वाढलेले दिसून येते.

व्यसन म्हणजे मानवी शरीराला आणि पर्यायान मानवी आयुष्याला लागलेली एक कीड. विशेष म्हणजे आजची तरूण पिढी काहीतरी थ्रिलर, जगावेगळ करण्याच्या अविर्भवात चुकीच्या संगतीमुळे मोठ्या प्रमाणात व्यसनाधिन होत चाललीय आणि जीवावर बेतणाऱ्या या समस्येच्या परिणामांची पूर्ण कल्पणा असूनही ‘कळतंय पण वळत नाही’ या उक्तीप्रमाणे डोळेझाक करून सर्रास पणे व्यसनांच्या विषारी विळख्यात अलगदपणे ही पिढी सामावली जात आहे व आपले आयुष्य बरबात करत आहे. व्यसनाधिनता देशासाठी व समाजासाठी फारचं घातक असून याचे प्रमाण असेच सुरू राहिले तर भारताला व्यसनाधिन देश म्हणून जगात ओळखले जाईल. यावर प्रतिबंध घालावे याकरीता भारत सरकारने ‘सिगारेट व अन्य तंबाखू उत्पादने कायदा’ (जाहीरात प्रतिबंध आणि व्यापार वाणिज्य उत्पादन पुरवठा आणि वितरण विनियमन अधिनियम २००३) करण्यात आला.

‘सिगारेट व अन्य तंबाखू उत्पादने अधिनियम २००३’

तंबाखू नियंत्रण कायदयाची उद्दीष्टे

- जे तंबाखू सेवन करीत नाही त्यांना तंबाखूच्या अप्रत्यक्ष सेवनापासून सौरक्षण देणे.
- नवी पिढी (बालक आणि युवक) हे तंबाखूपासून दूर राहावे यासाठी उपाय करणे.

हा कायदा सर्व तंबाखू युक्त उत्पादनावर लागू आहे जसे— सिगारेट, सिगार, चिरूट, विडी, गुटखा, पान—मसाला, खेनी, मावा, मशेरी, तपकीर इत्यादी.

कलम ४ :- कोणतीही व्यक्ती सार्वजनिक ठिकाणी धुम्रपान करू शकत नाही.

- सार्वजनिक ठिकाण म्हणजे अशी ठिकाणे जिथे जनता प्रवेश करू शकते. (मग तो हक्क असो वा नसो) परंतू खुली स्थळे सामील होऊ शकत नाही. जसे की उदा. सभागृह, हॉस्पिटल, रेल्वे प्रतिकालय, मनोरंजगृह, उपाहारगृह, सार्वजनिक कार्यालय, न्यायालय, शैक्षणिक संस्था, ग्रंथालय व सार्वजनिक वाहतूक.
- **दंडात्मक कारवाही :-** कायदयानुसार ३० खोल्यांचे हॉटेल, तीस व तीसपेक्षा अधिक जणांना बसण्याची जागा असणारे उपहारगृह आणि विमानतळ येथे धुम्रपानासाठी वेगळी व्यवस्था कदाचीत करता येईल.
- **कलम २१ अनुसार :-** कलम ४ चे उल्लंघन केल्यास व्यक्तीस रू. २०० पर्यंत दंड पोलिस आणि अन्न व औषध प्रशासन आकारतील.
- या कलमाखाली अपराध आपसात मिटविण्याजोगा असेल आणि फौजदारी प्रक्रीया संहिता १९७३ (१९७४ चार) हयामध्ये न्याय चौकशीसाठी ज्या कार्यपध्दतीची तरतूद करण्यात आली आहे त्याच पध्दतीने त्याची संक्षिप्त न्याय चौकशी करण्यात येईल.

नियम २००४ नुसार :-

- सार्वजनिक ठिकाणाचे मालक व्यवस्थापक किंवा प्रभारी व्यक्तीने सार्वजनिक ठिकाणी कमीत कमी दोन फलक लावावे.
- आगमन व्दारापासी आणि सार्वजनिक ठिकाणाच्या आतील बाजुला फलकावरील सुचना धुम्रपान निशेध क्षेत्र, याठीकाणी धुम्रपान करणे अपराध आहे
- फलक भारतीय भाषेत असावे.
- फलक ६०X३० हया किमान आकाराचे असावे.
- धुम्रपान क्षेत्र आणि गैरधुम्रपान क्षेत्र हे भौतीक दृष्टया भिन्न असेल
- धुम्रपान क्षेत्रामधून धुम्रपान न करणाऱ्या व्यक्तीस जावे लागणार नाही याची काळजी घेतली जावी.
- प्रत्येके क्षेत्रावर धुम्रपान क्षेत्र आणि धुम्रपान निषेध क्षेत्र असे मजकूर दर्शविनारा फलक असेल.
- धुम्रपान क्षेत्र अश्या रितीने वेगळे असायला पाहीजे की त्या क्षेत्रातील हवा गैरधुम्रपान क्षेत्रात जाता कामा नये.
- धुम्रपान क्षेत्र हे प्रवेश आणि निर्गमन व्दारा जवळ असता कामा नये.

कलम ५ :- सिगारेट आणि इतर तंबाखू उत्पादनांच्या जाहीरातीस प्रतिबंध.

- नोटीस, परिपत्रके, चिट्ठी, सुचकपत्र, व्यष्टन किंवा इतर दस्तावेज ज्याव्दारे कोणत्याही वस्तु व सेवांची उघडपणे माहीती मिळते. यांचा जाहीरातीमध्ये समावेश होतो.

- अशा गोष्टी ज्यामध्ये आवाजाद्वारे, प्रकाशाद्वारे, धुराद्वारे, आणि वायुद्वारे वस्तु व सेवांची माहिती मिळते. हयांचा जाहीरातीमध्ये समावेश होतो.
- कलम ५ सिगारेट आणि इतर कोणतीही तंबाखू उत्पादने हयांचे उत्पादन पुरवठा किंवा वितरण हयामध्ये असलेली किंवा त्यात असल्याचे अभिप्रेत असलेली कोणतीही व्यक्ती त्यांची जाहीरात करणार नाही आणि एखादया माध्यमांवर नियंत्रण असणारी कोणतीही व्यक्ती त्यामाध्यमांद्वारे सिगारेटची किंवा इतर कोणत्याही तंबाखू उत्पादनाची जाहीरात करणार नाही. सिगारेट किंवा इतर कोणतीही तंबाखू उत्पादने हयांचा वापर किंवा सेवन प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे सुचविणाऱ्या कोणत्याही जाहीरातीमध्ये कोणतीही व्यक्ती सहभागी होणार नाही.
- कलम ५ चे उलंघन करणाऱ्या व्यक्तीस पहिल्यांदा २ वर्षांपर्यंतचा कारावास किंवा रू.१००० पर्यंत दंड किंवा दोन्ही. दुसऱ्यांदा/नंतर ५ वर्षांपर्यंत कारावास आणि रू. ५००० पर्यंत दंड.

कलम ६ :- कोणत्याही व्यक्ती तंबाखू उत्पादन विकणार नाही, विक्रीसाठी मांडणार नाही किंवा विक्रीचा परवाना देणार नाही.

- १८ वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या कोणत्याही व्यक्तीस तंबाखू उत्पादन विकता येणार नाही.
- शैक्षणिक संस्थेच्या १०० यार्ड परिसरात कोणत्याही व्यक्ती तंबाखू उत्पादन विकता येणार नाही..
- तंबाखू खाने आरोग्यास हानिकारक आहे तसेच तंबाखूचे उत्पादन व विक्री करण्यास सक्त मनाई आहे अशा नियमांचा फलक शैक्षणिक संस्थांच्या आवाराबाहेर लावणे आवश्यक आहे.
- कलम २४ अनुसार : कलम ६ चे उलंघन झाल्यास व्यक्तीस रू. २०० पर्यंत दंड आकारला जाईल.
- हया कलमाखाली अपराध आपसात मिटवण्याजोगा असेल आणि फौजदारी प्रक्रिया संहिता १९७३ (१९७४ चा २) हयामध्ये न्यायचौकशीसाठी ज्या कार्यपध्दतीची तरतूद करण्यात आली आहे, त्याच पध्दतीने त्याची संक्षिप्त न्यायचौकशी करण्यात येईल.

२००५ मध्ये कायदयात झालेल्या सुधारणा :-

- तंबाखू खाने आरोग्यास हानीकारक आहे. तंबाखू मळे कॅन्सर होतो. अशी वैधानिक सूचना सफेद पृष्ठभागावर काळया रंगात छापली पाहिजे.
- दुकानावरील फळयावर केवळ दुकानात कोणते तंबाखूजन्य पदार्थ उपलब्ध आहेत तेच लिहीले जावेत. कोणत्याही तंबाखूजन्य पदार्थाचे नाव (brand name), शिक्का (trademark), विशिष्ट संदेश वा चित्र—आकृती आदी फलकावर असू नयेत.
- १८ वर्षांपेक्षा कमी वयोगटातील व्यक्तीने म्हणजे मुलांनी तंबाखूजन्य पदार्थाची विक्री करणे हयावरही बंदी घालण्यात आली.
- वेंडींग मशीनद्वारे तंबाखू पदार्थाची विक्रीवर बंदी घालण्यात आली.
- जेणेकरून लहान मुलांसाठी तंबाखूजन्य पदार्थ सहज साध्य होणे शक्य होणार नाही.
- विक्रीकेंद्रांवर तंबाखूजन्य पदार्थाचे विक्रीसाठी प्रदर्शन करणे हयावरही बंदी घालण्यात आली.

अन्न सुरक्षा अधिनियम २००६ मधील सुधारणा :-

- २०११ च्या शासनाने १९ ऑक्टोंबर २०१२ रोजी गुटखा व पानमसाला हयासारख्या तंबाखूजन्य पदार्थावर बंदी घातली आहे.

- सदर कायदयाच्या कलम ३०(२) नुसार अन्न आयुक्त एका वर्षासाठी बंदी घालू शकतात. गुटखा व पानमसाला यामध्ये निकोटीन व कार्बन मोनोक्साईड असल्यामुळे आरोग्यास अपायकारक असल्यामुळे २.३.४. नुसार गुटखा बंदी करण्यात आली आहे.
- सदर कायदयाचा अवलंब करून १६ घटकाज्य व ३ केंद्रशासित प्रदेशांनी गुटखा बंदी केली आहे.
- सदर कायदयाचा अवलंब करून गुटखा व पानमसाला या दोघांवर बंदी घालणारे महाराष्ट्र एकमात्र राज्य आहे.

कायदयाचे उलंघन व शिक्षा :-

- गुटखा व पानमसाला बंदीचे उलंघन करणाऱ्यांना १ वर्षाचा कारावास व ३ लाख रूपये दंडाची तरतूद करण्यात आली.
- अन्न आणि औषध प्रशासनाचे अधिकारी सदर कायदयानुसार कारवाई करू शकतात. यासाठी प्रत्येक जिल्ह्यात सहाय्यक आयुक्त अन्न आणि औषध प्रशासन कार्यालयास संपर्क साधावा.

या सगळ्या गोष्टींचा विचार केल्यावर असे लक्षात येते की शासनाने कितीही कायदे केले त्यांची कितीही कडक अमंलबजावणी केली तरी व्यसन हे फक्त व्यक्तीच्या इच्छाशक्तीच्या बळावरच सुटू शकते. असे म्हटल्या जाते ‘इच्छा तेथे मार्ग’ आहेच. तेव्हा व्यसनापासून मुक्त होणं गरजेच आहे. पण त्याआधी त्या व्यसनाची पहिली पायरी म्हणजे सिगारेट ओढणं वा पहिला तंबाखूजन्य पदार्थ खणं, हीच जर नष्ट केली तर कितीतरी जण निरोगी राहतीलच पण कित्येकांचे प्राण वाचतील तेव्हा येत्या ३१ मार्चच्या तंबाखूवज्र दिनी व्यसन न करण्याची शपथ घ्या. स्वतः बरोबर कुटुंबातील कुणी व्यक्ती व्यसन करत असतील तर त्यांनाही त्यापासून रोखा. आपण निरोगी तर आपला समाजही निरोगी. आपण समाजाचे एक जबाबदार नाबरिक म्हणून हे करायलाच हव.

संदर्भ :-

1. WHO. Non-communicable Diseases Country Profiles. 2014. Available from http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/128038/1/9789241507509_eng.pdf. Accessed on 20th September 2014.
2. WHO. NCDs country profile. 2010. Available from http://www.who.int/nmh/countries/ind_en.pdf. Accessed on 20th September 2014.
3. WHO. Available from <http://who.int/mediacentre/factsheets/fs339/en/>. Accessed on 18th September 2014.
4. <https://www.loksatta.com/lekh-news/special-article-on-addiction-of-tobacco-and-smoking-1243111/>
5. <http://prahaar.in>
6. <https://www.marathirushti.com/articles/vait-vyasananchya-vilkhyat/>
7. <https://www.facebook.com>
8. <http://www.tanishkawomen.com/marathi-features-tanishka-magazine-mukta-puntambekar-912>
9. <http://rajyakartanews.com/?p=1640>
10. <https://www.spiritualresearchfoundation.org/hi/addictions-are-a-worldwide-problem>

मादक द्रव्याची युवा पीढीची समस्या

डॉ. विजय शंकरराव दिघोरे

भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर

जि. नागपूर

प्रस्तावना

भारत हा तरूणांचा देश म्हणून ओळखला जातो. तरूण हे देशाचे भविष्य आहेत. म्हणूनच तो निरोगी, सक्षम आणि कार्यक्षम असणे आवश्यक आहे. परंतु आजची पिढी आधुनिकतेच्या नावाखाली व्यसनाधिन होत चालली आहे. पाच्छीमात्य समाजामध्ये मादकद्रव्य सेवनाची समस्या प्रकर्षाने दिसून येते. परंतु आधुनिक काळात भारतातही ही समस्या मोठ्या प्रमाणात निर्माण झालेली आहे. आणि आजची तरूण पिढी या मादक द्रव्याच्या आहारी जावून आपले जीवन नष्ट करून घेण्याचा प्रयत्न करीत आहे. आज भारतातील मादक द्रव्यसेवनाच्या समस्येत ब्राऊन शुगर, चरस, हफीम, कोकेन, एलएसडी इत्यादी मादक द्रव्याच्या आहारी आजची युवक पिढी जात आहे. विशेष म्हणजे शहरातील व महानगरातील सुशिक्षित तरूण वर्गामध्ये मादक द्रव्याच्या सेवनाचे प्रमाण सतत वाढत आहे.

मादकद्रव्य सेवनाची कारणे —

१) शहरीकरण — शहरातील व्यक्तीचे जीवन आज अतंत्य व्यस्त व धकाधकीचे झालेले आहे. शहरातील जीवन विशेषता भपकेबाज व चमकदार असते. तरूण वर्गावर कुणाचेही नियंत्रण राहत नाही. शहरातील दुषीत वातावरणाचा वाईट परिणाम तरूणावर पडतो व ते वाईट मार्गाकडे वळतात. यातूनच ते मादक द्रव्याचे सेवन करू लागतात.

२) मानसीकता — प्रत्येक व्यक्तीला यश मिळतेच असे नाही. अपयश आल्यास ती निराश होते. तिच्यावर प्रंचड मानसीक तनाव पडतो. आपली मानसीक स्थिती संतुलित ठेवण्यासाठी अश्या व्यक्ती मग मनोरंजन म्हणून मादक द्रव्याचे सेवन करतात.

३) अयोग्य सामाजिकरण — शहरातील कुटुंब विघटीत असते या कुटुंबात पती-पत्नी दोघेही नोकरी करणारे असल्यास ते आपला अधिक वेळ मुलांसाठी देत नाही त्यामुळे त्यांच्या मुलांचे योग्य सामाजिकरण होऊ शकत नाही. तसेच कुटुंबात पती-पत्नीमध्ये चालणाऱ्या सततच्या भांडनामुळेही मुलांना प्रेम, स्नेह मिळत नाही. त्यामुळे अशी मुले आपल्या मित्रांच्या संगतीने मादक द्रव्याच्या आहारी जातात.

४) वाईट संगत — शहरातील शेजारी दुय्यम स्वरूपाचा असतो. त्यामुळे मुलांचे मित्र मैत्रिणीही वेगवेगळ्या पार्श्वभूमीतून आलेले असतात मादक द्रव्याच्या आहारी गेलेल्या मुलांची संगत चांगल्या मुलालाही बिघडवत असते. शहरामध्ये तरूणांच्या टोळ्या आपल्या व्यसनपूर्तीसाठी चांगल्या मुलांनाही मादक द्रव्याचे व्यसन लावतात.

५) उत्तेजना — मादक द्रव्याचे सेवन केल्यामुळे वेगळ्या प्रकारचा अनूभव व उत्तेजना मिळते असा प्रचार केल्या जातो. या प्रचाराला बळी पडून शारीरिक क्षमतेमध्ये वाढ करण्यासाठी तसेच अधिक उत्तेजना मिळविण्यासाठी मादक द्रव्याचे सेवन केले जाते.

६) वाईट जाहिरातीचा प्रभाव — सध्या टि. व्ही. च्या माध्यमातून दाखविण्यात येणाऱ्या किंवा औषध कंपनी, मादक द्रव्याच्या निर्मिती करणाऱ्या कंपन्या यांच्या माध्यमातून अश्या मादक पदार्थाची जाहिरात आकर्षकरित्या करण्यात येते. या जाहिरातीमुळे तरूण वर्ग ह्या पदार्थाची चव पाहण्यास उत्सुक असतात.

वरील कारणांप्रमाणेच शहरातील क्लब, पाटर्न्या, मित्रमंडळी, डिस्को इत्यादी माध्यमातून युवक मादक द्रव्याचे सेवन करण्यास शिकत आहे.

मादक द्रव्याचे दुष्परिणाम —

शहरीकरणातून निर्माण झालेली मादक द्रव्याचे सेवनाची समस्या आजच्या समाजाची महत्वाची समस्या आहे. या समस्येचे युवकावर, समाजावर व देशावरही अनेक दुष्परिणाम होत आहेत.

१) **मानसिक दुष्परिणाम** — मादक द्रव्याच्या व्यसनामुळे व्यक्ती आळशी आणि निष्क्रीय बनते व्यक्तीची निर्णय घेण्याची क्षमता कमी होऊन तिला चांगल्या वाईटातील फरक कळत नाही. डोक्यात सतत दुखत राहणे व नशेचे जास्त प्रमाण झाल्यास व्यक्ती पागल होण्याचीही शक्यता असते. मादक द्रव्याच्या सेवनाने व्यक्तीचे मानसीक संतूलन बिघडते व व्यक्ती स्वतःच्या विघटनास कारणीभूत होते.

२) **शारीरिक दुष्परिणाम** — कोणत्याही प्रकारचे मादक द्रव्य घेणाऱ्या व्यक्तीस भूक लागत नाही, त्याचे वजन कमी होते. मेंदुची कार्यक्षमता कमी होऊन शरीराच्या इतर अवयवावर त्याचे नियंत्रण राहत नाही. मादक द्रव्यातील रसायनामुळे व्यक्तीला कॅन्सरसारखे अनेक दुर्धर रोग होतात. एकंदरीत मादक द्रव्याच्या सेवनामुळे व्यक्तीचे शरीर फक्त हाडाचा सापळा बनते.

३) **आर्थिक दुष्परिणाम** — मादक द्रव्याच्या आहारी गेलेल्या व्यक्ती स्वतःतर आर्थिक कंगाल होतेच परंतु आपले व्यसन पूर्ण करण्यासाठी चोरी करण्यासही तो मागेपुढे पाहात नाही. आर्थिक टंचाईमुळे व्यक्तीला आणि त्याच्या कुटुंबियांना अनेक संकटाचा सामना करावा लागतो आणि अश्यावेळी अशी व्यक्ती गुन्हेगारीकडेही वळते.

४) **कौटुंबिक दुष्परिणाम** — मादक द्रव्य सेवनाच्या आहारी गेलेल्या व्यक्तीच्या व्यसनाचा वाईट परिणाम केवळ त्या व्यक्तीवरच होत नाही तर त्याच्या कुटुंबियावरही होत असतो. व्यसनाधिनतामुळे कुटुंबात कलहाचे वातावरण निर्माण होते. पती—पत्नीच्या संबंधात वितृष्ट येऊन त्याचा परिणाम मुलांवर होतो. व्यसनापाई पती—पत्नी अलग होतात अश्यावेळी त्याच्या मुलांच्या पालनपोषणाची समस्या निर्माण होते. एकंदरीत मादक द्रव्य सेवनांचे कुटुंबाची वाताहत होऊन कुटुंब उद्ध्वस्त होते.

५) **सामाजिक दुष्परिणाम** — मादक द्रव्याचे वाईट परिणाम समाजावर होत आहे. विशेषता समाजाची तरूण पिढी जो भावी समाजाचे व देशाचे आधार स्तंभ आहेत. ती या व्यसनाच्या आहारी जात आहे. मादक द्रव्याच्या सेवनामुळे समाजात छेडछाड, गुंडागर्दी, बलात्कार, अपहरण, चोरी यासारखे अनेक गुन्हे घडत आहेत व समाजाची व्यवस्था भंग होत आहे.

कोणत्याही व्यसनातून मुक्त व्हायचे असल्यास सुरुवातीला काही अडचणी येतात. अचानक व्यसन सोडल्यामुळे शारीरिक व मानसीक परिणाम दिसतात उदा. चिडचिडेपणा वाढते, चटकन राग येते, डोके जड होते व दुखते, अस्वस्थता वाढते. झोप येत नाही. अशक्तपणा येतो ही किंवा यासारखी लक्षणे दिसने साहाजिकच आहे. परंतु काही घाबरून जायचे कारण नाही.

मुळात मादक द्रव्याच्या व्यसनातून स्वतःला मुक्त करून घ्यावेचे वाटते असे स्वतःलाच वाटने ही व्यसनमुक्तीची पहिली पायरी आहे. एकदा की तुम्ही ठरविले यातून सुटायचे आहे. दुसरी पायरी म्हणजे जवळपासचे व्यसनमुक्ती केंद्र शोधने, स्वयंसेवी संस्थामार्फत तसेच सरकारी व्यसनमुक्ती केंद्र आहेत. इथे तज्ञ डॉक्टरांच्या मार्गदर्शनाखाली मदत मिळते.

व्यसन सोडतांना काही वेळेस अनेक चॅलेजेस येतील त्यांना धेयानि तोड द्या. मग बंड करून म्हणेल एक दिवस मरायचेच आहे ना. मग कशाला हा आटापीटा व्यसन करून अश्यावेळी मनाचे व ऐकता बुद्धीचे व एका डॉक्टराचे एक मन बंड करते तो क्षण जपने फार महत्वाचे आहे अन्यथा तुम्ही कधीही व्यसन मुक्त होणार नाही. अशावेळी अनेक चांगल्या सवयी लावणे आवश्यक आहे.

संपर्क —

- १) पाटील दिपक, पिंपळकर अजय (२००९) सलाम मुंबई फाऊंडेशन माहितीपुस्तिका, मुंबई
- 2) Marya m (2009) Taxt book of Public Health Dentisry, Jaypee Brothers, New Delhi.
- 3) Sinha Dharendra Narina (2006) Tobacco Control School in India Global Bacco Survey, New Delhi.
- 4) Redde K. Shrinath, Gupta Prakashan (2004) Report on Drugs Control India Ministry of Health & Family Welfare, Government of India, New Delhi.
- 5) Wibase : <http://www.who.in>
- 6) <http://todrugfreemain.org./chormes/parents/learn> more about health effect.php

अंमली पदार्थांच्या सेवनाची कारणे व दुष्यपरिणाम

प्रा. लीना विलास गादेवार

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,

विजय कॉलेज आर्ट, सायन्स,

कॉमर्स

डोंगरगाव, नागपूर. (9403370876)

प्रास्ताविका :-

प्राचीन काळापासून मानवी समाजात मादक (अंमली) पदार्थांचे सेवन केले जात असल्याचे दिसून येते. ऋग्वेदात सोमरसाचा उल्लेख आहे. आनंद द्विगुणित करण्याबरोबरच शक्ती, स्फूर्ती येऊन शत्रूचे परिपत्य करण्यासाठी उत्तेजन मिळावे यासाठी सोमरसाचे प्राशन केले जात असे.

प्राचीन काळी अपवादात्मकपणे अमली पदार्थांचे जे सेवन केले जात असे त्याने विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात अत्यंत भयावह असे जागतिक समस्यांचे स्वरूप धारण केले आहे.

औद्योगीकरण आणि शहरीकरणातून उद्भवलेल्या आणि अत्यंत जटिल झालेल्या प्रश्नांमध्ये अमली द्रव्य व्यसनाचा प्रश्न येतो राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर होत असलेल्या चर्चेचा हा विषय बनला आहे. अमली द्रव्य सेवनास कसा आळा बसून शकेल? चोरटी आयात कशी थांबवली जाईल? यासंबंधी करार होत आहेत. दूरदर्शन, जाहिराती, वृत्तपत्रे, चित्रपट, प्रदर्शने, पथनाट्ये, व्याख्याने, लेख, पत्रके, इत्यादी प्रसार माध्यमांतून अफू, गांजा, चरस, हेराईन, गर्द म्हणजे ब्राऊन शुगर, कोळेंन एल.एस.डी. मॅन्ड्रेक्स वगैरे नशा आणण्याच्या पदार्थांच्या सेवनापासून दूर राहण्याचा धोक्याचा इशारा आज सातत्याने दिला जात आहे. कारण या अमली पदार्थांच्या सेवनापासून दूर राहण्याचा धोक्याचा इशारा आज सातत्याने दिला जात आहे. कारण या अमली पदार्थांच्या सेवनाने व त्याच्या आहारी जाण्याने जी समस्या निर्माण झाली आहे त्यामुळे वैयक्तिक, कौटुंबिक, सामाजिक, राजकीय अशा स्तरावर विविध भयावह दुष्यपरिणाम दिसून येत आहेत. साहजिकच या समस्यांचे सर्व बाजूने स्वरूप जाणून घेऊन त्यावर मात करणे हे सर्वच देशांना एक न टाळता येणारे आव्हान आहे.

ड्रग :-

सर्वसाधारणपणे व्यवहारात ड्रग आणि मेडिसिन या दोन शब्दांना मराठीमध्ये पर्यायवाचक शब्द औषध असा योजला जातो.

ड्रग (Drug) या शब्दाचा अर्थ —

“A simple substance used in medicine, आणि unseedeable commodity म्हणजे “औषधी द्रव्य” न विकला जाणारा पदार्थ असा आहे.

१) वैद्यकशास्त्राच्या दृष्टिकोनातून :-

“एखाद्या सजीवाच्या रोगाचा उपचार आणि प्रतिबंध करून त्यांच्या संरचना व कार्यावर अपेक्षित परिणाम घडवून आणण्यासाठी वैद्यक व्यावसायिकाने दिलेल्या कोणत्याही पदार्थाला ड्रग असे म्हणतात.”

२) असा कोणताही रासायनिक पदार्थ की ज्याचा शरीर कार्ये, मनःस्थिती, अवधान, शुद्धीवर परिणाम होतो आणि त्याच्यात दुरुपयोगाची शक्यता असून जो व्यक्ती किंवा समाजाला घातक ठरू शकतो. त्या पदार्थाला आपण ड्रग म्हणू शकतो.

३) Drug Addicton :-

ड्रग अॅडिशन म्हणजे पूर्णपणे व्यसनी होणे. या अवस्थेमध्ये व्यक्तीचे विशेषतः शारीरिक अवलंबन इतके वाढलेले असते की औषधाशिवाय त्याचे शरीर चालू/कार्यरत राहू शकत नाही.

४) ज्या पदार्थाच्या सेवनाने माणसाला एक विशिष्ट प्रकारची सुस्ती, नशा, तार, किंवा धुंदी येते त्यांना रूढार्थाने मादक पदार्थ किंवा अमली पदार्थ म्हणतात.

अंमली पदार्थाचे स्वरूप

१) सवय (Habit) :-

माणूस हा सवयीचा गुलाम आहे. तसे पाहिले तर व्यक्तीस अनेक बाबीची सवय असते. काही धुम्रपान, चहा, कॉफी याचे सेवन ठराविक वेळाने नियमितपणे करत असतात. पण जर त्या नियमित वेळात मिळाल्या नाहीत वा मुळीच मिळाल्या नाहीत तर त्यांना हुशार, तरतरी येत नाही. कामात लक्ष लागत नाही. काहीना तर मलप्रवृत्ती न होणे, डोके दुखणे अशा तक्रारी काही काळकरिता दूर होतात. म्हणजे त्यांना या पदार्थाचे सेवन केले पाहिजे, अशी तीव्र इच्छा होत असते. चहातील टॅनीन, कॉफीतील कॉफीन व सिगारेटमधील निकोटीन, या मादक पदार्थातील गुंगी आणणाऱ्या घटकांची, या पदार्थाच्या सेवनाची त्यांना सवय लागते जोपर्यंत ती सवयच असते तोपर्यंत ती फारशी घातक नसते. पण पुढे हीच सवय व्यसनाची पायरी ठरते.

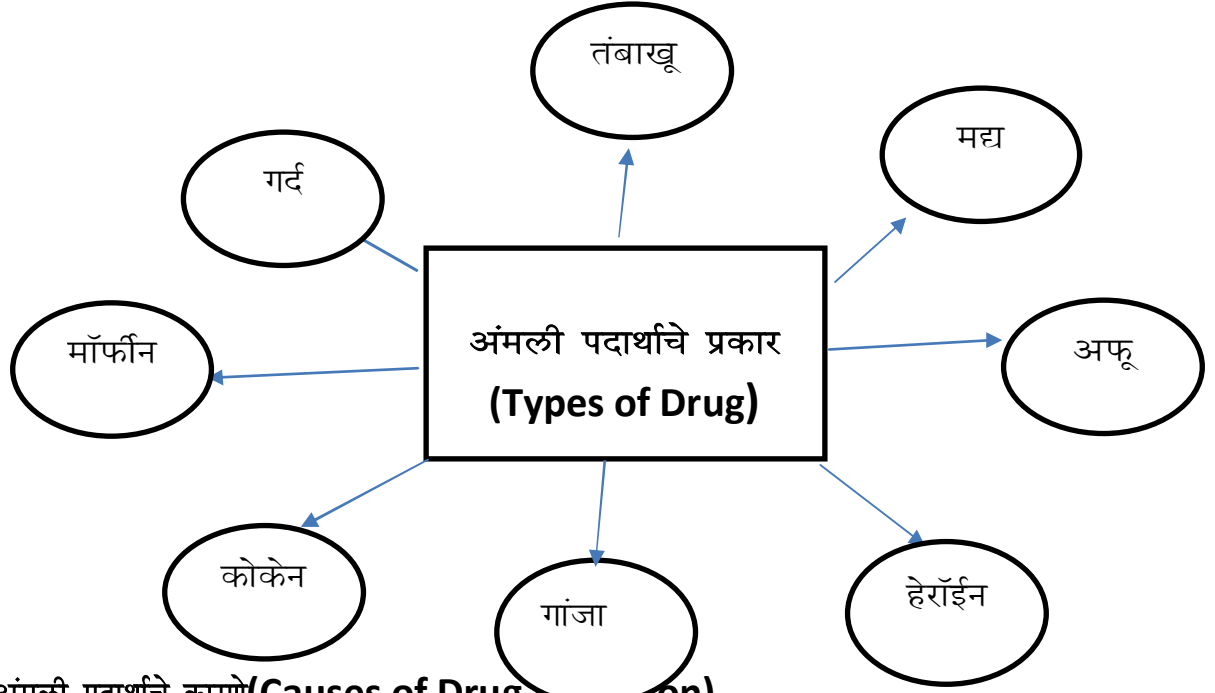
२) सहयता (Tolerance) :-

सुरूवातीस किंवा काही दिवस ज्या मादक पदार्थाची त्याला सवय असते, त्यापासून त्याला जो लाभ होत असतो तो पुढे होत नाही पूर्वी जो आनंद, कैफ, नशा वगैरे एखाद्या पदार्थाच्या सेवनानूत मिळायची ती त्याला आता मिळत नाही. त्याच्या शरीराला व मनाला या मादक पदार्थाबाबत सहयता म्हणजे सहनशक्ती निर्माण झालेली असते. त्यामुळे तो अशा मादक पदार्थाची मात्रा म्हणजे डोस वाढवतो, ते घेण्याची वारंवारिता वाढवतो, त्याचे अधिक प्रभावी सेवन व्हावे म्हणून सेवनाचे स्वरूप बदलतो. घेत असलेल्या मादक पदार्थापेक्षा अधिक प्रभावी मादक पदार्थ घेऊ लागतो.

३) अंमली पदार्थाची असक्ती (Drug Addicton) :-

अमली पदार्थाची सवय व त्याचे वाढते प्रमाण पाहता असे दिसून येते की, त्या व्यक्तीचे त्या पदार्थावरचे अवलंबन वाढले आहे. या आवलंबनाचे स्वरूप व्यक्तीला हवा असलेला मादक पदार्थ न मिळाला तर प्रभावीरित्या दिसून येते. या काळात त्याच्या शारीरिक व मानसिक लक्षणात बदल होतो. मादक पदार्थ न मिळण्याची म्हणजे वंचिततेची ही लक्षणे होत. वेळीच व हवा शारीरिक व मानसिक व्याधीने तो तरूण होतो अशा मादक पदार्थासक्त व्यक्तीला हा मादक पदार्थाचा डोस मिळाला तरच त्याला (तात्पुरते) बरे वाटते पण हे मादक पदार्थ मिळाले नाहीत तर तो ते मिळण्यासाठी कोणताही विधिनिषेध न बाळगता वाटले ते करू शकतो. चोरीपासून खून करण्यापर्यंत, खोटे बोलण्यापासून शील विकण्यापर्यंत कोणतेही मार्ग वापरले जातात.

अंमली पदार्थाचे प्रकार (Types of Drug)

अंमली पदार्थाचे कारणे (Causes of Drug Addiction)

१) मानसिक कारणे :-

प्रत्येकाच्या जीवनात ताणतणाव, सुख-दुःखाच्या बाबतीत चढ-उतार सुरू असतात. परंतु काही व्यक्ती आपले दुःख फार मोठे आहे, आपल्यासारखा ताणतणाव अन्य कोणालाही सहन करावा लागत नाही असा स्वतःसंबंधी गैरसमज करून घेतात. ताणतणाव वा दुःखाचा भार कमी करण्यासाठी अंमली पदार्थांचे सेवन करून त्यांच्या गुंगीत राहणे हा सर्वोत्तम मार्ग आहे असा समज ते करून घेतात. स्वतःसंबंधीच्या अशा समजामधूनच ते अंमली पदार्थांचे सेवन करण्याच्या आहारी जातात, अंमली पदार्थांचे सेवन करण्यासाठीच्या मानसिक कारणांचे स्वरूप साधारणतः वर उल्लेखित तीनपैकी कोणत्या तरी एका प्रकारचे असते.

२) सामाजिक कारणे :-

एखादी वस्तू अत्यंत महाग म्हणजे अधिक किमतीची असली की ती वस्तू प्राप्त करणे हे ऐश्वर्याचे, प्रतिष्ठेचे लक्षण आहे असा काही लोकांचा समज असतो. अंमली पदार्थांचे सेवन करून दिसव-दोन दिवस मौजमस्ती करण्यासाठी ज्या पाटऱ्या आयोजित केल्या जातात, त्या बऱ्याच महागड्या असतात. आपल्याजवळचा पैसा उडविण्यासाठी म्हणजे खर्च करण्यासाठी अत्यंत उतावीळ झालेली तरूण पिढी अशा पाटऱ्यांमध्ये सामील होणे हे प्रतिष्ठेचे लक्षण आहे असे मानते. पाश्चिमात्य समाजात अंमली पदार्थ व मद्य यांचे सेवन करण्याला समाजाची मान्यता आहे. त्यामुळे ते भारतासारखे चोरून-लपून करण्याची गरज नसते.

३) शारीरिक कारणे :-

काही व्यक्तींचा आपण झोप न येण्याचे शिकार झालो आहोत असा स्वतःसंबंधीचा एक गैरसमज असतो. तसेच काही व्यक्तींचा अंमली पदार्थांचे सेवन केल्यानंतर कामवासना प्रेरित होते असाही अत्यंत चुकीचा समज असतो. असे लोक अंमली पदार्थांचे सेवन ही आपली शारीरिक गरज आहे असे समजतात.

४) धार्मिक कारणे :-

आपल्या समाजात धार्मिक कर्मकांडामध्ये अशा काही पदार्थांना स्थान आहे. उदा. साधू, फकीर इ. चिलिमीतून गांजा ओढतात. चिलीम तोंडाला लावलेले महाराजांचे फोटो धार्मिक ठिकाणी असतातच पण मोठमोठ्या हॉटेलातही गल्लयामध्ये लावलेले दिसतात. जे साधू-फकीर, देव करतात त्यात गैर काय आहे? हा प्रश्न अशा पदार्थांचे सेवन करायला प्रवृत्त करू शकतो. शिवाला भांग आवडते, उत्तर भारतात मद्यशिवरात्रीला दुधात घोटलेली भांग मोठ्या प्रमाणात घेतली जाते. आपल्याकडे आषाढी अमावस्या आणि धुलवड (धुलीवंदन) हे दोन दिवस तर दारूडयांसाठी प्रसिद्ध आहेत.

५) अन्य करणे :-

अन्य कारणांमध्ये हे पदार्थ सहजतेने उपलब्ध असणे हे एक मुख्य कारण आहे. अंमली पदार्थ आपल्या परिसरात उपलब्ध नसतील म्हणजे ते विकत घेता येत नसतील तर त्यांचे सेवन करण्यापासून व्यक्तीला कमी-अधिक काळासाठी स्वतःचा बचाव करता येतो. म्हणूनच नवऱ्याच्या दारू पिण्याच्या सवयीमुळे त्रस्त झालेल्या खेडेगावातील महिलांची आपल्या गावात दारू विक्रीचे दुकान नसावे अशी मागणी असते.

मादक पदार्थांचे दुष्परिणाम

१) शारीरिक परिणाम:-

अधिक कालावधीपर्यंत मद्यपान केल्यामुळे शरीरातील विविध अवयव खराब होतात. शरीर हे अनेक रोगांनी युक्त होते. प्रतिकारक शक्तीचा न्हास होतो. परिणामी व्यक्तीस मृत्यूस सामोरे जावे लागते.

२) मानसिक परिणाम :-

अत्याधिक व्यसनाच्या आहारी गेलेल्या व्यक्तीचे मानसिक संतुलन नसते. बोलणे, राहणीमान यात फरक पडतो. मद्यपानाचा विपरीत परिणामे मेंदूवर होऊन व्यक्तीची विचारशक्ती, निर्णयशक्ती, निरीक्षणशक्ती कमी होत जाते. स्मरणशक्तीवर विपरीत परिणाम झाल्यामुळे भ्रमिष्ठावस्था निर्माण होते, संशयखोर वृत्ती वाढीस लागते, व्यक्ती चिडखोर होते. अशा प्रकारे मानसिक विकृती निर्माण होते.

३) मद्यपान व व्यक्तिगत विघटन :-

दारूसंबंधीच्या भ्रामक कल्पना अथवा गैरसमज या कारणांमुळे किंवा अन्य कोणत्याही कारणांमुळे व्यक्तीने सतत मद्यपान सुरू केले की व्यक्तित्त विघटनाची समस्या निर्माण होते. व्यक्तीच्या वर्तन पद्धतीत विस्कळीतपणा निर्माण होतो. म्हणजेच व्यक्तीचे वैयक्तिक विघटन होते.

४) मद्यपान व कौटुंबिक विघटन :-

मद्यपान करणारी व्यक्ती ज्या कुटुंबाचे अन्य सभासद यांच्या संबंधात दुरावा निर्माण होतो.

उदा :- पती-पत्नी, पिता-पुत्र संबंध तणावपूर्ण होतात.

५) मद्यपान आणि सामाजिक विघटन :-

समाजात अनेक लोक मद्यपान करू लागले. म्हणजे सामाजिक विघटन घडून येणे स्वाभाविक ठरते. मद्यपान करणाऱ्या व्यक्ती समाजमान्य नियमने व प्रमाणकांचे उल्लंघन करत असतात. मद्यपान करणाऱ्या लोकांमुळे अपघाताचे प्रमाण वाढते. तसेच गुन्हेगारी व वेश्यावृत्तीमध्ये वाढ होते इ. मुळे मद्यपानाला सामाजिक विघटनाचे एक प्रमुख कारण मानले जाते.

६) आर्थिक जीवनावरील परिणाम :-

मद्यपानाचे व्यक्तीच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्यावर विपरित परिणाम होतात. त्यामुळे व्यक्तीची कार्यक्षमता कमी होते. त्यामुळे उत्पादनाचे प्रमाण कमी होते. अशी प्रकारे मद्यपानामुळे संबंधित व्यक्तीची आर्थिक स्थिती खालावते. जीवनावरही विपरित परिणाम होत असतात. दारूसारख्या अनावश्यक गोष्टीवरील अतोनात खर्चामुळे, व्यक्तीवर आर्थिक विपन्नावस्थेची पाळी येते.

१) उपचारात्मक उपाय

- १) कुटुंबाची भूमिका
- २) सक्तीची रूग्णालयात भरती
- ३) मित्रांची, सहकाऱ्यांची भूमिका
- ४) वैद्यकीय मानसोपचार
- ५) मानसशास्त्रीय उपचार
- ६) पुनर्वसन

१) प्रतिबंधात्मक उपाय

- १) प्रतिबंधात्मक शिक्षण
- २) समस्येचे संशोधन
- ३) कारणांचे निराकरण व पर्यावरणात सुधारणा
- ४) विविध संस्थांच्या कार्याला प्रोत्साहन

सारांश

अशाप्रकारे अमली पदार्थांच्या सेवनाने व्यक्तीच्या शारीरिक व मानसिक विपरीत परिणाम होतात. त्यामुळे व्यक्तीची कार्य क्षमता कमी होते. अमली पदार्थांच्या सेवनामुळे होण्याच्या घातक परिणामासंबंधी जनजागृती करण्यासाठी शासनाने व्यापक स्वरूपाचा कार्यक्रम सुरू करण्याचे ठरविले आहे. महाविद्यालय विद्यार्थ्यांमध्ये प्रामुख्याने वसतीगृहात राहण्याच्या विद्यार्थ्यांमध्ये अमली पदार्थांच्या दुरुपयोगाविरुद्ध सतर्कता निर्माण होणे आवश्यक आहे हे लक्षात घेऊन कार्यक्रम तयार करण्यात आले. अमली पदार्थांच्या सेवनापासून मुक्ती मिळवण्यासाठी मार्गदर्शन करण्यारी केंद्रे विभिन्न शहरांमध्ये स्थापन करण्यात आली. अशाप्रकारे अमलीपदार्थांचा सेवनाचा प्रसार थांबविण्यासाठी व्यापक स्वरूपाची जनजागृती आवश्यक आहे. अमली पदार्थांच्या चोरट्या व्यापारावर बंदी घालण्याच्या विधिनियमांची अंमलबजावणी आणि या पदार्थांचे सेवन करण्याविरोधी जनजागृती निर्माण करणारा शैक्षणिक कार्यक्रम राबवणे यामुळे या पदार्थांचा वाढत्या प्रमाणावरील प्रसार थोपविण्यात यश येईल अशी अपेक्षा आहे.

संदर्भ ग्रंथ -

- १) (सेट-नेट समाजशास्त्र) प्रा. मनोहर तोटरे विद्याभारती प्रकाशन
- २) भारतीय समाज आढ्याने आणि समस्या (प्रा. राज लोटे) पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स नागपूर

गुटखा व खर्चाचे व्यसन नागपूर शहरातील एक ज्वलंत समस्या

—डॉ. कविता मते
नागपूर

प्रस्तावना :

समाजाने नाकारलेल्या किंवा समाजाचा शेष असलेल्या एखाद्या सवयीला आपण सामान्यतः व्यसन म्हणून संबोधित करित असतो किंवा जे पदार्थ मानवी शरीरास हानीकारक आहे किंवा ज्या पदार्थांच्या सेवनाने शरीरास दीर्घकालीन आजार संभवतात, अशा पदार्थांचे सेवन करणे म्हणजे व्यसन होय. कोणतेही व्यसन वाईट/घात सवयींच्या अतिरेकाचा परिपाक आहे असे म्हटले तरी वावगे ठरणार नाही. व्यसन ही काही पटकन लागणारी गोष्ट नाही. व्यसन ही हळूहळू व सावकाश होणारी प्रक्रिया आहे. व्यसन याचे मूळ सवयीत दडलेले आहे. सुरुवातीला कुतूहल म्हणून चाखलेली एखादी गोष्ट पुढे सवयीत परावर्तीत होऊन कधी व्यसनाचे रूप धारण करते हे कळत देखील नाही. व्यसनाची विशेषतः ही आहे की त्याचे दुष्परिणाम माहिती असून सुद्धा व्यक्ती त्याच्या आहारी जातो. व्यसनास एक जीर्ण मानसिक रोग देखील म्हटल्या जाते.

नशा देणाऱ्या पदार्थांचे किंवा मादक पदार्थांचे सेवनाने मानवी शरीराच्या मज्जासंस्थेवर परिणाम होऊन गुंगी/निद्रा येणे, शरीराचे अवयव शिथिल नशा देणाऱ्या पदार्थांचे किंवा मादक पदार्थांचे सेवनाने मानवी शरीराचे अवयव शिथिल पडणे, ग्लानी येणे विचारशक्तिचा न्हास इत्यादी प्रकार घडतात. याने मनावरील दडपण निघून जाते किंवा कमी होते. या मादक द्रव्याची मग शरीराला सवय लागते. अश्या पदार्थांचे वारंवार सेवन करण्याची सवय म्हणजे व्यसन होय.

व्यसन :

सर्वसामान्यपणे व्यसन म्हटले की दारु म्हणजेच मद्यपान तसेच मादक किंवा अमली पदार्थ उदा. अफू ब्राऊन शुगर, चरस, गांजा, कोकीन, हिरोईन इत्यादींचे सेवन करणे. त्याचप्रमाणे सिगारेट, बिडी व तंबाखूचे सेवन देखील व्यसन म्हणून गृहीत धरले जाते.

मादक किंवा अमली पदार्थ त्यास म्हटल्या जाते, ज्याच्या सेवनाने गुंगीचा अनुभव केल्या जातो व त्याच्या नियमित सेवनाने व्यक्ती पूर्णतः त्या पदार्थांच्या आहारी जातो. मद्य किंवा दारु व गांजा, अफू, चरस, हिरोईन, बिडी, सिगारेट इत्यादी हे व्यसनाचे फार पूर्वीपासूनचे प्रचलित प्रकार किंवा पदार्थ आहेत. या व्यतिरिक्त गुटखा व खर्चा हा देखील व्यसनाचा एक प्रकार आहे. मागील काही दशकापासून गुटखा व खर्चा यासारख्या पदार्थांचे सेवन हा देखील व्यसनाचा एक प्रकार समजल्या जातो. काही या व्यसनाच्या आहारी गेलेले लोक यास व्यसन मानून घेण्यास नकार देतात. केवळ ‘घोटलेली सुपारी’ म्हणून ‘आम्ही खाल्ले’! असे स्पष्टीकरण देतात.

खर्चा व गुटख्यातील हानीकारक पदार्थ :-

गुटखा : गुटखा हा सुपारी, तंबाखू, चुना यांच्या मिश्रणामध्ये सुवासिक द्रव्ये घालून बनविला जातो. हा आरोग्यास अत्यंत हानीकारक आहे. तरिही काही लोक याचे आवडीने सेवन करतात कारण यातल्या जंबाखूमुळे यांचे व्यसन लागते. गुटखा हा सीलबंद छोट्या पॅकेट मध्ये लेबलिंगकरून विकल्या जातो. तर खर्चा हा पानठेल्यावरून पांढऱ्या प्लास्टीकच्या तुकड्यांमध्ये बांधून विकल्या जातो. गुटखा व खर्चा यातील मिश्रीत पदार्थ जवळपास सारखेच असतात. त्यामध्ये तंबाखू, चुना व सुपारी असतात. याव्यतिरिक्त गुटख्याच्या बंद पुडीत थंडाई, सुगंधी सुपारी व पांढरा आवरणाचा विशिष्ट पदार्थ वापरल्या जातो. गुटख्याच्या काही प्रसिद्ध पुड्या म्हणजे विमल, माणिकचंद, चिराग, केतन, केसर, दिलबाग, हिरा, गोवा ई. ही होय.

खर्चा व गुटख्याच्या व्यसना—मागची कारणे :-

- कुठल्याही व्यसनाच्या मागची मनोवैज्ञानिक किंवा मानसिक कारणे, सामाजिक कारणे, शारीरिक व अन्यही कारणे असू शकतात.
- खर्चा व गुटख्याच्या सेवनाने अंगात काही काळाकरिता तरतरी येते.
- या पदार्थाच्या सेवनाने केंद्रीय स्नायू मंडल उत्तेजी होते.
- न झोपता अधिक काळा जागरण करणे शक्य होते, किंवा अवघड, न झोपणारी अंगमेहतीच्या कामाकरिता ऊर्जा मिळते.
- शरीरास सवय लागून शरीर व मेंदू त्या पदार्थाची मागणी करून त्यासाठी अस्वस्थता निर्माण करते.
- शौक, मज्जा व कुतूहल पूर्ण करण्याकरिता सुरुवात केल्या जाते.
- नंतर सवय लागली की ते पदार्थ खाल्याशिवाय चैन पडत नाही.

खर्चा किंवा गुटखा खाणारा विशिष्ट वर्ग :

- खर्चा किंवा गुटखा खाण्याचे प्रमाण मध्यम व कनिष्ठ वर्गातील लोकांचा जास्त समावेश होतो. तुलनेने श्रीमंत वर्गीय लोकांचे खर्चा व गुटखा खाण्याचे प्रमाण कमी आहे.
- उदा. कामगार वर्ग, मोलमजुरी करणारे शिक्षाचालक, ट्रक ड्रायवर, अंगमेहनीची कामे करणारे लोक, बेरोजगार तरुण, इत्यादी. लोकांमध्ये खर्चा किंवा गुटख्याचे व्यसन जास्त आढळून येते.
- खर्चा व गुटख्याचे सेवन करणाऱ्यांमध्ये पुरुष, महिला व बालक अशा सर्वच वयोगटातील व्यक्तींचा समावेश होतो.
- शहरी व ग्रामीण भागातही गुटखा व खर्चा खाणाऱ्यांचे प्रमाण जवळपास सारखेच आहे.
- महिला व लहान मुलांमध्ये गुटख्याचे सेवन करण्याचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे.
- शिक्षणाचे प्रमाण कमी असणाऱ्यांमध्ये गुटखा व खर्चा खाण्याचे प्रमाण जास्त आहे.

व्यसनाचे शारिरिक दुष्परिणाम :

सिगारेट ओढणे, दारू पिणे, मादक पदार्थांचे सेवन करणे, तंबाखू खाणे इत्यादीमुळे दात, घसा, फुफुसे, हृदय, जठर, मुत्रपिंडे तसेच पचनसमस्या, वंध्यत्व यांचे विकार होऊन कर्करोग व इतर रोग संभवितात गुटखा व खर्च्यामुळे तोंडाचा कर्करोग होण्याचे प्रमाण ९०% वाढते.

तंबाखूच्या सेवनाने तोंडाचा कर्करोग म्हणजेच कॅन्सर होतो हे सिद्ध झालेले आहे. गुटखा किंवा खर्च्याचे व्यसन लागल्यानंतर काही वर्षांनंतर जिभेच्या किंवा जबड्याला फोडे येणे सुरु होते. प्राथमिक औषोधोपचारानंतर ते बरे होतात परंतु असे फोडे येणे वारंवार सुरु होते. अन्न तिखट लागते. हळूहळू जबडा ब्लॉक व्हायला सुरुवात होते. ही कर्करोगाची पहिली पायरी असते.

नागपूर ही कॅन्सरची राजधानी :

महाराष्ट्राची उपराजधानी, संत्र्याचे शहर अशी ओळख असलेल्या नागपूर ची कॅन्सर चे शहर म्हणून वेगळी ओळख निर्माण झालेली आहे. कारण नागपूर मध्ये कॅन्सरचे सर्वात जास्त रुग्णांची नोंद आतापर्यंत झालेली आहे. नागपूर शहरात स्तनाचा कॅन्सर, फुफुसांचा कॅन्सर व ज्याचबरोबर तोंडाचा व अन्ननलिकेच्या कॅन्सरचे रुग्ण झपाट्याने वाढत आहेत. जबलपूर ते नागपूर ही रेल्वे विशेष कॅन्सर ट्रेन; म्हणून प्रसिद्ध आहे कारण तेथून नागपूरला कॅन्सरचा औषोधोपचार करण्याकरिता मोठ्या प्रमाणात रुग्ण येतात. त्याचप्रमाणे नागपूर शहर ते तोंडाच्या कॅन्सरच्या वाढत्या प्रमाणासाठी संपूर्ण जगात प्रसिद्ध झालेले आहे.

तोंडाच्या कॅन्सरच्या रुग्णांमध्ये ५०% पुरुष तर २०% महिला आहेत. (ICMR) Indian Council of Medical Research ने दिलेल्या अहवालानुसार दरवर्षी भारतात २० लाखाच्या वर व्यक्ती कॅन्सर ने मृत्युमुखी पडतात. त्यापैकी दोन ते अडीच लाख लोक एकट्या महाराष्ट्रात आढळतात. तेही नागपूर शहरात तोंडाच्या कॅन्सरचे रुग्ण दिवसेंदिवस वाढत आहेत. यामध्ये (RTC) Tobacco related concerns चे रुग्ण विशेषतः ४० ते ४५ वयोगटातील आढळतात. गेल्या काही वर्षात हे कॅन्सरचे प्रमाण ३० ते ३५ च्या वयोगटातील तरुणांमध्ये वाढत आहेत. नुकत्याच झालेल्या पाहणीनुसार नागपूरच्या एकूण कॅन्सर रुग्णांपैकी (1/3) एक तृतीयांश रुग्ण हे Oral Cancer म्हणजेच तोंडाच्या कॅन्सर चे आहेत. जो विशेषतः तंबाखू, गुटखा व खर्च्याच्या सेवनाने होतो.

गुटखा बंदी कायदा :-

गुटखा हा अतिशय विनाशकारी व्यसन आहे. त्याचे वाढते प्रमाण व दृष्परिणाम जाणून २००३ साली गुटखा बंदी करण्याचा अयशस्वी प्रयत्न केला. परंतु या बंदीला दिले. त्यानंतर २०१२ महाराष्ट्र शासनाने राज्यामध्ये गुटख्यावर बंदी घालण्याचा निर्णय घेतला. त्यानुसार महाराष्ट्रात गुटखा तयार करणे, विकणे, साठवणे आणि त्याची वाहतूक करणे यावर कायद्याने बंदी घालण्यात आलेली आहे. आता देशात मध्यप्रदेश बिहार व महाराष्ट्रात गुटखा बंदी लागू आहे. परंतु कायद्यातील पळवाटामुळे गुटखा बंदीच्या फज्जा उडला असून सर्वत्र अवैध विक्री सर्रास सुरु आहे.

निष्कर्ष :-

गुटखा व खर्चा हे फारच विनाशकारी व्यसन आहे. यास Slow Poison सुद्धा म्हटल्या जाते. परंतु दिवसे-दिवस गुटखा व खर्चाची लोकप्रियता वाढून नागपूर शहरात अल्पवयात तोंडाचा कर्करोग होऊन मरण्याची साथच पसरलेली आहे. गुटख्यामुळे अनेकांचे जीवन उद्ध्वस्त होत आहे. तरुण पिढी तर बरबाद होत आहे. अनेकांचे अकाली निधन होऊन त्यांचे संसार उघडचवर येत आहे. व्यसन हे दारुचे असो मादक पदार्थाचे असो किंवा गुटखा व खर्चाचे असो शेवटी ते वाईटच. गुटखा, पान मसाला, खर्चा या सर्वांचे प्रमाण ग्रामीण भागात तसेच शहरात झोपडपट्ट्यांमध्ये, अधिक आढळून येते त्यातही आजची तरुण बेरोजगार पिढी, लहान मुले व महिलाही याच्या आहारी जात आहेत ही चिंतेची बाब आहे.

संदर्भ :-

१. भारतातील सामाजिक समस्या, रा.ज. लौटे, जुलै १९९९.
२. भारतीय समाज : संरचनात्मक मुद्दे, डॉ. कविता मते, संकल्प, पब्लिकेशन, जुलै २०१८.
३. भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या डॉ. प्रदीप आगलावे, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर जुलै २००९.
४. भारतीय समाज में प्रमुख मुद्दे डॉ. संजीव महाजन, अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, दिल्ली, २०१२.

मादक पदार्थाच्या सेवनामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या

प्रा. मिथुन बाबुराव राऊत
नेट, सेट, एम. फील. (समाजशास्त्र)
आदर्श कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
देसाईगंज, जि. गडचिरोली
ई.मेल – mithunraut.124@gmail.com

प्रास्ताविक –

प्राचीन काळापासून मानवी समाजात मादक पदार्थांचे सेवन केले जात असल्याचे दिसून येते. ऋग्वेदात सोमरसाचा उल्लेख आहे. आनंद विगुणित करण्याबरोबरच शक्ती, स्फूर्ती येऊन शत्रूचे परिपत्य करण्यासाठी उत्तेजन मिळावे यासाठी सोमरसाचे प्राशन केले जात असे.

प्राचीन काळी अपवादात्मकपणे अमली पदार्थांचे जे सेवन केले जात असे त्याने विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात अत्यंत भयावह असे जागतिक समस्यांचे स्वरूप धारण केले आहे. औद्योगीकरण आणि शहरीकरणातून उद्भवलेल्या आणि अत्यंत जटिल झालेल्या प्रश्नांमध्ये मादकद्रव्य व्यसनाचा प्रश्न येतो. राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर होत असलेल्या चर्चेचा हा विषय बनला आहे. दूरदर्शन, जाहिराती, वृत्तपत्रे, चित्रपट, प्रदर्शने, पथनाट्ये, व्याख्याने, लेख इत्यादी प्रसार माध्यमांतून अफु, गांजा, चरस, हेरोईन, ब्राउन शुगर इत्यादी नशा आणणाऱ्या पदार्थांच्या सेवनापासून दूर राहण्याचा धोक्याचा इशारा आज सातत्याने दिला जात आहे. कारण या आमली पदार्थांच्या सेवनाने व त्याच्या आहारी जाण्याने वैयक्तिक, कौटुंबिक, सामाजिक, राजकीय अशा स्तरावर विविध भयावह दुष्परिणाम दिसून येत आहेत. हेरोईनचे सेवन करणाऱ्यांची संख्या १९८९ मध्ये ५ लाख होती. ती १९९० मध्ये १० लाख झाली आणि १९९३ मध्ये १२ लाखपर्यंत वाढली. जवळपास ५० हजार लोक हे घातक आणि बुद्धीभ्रष्ट करणाऱ्या मादक पदार्थांच्या आहारी गेले आहेत. त्यामध्ये प्रामुख्याने विद्यार्थी आहेत. ४५ लाख लोक अफुचे व्यसनी आहेत. भारतात ७० हजार रूपयामध्ये १ किलोग्रॅम हेरोईनकरिता तस्करी करणारे लोक ४ लाख रूपये देतात. १९८८ मध्ये भारतात ३ हजार किलोची हेरोईन पकडण्यात आली होती. ही आतापर्यंत पकडण्यात आलेल्या जगातील हेरोईनच्या तस्करीपैकी सर्वात मोठी तस्करी होती. भारतात एका वर्षात सर्वच प्रकारच्या मादक पदार्थांचा व्यापार हा २००० कोटी रूपयांचा असल्याचा अंदाज आहे. मुंबई, कलकत्ता, दिल्ली, मद्रास ही शहरे मादक पदार्थांच्या तस्करीची केंद्रे बनली आहेत.

साहाजिकच या समस्यांचे सर्व बाजूने स्वरूप जाणून घेऊन त्यावर मात करणे हे सर्वच देशांना एक न टाळता येणारे आव्हान आहे. म्हणून मादक पदार्थांचे व्यसन ही एक ज्वलंत अशी समस्या निर्माण झाली आहे.

मादक द्रव्यांच्या व्यसनाची संकल्पना

१. विश्व आरोग्य संघटना –

“मादक द्रव्य व्यसन ही अत्याधिक नशेची अवस्था आहे की, जी कोणत्याही नैसर्गिक वा कृत्रिम नशेच्या वस्तूंच्या सेवनामुळे निर्माण होते आणि जी व्यक्ती आणि समाजाकरिता हानीकारक असते.”

२. डॉ. मैमोरिया –

“मादक द्रव्य व्यसन हे देशी किंवा रासायनिक पदार्थांपासून बनलेल्या मादक वस्तूंच्या सेवनामुळे निर्माण होणारी निर्भरता आहे. जी एका सवयीच्या रूपात व्यक्तीच्या जीवनास प्रतिकूल रूपात प्रभावित करते.”

थोडक्यात, “जेव्हा एखाद्या व्यक्तीचा मादक पदार्थाचा वारंवार सेवन करण्याने तिच्या शारीरिक, मानसिक, आर्थिक, कौटुंबिक आणि सामाजिक आंतरक्रियांमध्ये बाधा उत्पन्न होते तेव्हा व्यक्ती औषधासक्त अथवा मादक द्रव्यासक्त होते.”

मादक द्रव्याची प्रक्रीया

१. सवय —

माणूस हा सवयीचा गुलाम आहे. तसे पाहिले तर व्यक्तीस अनेक बाबींची सवय असते. जसे धुम्रपान, चहा, कॉफी ई. चे सवेन ठराविक वेळाने नियमितपणे करत असतात. पण जर त्या नियमित वेळात मिळाल्या नाहित वा मुळीच मिळाल्या नाहित तर त्यांना तरतरी येत नाही, कामात लक्ष लागत नाही किंवा डोके दुखणे अशा तक्रारी जाणवू लागतात. धुम्रपान केल्याने, तंबाखू खाल्याने, चहा पिल्याने त्यांच्या या तक्रारी काही काळाकरीता दूर होतात. म्हणजे त्यांना या पदार्थांचे सवेन केले पाहिजे अशी तीव्र इच्छा होत असते. चहातील टॅनीन, कॉफीतील कॉफीन व सिगारेटमधील निकोटीन या मादक पदार्थांचा सवय लागते. जोपर्यंत ती सवयच असते तोपर्यंत ती फारशी घातक नसते. पण पुढे हीच सवय व्यसनाची पायरी ठरते.

२. सहनशक्ती —

सुरुवातीस किंवा काही दिवस ज्या मादक पदार्थाची त्याला सवय असते. त्यापासून त्याला जो लाभ होत असतो तो पुढे होत नाही. पूर्वी जो आनंद, नशा एखाद्या पदार्थाच्या सेवनातून मिळायचा तो त्याला मिळत नाही. त्याच्या शरीराला मादक पदार्थाबाबत सहनशक्ती निर्माण झालेली असते. त्यामुळे तो अशा मादक पदार्थाची डोस वाढवतो. घेत असलेल्या मादक पदार्थापेक्षा अधिक प्रभावी मादक पदार्थ घेऊ लागतो. ही अवस्था व्यक्तीला वससनग्रस्त अवस्थेत घेऊन जाते.

३. मादक पदार्थाची आसक्ती —

मादक पदार्थाची सवय व त्याचे वाढते प्रमाण पाहता असे दिसून येते की, त्या व्यक्तीचे त्या पदार्थावरचे अवलंबन वाढले आहे. या काळात त्याच्या शारीरिक वा मानसिक लक्षणात बदल होतो. मादक पदार्थ न मिळण्याची म्हणजे वंचिततेची लक्षणे होत. वेळीच व हवा तितका मादक पदार्थाचा डोस मिळाल्याशिवाय त्याचे शरीर व मन नीट कार्य करू शकत नाहीत. अशा मादक पदार्थासक्त व्यक्तीला हा मादक पदार्थाचा डोस मिळाला तरच त्याला तात्पुरते बरे वाटते. पण हे मादक पदार्थ मिळाले नाहीत तर तो ते मिळविण्यासाठी कोणताही विधिनिषेध न बाळगता वाटेल ते करू शकतो. यात चोरीपासून खून करण्यापर्यंत तर खोटे बोलण्यापासून शील विकण्यापर्यंत कोणतेही मार्ग वापरले जातात.

मादक द्रव्यासक्तीची लक्षणे —

- चिंता आणि भीतीयुक्त प्रतिक्रिया.
- स्थळ — काळाचे अवधान नसणे.
- अपघात होणे.
- संशयी वृत्ती.
- मानसिक गोंधळ, वास्तवतेचे भान हरपणे आणि विस्मरण.
- उदासिनता, विचित्र वर्तन.
- मूल्याचे अधःपनत.
- निष्काळजीपणा व रोगग्रस्त प्रकृती दिसणे.
- संपुर्ण शरीरावर सुज येणे.

मादक द्रव्याचे प्रकार

मादक द्रव्याचे पाच प्रकार खालील प्रमाणे आहेत.

१. उपशामक पदार्थ
२. उत्तेजक पदार्थ
३. गुंगी आणणारे पदार्थ
४. भ्रमोत्पादक पदार्थ
५. निकोटिन

यामध्ये प्रामुख्याने तंबाखू, मद्य, अफु, मॉर्फिन, हेरोईन, ब्राऊन शुगर, कोकेन, गांजा, भांग, चरस, बार्बीच्युरेट्स, अॅम्फीटेमाईन्स, एल. एस. डी. ईत्यादी द्रव्याचा समावेश केला जातो.

मादक पदार्थांच्या सेवनाची वर्तमान स्थिती –

आज तरूणांवर परिणाम करणारी वाईट गोष्ट म्हणजे मादक पदार्थांचे व्यसन. तरूणांमध्ये मादक पदार्थांच्या व्यसनाचे प्रमाण वाढतच आहे. या प्रमाणामध्ये वाढ होण्यासोबतच तरूण वैद्यकीय सल्ला किंवा उपचारकडे कानाडोळा करीत आहेत. १६ ते २२ वर्ष वयोगटातील तरूणांना मादक पदार्थांचे व्यसन असून या प्रमाणामध्ये १० टक्यांनी वाढ होत आहे. नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड्स ब्युरोच्या शहर-निहाय माहितीमधून समोर आले की, २०१४ मध्ये देशात **Narcotic Drugs and Psychotropic Substances Act** अंतर्गत १९,८७४ प्रकरणांची नोंद झाली. यापैकी मुंबईमध्ये १४,२७४ प्रकरणांची नोंद करण्यात आली, ज्यामधून मुंबई शहरामध्ये मादक पदार्थांचे सेवन करण्याचे प्रमाण सर्वाधिक असल्याचे दिसून येते.

भारताच्या आरोग्य व कुटुंब कल्याण मंत्रालयाने केलेल्या सर्वेक्षणानुसार १५ ते १९ वर्ष वयोगटातील २८.६ टक्के मुलांना तसेच ५.५ टक्के मुलींना तंबाखु खाण्याचे आणि १५ टक्के मुलांना तसेच ४ टक्के मुलींना मद्यपान करण्याचे व्यसन असल्याचे दिसून आले. नोबेल शांती पुरस्कार विजेता व बाल कल्याण चळवळीचे प्रणेते **कैलाश सत्यर्थी** यांनी सर्वोच्च न्यायालयासमोर मादक पदार्थांसंदर्भातील समस्या मांडली आणि मुलांना मादक पदार्थांच्या व्यसनापासून दूर ठेवण्यासाठी एक ‘**नॅशनल अॅक्शन प्लान**’ तयार करण्याची सरकारला विनंती केली.

सामाजिक संबंधाचा अभाव, वेगळेपणाची भावना, कामात व्यस्त असलेल विभक्त पालकांची किशोरवयीन मुले, जैविक दुर्बलता, आनुवांशिक आजार व मानसिक आजारापासून पीडित असणारी मुले मादक पदार्थांचा सेवन करण्याचा प्रयत्न करतात. मानसोपचार तज्ञांच्या एका समुहाने केलेल्या सर्वेक्षणातून दिसून आले की, मुंबईमधील बहुतेक किशोरवयीन मुले वाईट मित्रांच्या सोबतीमुळे, सहकाऱ्यांचा दबाव आणि तणाव, या पदार्थांबाबत असलेली कुतुहलता व नैराश्यामुळे मादक पदार्थांचे सेवन करत आहेत. अशा किशोरवयीन पिढीला व्यसनापासून दूर ठेवण्यासाठी योग्य मार्गदर्शनाची गरज आहे. यात पालकांचा पाठिंबा महत्वाचा आहे. आपली मुले मादक पदार्थांच्या आहारी गेल्याचा संशय असेल तर त्वरित वैद्यकीय मदत घेतली पाहिजे.

मादक द्रव्याचे दुष्परिणाम

१. शारीरिक दुष्परिणाम –

अधिक कालावधीपर्यंत मादक द्रव्याचे सवेन केल्याने शरीरातील विविध अवयव खराब होतात. शरीर हे अनेक रोगांनी युक्त होते. प्रतिकारक शक्तीचा न्हास होतो. परिणामी व्यक्तीस मृत्युस सामोरे जावे जागते.

२. मानसिक दुष्परिणाम –

व्यसनाच्या अत्याधिक आहारी गेलेल्या व्यक्तीचे मानसिक संतुलन नसते. बोलणे, राहणीमान, यात फरक पडतो. मादक द्रव्याचा विपरित परिणाम मेंदुवर होऊन व्यक्तीची विचारशक्ती, निर्णयशक्ती,

निरीक्षणशक्ती कमी होत जाते. स्मरणशक्तीवर विपरीत परिणाम झाल्यामुळे भ्रमिष्ठावस्था निर्माण होते. संशयखोर वृत्ती वाढीस लागते, व्यक्ती चिडखोर होते. अशा प्रकारे मानसिक विकृती निर्माण होते.

३. आर्थिक दुष्परिणाम —

मादक द्रव्यामुळे व्यक्तींच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्यावर विपरित परिणाम होतात. त्यामुळे व्यक्तीची कार्यक्षमता कमी होते. त्यामुळे उत्पादनाचे प्रमाण कमी होते. अशा प्रकारे मादक द्रव्यामुळे संबंधित व्यक्तीची आर्थिक स्थिती खालावते. जीवनावरही विपरित परिणाम होत असतात. मादक द्रव्यावरील अतोनात खर्चामुळे व्यक्तीवर आर्थिक विपन्नावस्थेची पाळी येते.

४. मादक द्रव्य व व्यक्तीगत विघटन —

मादक द्रव्याच्या भ्रामक कल्पना अथवा गैरसमज किंवा कोणत्याही कारणामुळे व्यक्तीने सतत मादक द्रव्याचे सेवन सुरू केले की व्यक्तीत विघटनाची समस्या निर्माण होते. व्यक्तीच्या वर्तन पध्दतीत विस्कळीतपणा निर्माण होतो. म्हणजेच व्यक्तीचे वैयक्तिक विघटन होते.

५. मादक द्रव्य व कौटुंबिक विघटन —

मादक द्रव्याच्या आहारी गेलेली व्यक्ती ज्या कुटुंबाची असते त्या कुटुंबावर मादक द्रव्याचे दुरगामी परिणाम होतात. व्यसनाधिन व्यक्तीचे आणि कुटुंबातील अन्य सभासद यांच्या परस्पर संबंधात दुरावा निर्माण होतो. उदा. पती—पत्नी, पिता—पुत्र संबंध तणावपूर्ण होतात.

६. मादक द्रव्य व सामाजिक विघटन —

समाजात अनेक लोक मादक द्रव्याच्या व्यसनी गेलेले असतात. त्यामुळे सामाजिक विघटन घडून येणे स्वाभाविक ठरते. अशी व्यक्ती समाजमान्य नियमणे व प्रमाणकांचे उल्लंघन करत असते. त्यामुळे समाजात गुन्हेगारी, चोरी, खून, वेश्यावृत्ती इत्यादी मध्ये वाढ होते. त्यामुळे मादक द्रव्याला सामाजिक विघटनाचे प्रमुख कारण मानले जाते.

मादक द्रव्यबंधीसाठी उपाययोजना

मादक द्रव्याच्या दुरुपयोगाचे घातक परिणाम पाहता या समस्येचे निराकरण करणे किती आवश्यक आहे हे दिसून येते. या समस्येच्या निराकरणासाठी उपचारात्मक आणि प्रतिबंधात्मक उपाययोजना महत्वाची आहे.

अ) उपचारात्मक उपाय —

१. कुटुंबाची भुमीका
२. सक्तीची रूग्णालयात भरती
३. मित्रांची व सहकार्यांची भुमिका
४. वैद्यकीय मानसोपचार
५. मानसशास्त्रीय उपचार
६. पुनर्वसन

ब) प्रतिबंधात्मक उपाय —

१. प्रतिबंधात्मक शिक्षण
२. समस्येचे संशोधन
३. कारणांचे निराकरण व पर्यावरणात सुधारणा
४. विविध संस्थांच्या कार्याला प्रोत्साहन
५. मादक द्रव्याच्या उपलब्धतेला आळा
६. व्यसनमुक्ती कार्यक्रमांला प्रोत्साहन

७. कायद्याची कठोर अंमलबजावणी

याशिवाय मादक पदार्थांच्या सेवनाची समस्या लक्षात घेऊन भारत शासनाने मादक पदार्थांच्या व्यसनाच्या समस्येला सर्वोच्च प्राथमिकता दिली आहे. या संदर्भात भारत सरकारने १९८५ मध्ये 'द नारकोटिक ड्रग्स अँड साइकोट्रॉपिक सब्स्टन्सेस अँक्ट' पास करून तो १४ नोव्हेंबर १९८५ पासून लागू करण्यात आला. तेव्हापासून या कयादयाची कठोर अंमलबजावणी करण्यात येत आहे.

संदर्भ ग्रंथ सुची :-

१. डॉ. आगलावे प्रदिप, भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, जुलै २००९
२. डॉ. कन्हाडे बी. एम., भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, पिंपाळापुणे प्रकाशन, नागपूर, जून २००९
३. प्रा तोटरे मनोहर, समाजशास्त्र, सेट/नेट, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर
5. <https://www.hindujagruti.org/hinduism-for-kids-marathi/342.html> **Date- 17/02/2019**

“दारू सोडविण्यासाठी AA ची भूमिका”

- १) प्रा. डॉ. नागसेन नामदेव मेश्राम
सहयोगी प्राध्यापक व भूगोल विभाग प्रमुख
एस. बी. महाविद्यालय, अहेरी
ई-मेल meshrannagsennam@gmail.com
Mob. No. 9422832716
- २) प्रा. मंगला डि. बन्सोड
सहाय्यक प्राध्यापक गृह अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
एस. बी. महाविद्यालय, अहेरी
Mob. No. 9423668587

सारांश (Abstract) :-

नशा, तलफ, गुंगी व काही क्षणापुरते बरे वाटावे म्हणून प्राचिन काळापासून विविध पदार्थांचा वापर मानवाने केलेला आहे. नशा मग ती कोणतीही असो तिचा परिणाम हा वाईटच होतो. याची नेमकी सुरुवात कोणत्या घटकापासून अर्थातच पदार्थापासून सुरू झाली आहे हे निश्चितपणे सांगता येणे तसे ते कठिणच आहे. कारण शरिराला गुंगी आणण्यासाठी किंवा मेंदुतील रक्तवाहीव्यांना थोडा वेळे पुरते सक्रिय करण्यासाठी किंवा मानवी मन प्रफुल्लीत किंवा तरतरीत करण्यासाठी काही तरी पदार्थ घेणे यामध्ये दारू, ताडी, ओडगा, रिचरीट तर तोंडाद्वारे तंबाखु खाणे, बिडी ओढणे, सिगारेट पिणे, अफीम, चरस, गांजा, यासारखे पदार्थ घेतले जातात त्यातून मग हळुहळु ती सवय होऊन जाते व शेवटी तो नशाच्या पूर्ण आहारी जातो तेव्हा त्याला ती नशा केल्या शिवाय चैन पडत नाही सरते शेवटी संपूर्ण शरीरातील रक्तवाहिन्यांमध्ये ती नशा ते पदार्थ पोहचतात हळुहळु मानवी शरीरातील रक्त पेशिमधील लाल पेशी ह्या पूर्णपणे क्रियान्यून होऊन पांढ-या पेशी सुध्दा निष्क्रिय होऊन शेवट त्या व्यक्तीचा मृत्यु होतो. मानवी शरीराचे हे लचके तोडणारे व्यसन किंवा नशा एकदा लागली की ते सोडण्यासाठी नानाविध प्रयत्न करावे लागतात. मानवी चेतासंख्या काम करणे बंद होते त्याला कुठेही घेऊन जा शेवटी त्याला नशा केल्या शिवाय चालता येत नाही, बोलता येत नाही अशा वेळी एखादी व्यक्ती कुटूंब प्रमुख म्हणून जबाबदारी पार पाडू शकत नाही संपूर्ण जीवन उध्वस्थ होते त्याचे वाईट परिणाम सर्वप्रथम कुटूंबावर होतात त्यातून समाजावर परिणाम होतो म्हणून ही समस्या जागतीक स्तरावर भेडसावत आहेत मात्र मद्य निर्मिती करणारे त्याचा व्यापार करणारे श्रीमंत होतात व व्यसन लागलेले लोक मृत्युमुखी पडतात. त्यासाठी सामाजिक चळवळ होणे गरजेचे आहे.

Key Words :-

मद्यपी, मुक्तीपथ, अल्कोहॉलिक, अनॉनिमस.

प्रस्तावना Introduction :-

दारू, गुटखा, तंबाखु, बिडी, सिगारेट, चिरूट, गांजा, अफीम, चरस, कोकीन यांचा समावेश उत्तेजक पेय म्हणून केला जातो. यातील काही द्रव अवस्थेत असून ते सरळ तोंडाद्वारे शरिरात घेतले जाते तर तंबाखु जन्य पदार्थांचे सेवन हे प्रत्यक्ष तोंडाद्वारे घेतले जाते तर काही पदार्थ धुराच्या रूपाने शरिरात घेतले जाते. अगदी प्राचिन काळापासून मानव हा दारू व गांजा यांचे सेवन करित होता भगवान शंकरला दारूचा प्याला व गांजा ची लत असल्याचे अनेक कथा कहाण्यांमधून सांगितले जाते तर काही धार्मिक सण, उत्सव, जलसे, नाटक, तमाशा, शायरी, मुशावरा, कव्वाली, गायक, लेखक व उच्च विद्याविभूषित व्यक्ती सुध्दा थोड्या फार प्रमाणीत गुंगी येणारे पदार्थ तोंडाद्वारे घेतात. म्हणूनच दारू निर्माण करणा-या कंपण्यांना शासनाकडून परवाने दिले जातात. यामध्ये बिअर बार पासून दारूच्या मोठया दुकानदारापासून अगदी लहानात लहान दारू विक्रेते यांचा त्यात समावेश होतो. दारूची निर्मिती ही विविध फळांचे रस, फुलांचे रस, बियाने रस यापासून रस युक्त पदार्थांवर प्रक्रिया करून दारूची निर्मिती केली जाते व शासन स्तरावर तिचे वितरण केले जाते. दारूची निर्मिती करण्यासाठी कारखान्यांना शासनाची परवानगी असते परंतु पिणारे मात्र कोणतीही परवानगी न घेता पित असतात काहीच्या मते डॉक्टरच्या सल्ल्याने जर हे अल्कोहोल घेतले तर त्याचा शरिरावर कोणताही वाईट परिणाम होत नाही परंतु तिचा जर अतिरेक झाला तर ती संपूर्ण शरिराला घातक ठरत असते त्यासाठी दारूच्या किंवा मद्याच्या किंवा कोणत्याही नशेच्या आहारी जाऊ नका. साधारणपणे दारू ज्या घटकापासून तयार केली जाते त्यामध्ये अनेक रासायनिक घटक मिश्रीत करतात त्यामुळे ती दारू विषारी

बनत जाते अशी विषारी दारू पिणारे लोक त्वरीत मृत्युमुखी पडतात. आपण आपल्या देशाचा विचार केला तर बिहार राज्यात विषारी दारू पिण्यामुळे मरणा—याची संख्या सर्वाधिक आहे. याचे कारण शोधले असता असे दिसून आले की, बिहार राज्यात खाणकाम व्यवसाय करणारे सर्व मजूर हे दारू पितात व कधी कधी घराच्या हात भट्टीची दारू पितात त्यामध्ये जास्तीची नशा येण्यासाठी “नवसागर” या रासायनिक घटकाबरोबर युरिया या रासायनिक खताचा वापर करतात तसेच गुळाची दारू तयार करतांना त्यामध्ये तुरटीचा वापर मोठया प्रमाणात केला जातो त्यामुळे रासायनिक घटकाचे प्रमाणे वाढून ती दारू जास्त विषारी होते व ती प्राशन केल्यानंतर मळमळ होणे, उलटी होणे, चक्कर येणे तर कधी कधी रक्तदाब कमी होणे अशी लक्षणे दिसून येतात. आपल्या महाराष्ट्रातील वर्धा, चंद्रपुर, व गडचिरोली हे जिल्हे दारूबंदी म्हणून ओळखले जात असले तरी या जिल्ह्यामध्ये सर्वाधिक चोरटी दारू विकली जाऊन त्याचा फायदा प्रत्यक्षपणे दारूच्या व्यापाराला होतो. वर्धा, चंद्रपुर व गडचिरोली या तिन्ही जिल्ह्याला लागून असणा—या इतर जिल्ह्याच्या सिमा तसेच तेलंगाना व छत्तीसगड या दोन राज्याच्या सिमा आहेत. गडचिरोली जिल्ह्यात सर्वाधिक दारूची चोरटी वाहतूक ही प्राणहिता नदीतून होते. गडचिरोली जिल्ह्याला लागून असणारे दोन जिल्हे म्हणजे भंडारा व गोंदिया या जिल्ह्याच्या सिमेवरून विविध मार्गाने दारूची वाहतूक करून ती जिल्ह्यात विकली जाते. तसे पाहता गडचिरोली जिल्हा हा वनसंपदेने संपन्न आहे या जिल्ह्यात मोहाची, ताडी, गोरखा, यांचे वृक्ष सर्वाधिक असून आदिवासी लोक मोहाची दारू घरगुती स्वरूपात तयार करतात तिची विक्री करतात त्यातून त्यांना रोजगार प्राप्त होत असला तरी त्याचा विपरीत परिणाम हा पिणा—या लोकांवर होत असतो म्हणूनच डॉ. अजय बंग यांनी पुढाकार घेऊन सर्वप्रथम दारू बंदीची घोषणा केल्यावर त्यांना भरपूर विरोध झाला परंतु कोणत्याही विरोधाला न गुमानता त्यांनी या जिल्ह्यातील आदिवासी तरूणाचा, तरूणीचा व युवकांचा पुढाकार घेऊन या जिल्ह्यात दारूबंदी घडवून आणली त्यामुळे थोड्या फार प्रमाणात यावर वचक आहे. मुक्तीपथ या उपक्रमाद्वारे तंबाखु व घुटखा यावा सुगंधीत तंबाखु यांच्या विक्रीवर बंदी घालण्यात आली आहे. मुक्तीपथच्या माध्यमाने युवकांना व्यसनापासून मुक्त करण्यासाठी ग्राम पातळीवर यांचे कार्य सुरू आहे. तंबाखुपासून होणारे आजार हे महा भयंकर असतात तोडाचा कर्करोग, यकृतताचा कर्करोग, श्वासनलोक्याचा कर्करोग झालेले व्यक्ती जास्त दिवस पर्यंत जिवंत राहात नाही. तंबाखु, गुटखा, मावा खाण्याचे प्रमाण अगदी ग्रामीण भागातील शाळकरी मुला—मुलींमध्ये जास्त असून त्यांना या वेसना पासून मुक्त करण्यासाठी महाराष्ट्र शासन व मुक्ती पथे यांचे कार्य जोमाने सुरू असून त्यांच्या कार्याला संपूर्ण राज्याने पडत केली तर व्यसने कायमचे नाहीशे होऊन व्यसनमुक्त समाज निर्माण होईल असे वाटते.

दारूमुळे कुटूंबाचे अस्तित्व संपून जाते असे अनेक उदाहरणे जागतिक स्तरावरून दिसून येतात यासाठी राम गणेश गडकरी यांचे नाटक “एकच प्याला” हे प्रसिद्ध झाले आहे दुधा व सुधाकर यांचे प्रतिनिधीक उदाहरण हे सामाजिक प्रबोधनासाठी महत्वाचे आहे. बिग बी अमिताब बच्चन यांचा चित्रपट शराबी यातून बरेच काही देऊन जातो. राजेश खन्ना यांचा “आनंद” चित्रपट बोलके उदाहरण देऊन समाज प्रबोधनाचे कार्य करण्यात कुठेही मागे नाही संपूर्ण जागतिक स्तरावरील संगठना “अल्कोहॉलीक्स अ‍ॅनॉनिमस” आज भारतभर ग्रामीण भागात कार्यरत असून या संगठनेमुळे हजारों स्त्री—पुरुषांना मद्यसक्ती पासून सुटका मिळाली आहे. “ALCOHOLICS ANONYMOUS” अनामिक मद्यपि ही संगठना लाखो सभासद असलेली व जगभर पसरलेली संगठना आहे. मद्यासक्त स्त्री—पुरुष या संगठने माध्यमाने आज आपल्या पूर्वावस्थेत आले असून काहीचे जिवन सुखकर सुखमय झालेले आहे. या ए. ए. ची स्थापना १९३५ मध्ये ऍफ्रान (ओहीयो) येथे प्रसिद्ध शल्यविशारद व न्युयॉर्क येथील शेअर दलाल यांचे संयुक्त फलीत असून ही संगठना जगभर कार्य करित आहे. या संगठणेचे विद्यमान सभासद समाजातील मद्यपी यांना शोधून काढतात त्यांना मदत करतात. आठवडयातून दोन दिवस बुधवार व रविवारला सकाळ व सायंकाळी या संगठनेचे सदस्य मद्यपी लोकांवर पाळत ठेवून त्यांना गाठतात त्यांच्या कुटूंबाच्या भेटी घेतात व दारूपासून कसे अपरावृत्त करता येईल यासाठी कार्य करतात. जो सदस्य प्रथम या संगठनेमध्ये समाविष्ट केल्या नंतर तो त्याची ओळख दारूडया, बेवडया, मद्यपी म्हणून करून देतो. त्यातून त्याचे प्रबोधन केले जाते. प्रत्येक मद्यपी आपली पूर्वकहानी सांगून तो पूर्वी कसा होता व संगठनेमध्ये समाविष्ट झाल्यानंतर त्यात कसा बदल झाला याचे जिवंत उदाहरण देऊन इतरांचे प्रबोधन करित असतो त्यातून त्याचा मानसिक व बौध्दीक विचारात बदल घडवून आणण्याचे कार्य या संगठने मार्फत केले जाते. गडचिरोली जिल्ह्यातील बाराही तालुक्यातील मुख्य संगठना असून स्थानिक पातळीवर गाव पातळीवर या संगठना कार्य करित आहेत येथे कुणीही अध्यक्ष नाही, सचिव नाही, पदाधिकारी नाही तर फक्त पुर्वाश्रमीचे मद्यपी दारूडे हे एकत्रित येतात व आपले कार्य जोमाने कसे सुरू करता येईल यासाठी प्रयत्न करतात प्रत्येक सभेच्या वेळी नविन सदस्य जोडत जातात व प्रबोधनाच्या माध्यमाने कार्य करित असतात. मुक्तीपथ व AA या संगठना अतिशय महत्वाचे कार्य करित आहे. बरेचदा दारू सोडविण्याचे औषध दिले जातात. जलयव्याप्त प्रदेशातून काहीतरी वन औषधी तयार करून ती औषधी मद्यपी

लोकांना देण्याचे कार्य काही व्यक्ती करीत असतात. प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रित्या देश, समाज, गांव व स्वतः या व्यसनापासून मुक्त कसा करता येईल याचा प्रयत्न करीत असतात अशा सर्वांच्या कार्याला शतशः नमन.

निष्कर्ष :-

वरिल सर्व विवेचना वरून असे लक्षात येते की, दारूबंदी किंवा नशाबंदीसाठी सामाजिक संगठना बरोबर समाजप्रबोधन करणे महत्वाचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

- १) अल्कोहॉलिक्स अॅनानिमस C.S.O. मुंबई.
- २) बारा पाय—या आणि बारारूठी C.S.O. मुंबई.
- ३) Narcotic Drugs.Anil Agrawala.National Books Trust, India.
- ४) डॉ. अभय बंग “माझा साक्षात्कारी हृदय रोग” राजहंस प्रकाशन प्रा. लिमीटेड, पुणे

व्यसनाधिनतेचे अमरचित्र : एकच प्याला (१९१९ ते २०१९)

डॉ. नरेंद्र तुकडोजी आरेकर

सहयोगी प्राध्यापक

श्री. गोविंदराव मुनघाटे महाविद्यालय, कुरखेडा

जि. गडचिरोली ४४१२०९

साहित्य आणि समाज यांचा अनुबंध इतका घट्ट आहे की अनेकदा समाजातील साहित्यात तर साहित्यातील समाजात हे चित्र निदर्शनास येते. वास्तविक समाज हा अनेक वस्तू, मूल्ये यांच्या पुर्वी अस्तित्वात असतो. पण याच समाजात निर्माण झालेल्या वस्तू किंवा मूल्यांनी पुढच्या कालखंडातील समाजव्यवस्थेचे चित्र बदलत जाते. मानवाने निर्माण केलेले नियम, कायदे, संस्था, साधने, कला, अध्यात्म, विज्ञान, शास्त्र यांनी मानवी जीवनाला व्यापून टाकले आहे. त्यामुळे या घटकांचा परिणाम समाजजीवनावर झाल्यावाचून राहत नाही. अनेकदा तर आधी रामायण रचले गेले आणि नंतर राम जन्माला आल्याच्या आख्यायिका सांगितल्या जातात. म्हणजेच साहित्यकृतीमध्ये भविष्य जन्माला घालण्याचे सामर्थ्य अस्तित्वात असते असे म्हणावे लागते. काही साहित्यकृतींतील व्यक्तिरेखा इतक्या लोकप्रिय झालेल्या असतात आणि वर्षानुवर्षे समाजावर इतका प्रभाव कायम केलेल्या असतात की त्या व्यक्तीरेखांचे गुण दोष धारण केलेल्या वर्तमानकालीन व्यक्तींना त्या व्यक्तीरेखांच्या नावे संबोधले जाते. उदा. मातृ-पितृ भक्त असलेल्या व्यक्तीला श्रावण, वडीलांचा शब्द पाळणा-याला राम, वाईट प्रवृत्तीच्या व्यक्तीला रावण, खूप झोपणा-याला कुंभकर्ण, पतीसाठी वाटेल ते करणा-या स्त्रिला सावित्री, पतीव्रतेला सिता इत्यादी पौराणिक साहित्यातील व्यक्तिरेखा जशा तसेच आधुनिक साहित्यातील व्यक्तीरेखाही आहेत. जसे प्रेमभंग झालेल्या व्यक्तीला देवदास तर दारूच्या आहारी गेलेल्याला तळीराम असे संबोधतात. अलिकडच्या सैराट या मराठी सिनेमातील आर्ची आणि परशा अशा व्यक्तीरेखांच्या स्वभाव विशेषांचे आरोपनही समानधर्मी स्वभावाच्या व्यक्तीबाबत केले जाते. यावरून आपल्याला साहित्य कलाकृती व त्यातून अभिव्यक्त झालेल्या व्यक्तिरेखा वर्तमानकालीन समाजातही स्वभाव विशेषांनी जिवंत असतात म्हणून काही श्रेष्ठ कलाकृती कालमर्यादा ओलांडून वर्तमानात अजरामर होतात त्यातील एक कलाकृती म्हणजे मराठी रंगभूमीवर १९१९ साली सादर झालेली राम गणेश गडकरी लिखित ‘एकच प्याला’ ही नाटककृती!

वर्तमान काळात व्यसनाधिनतेने व्यापलेल्या समाजव्यवस्थेचे दर्शन पदोपदी होतांना १९१७ साली गडक-यांनी लिहिलेल्या ‘एकच प्याला’ या नाटकाचे अनन्यसाधारण महत्व आहे. नाटक, कथा, कादंबरी, कविता किंवा चित्रपट कथा काल्पनिक असल्याचे बोलल्या जात असले आणि या सर्व कलाकृतींना प्रातिभिक साज चढवण्याचे प्रयत्न कलावंताकडून होत असले तरी ते शुध्द स्वरूपात शंभर टक्के काल्पनिक असते असे म्हणता येत नाही. प्रत्येक श्रेष्ठ कलाकृती वास्तवाच्या धर्मीतून निर्माण होत असते. मराठी रंगभूमीवर अजरामर झालेले हे नाटक शंभर वर्षानंतरही तितक्याच ताकदीने रंगभूमीवर सादर होते. प्रेक्षक-रसिकांना साद घालते आणि अनेकांचे पदर भिजविते ही ताकद एखाद्या काल्पनिक कलाकृतीची असून शकत नाही. जेव्हा एखाद्या कलाकृतीतील काही भाव रसिकांच्या आत्मवृत्तीला स्पर्श करतात तेव्हाच त्या कलाकृतीला एवढे प्रेम लाभते. मराठीतील अनेक श्रेष्ठ साहित्यकृतींच्या निर्मातीप्रक्रियेचा शोध घेतल्यास समाजात घडलेल्या अनेक घटनांचे संदर्भ त्यांच्या मूळाशी असल्याचे सहज लक्षात येते. इंदूरच्या मदिरासक्त विकिलांनी गरोदर पत्नीच्या ओटीपोटावर लाथ मारल्याच्या हकीगती ऐकून गडक-यांना ‘एकच प्याला’ हे नाटक लिहिण्याची स्पूर्ती झाली किंवा दारूच्या नादापायी बरबाद झालेल्या सी. के. पी. कुटुंबातील प्रत्यक्ष घडलेल्या हकीगतीवरून गडक-यांना हे नाटक लिहिण्याची प्रेरणा झाली असे म्हणतात. यावरून कलाकृतीला लाभलेले सामाजिक परिमाण स्पष्ट

होतात. शंभर वर्षापूर्वी समाजात दारूमूळे निर्माण झालेली दैनावस्था या नाटकाच्या अगदी शेवटी रामलाल या व्यक्तीरेखेच्या मुखातून व्यक्त झालेल्या पुढील विधानांतून व्यक्त होते....“अरेरे, काय हा अनर्थ! एकदम तीन जीवांच्या तीन परी झाल्या! मूल गेलं, सिंधू गेली, सुधाकर गेला! घर बुडालं, नाव बुडालं आणि वंश बुडाला! सुधाकराचं या जगात आता काय राहिलं आहे? सर्वस्वासह हे तीन जीव ज्याच्यात बुडाले तो तेवढा दारूचा हा एकच प्याला!!!”...शंभर वर्षांनंतरही या नाटकातील पात्र, नाटकाचे संविधानक, संवाद वाचकाला, प्रेक्षकाला आवाहन करीत राहतात. हे नाटक दारूच्या व्यसनाचे अमरचित्र आहे.

‘एकच प्याला’ या नाटकाचे कथानक सर्वश्रुत आहे. तरीही थोडक्यात असे, की सुधाकर हा एक अत्यंत बुद्धीमान, कर्तृत्ववान, तरुण वकील आहे. ज्याचे भविष्य असामान्य उज्वल आहे असा. गरिबीतून वर आलेला, इत्यादी. सिंधू त्याची बायको. रामलाल हा सिंधूचा मानलेला भाऊ व सुधाकरासाठी सर्वस्व. एकदा सिंधू माहेरी गेलेली असताना कोर्टात काही कायदेशीर मुद्द्यांवर वाद होतो. सुधाकर मुन्सिफाबरोबर भांडतो आणि त्याची वकिलीची सनद जाते. या घटनेने सुधाकर चिडतो. कडवट होतो. या अन्यायातून जो क्षोभ आहे त्यावर उपाय काय? असे तो ‘तळीराम’ या कोर्टातल्या कारकुनाला विचारतो. तळीराम स्वतः दारूडा असतो. त्याच्याकडून अर्थातच अपेक्षीत उत्तर येते. एकच प्याला—दारूचा. वैयक्तीक जीवनात आलेले अपयश, झालेला अपमान पचविण्यासाठी अनेक बुद्धीमान, विव्दानांना देखिल काही साधनांचा आधार असावा लागतो. तेव्हा काही चांगली साधनं उपलब्ध असूनही क्षणात आणि कमी श्रमात संकट दूर करणारे साधन म्हणून लोक मद्यपानाकडे वळतात आणि स्वतःचे सर्वस्व गमावून बसतात. त्यांचा प्रतिनिधी म्हणजे या नाटकाचा नायक सुधाकर. सागराच्या तळाशी सापडलेलं रत्न म्हणजे सुधाकर! असा समाजसागरातील रत्न सुधाकर केवळ दारूच्या आहारी जाउन स्वतःसह आपल्या बायको पोराना विध्वंस करतो आणि हे सर्व दारूच्या एकच प्याल्यामुळे घडतं, हे जरी खरं असलं तरी दारूचा प्याला आपसूक कुणाच्या पुढ्यात जाउन उभा राहत नाही त्याच्यापर्यंत जाणारा व्यक्ती किंवा त्या व्यक्तीपर्यंत दारूच्या प्याल्याला घेउन जाणारे दुस—या व्यक्तींचे हात जबाबदार असतात. या नाटकातील ‘तळीराम’ सारख्या अनेक व्यक्ती समाजात प्रत्येक कालखंडात अस्तित्वात असतात.

आर्य मदिरामंडळातील आपल्या सहका—यांच्या भाउसाहेब, बापूसाहेब, रावसाहेब, सोन्याबापू, मन्याबापू, जनूभाऊ, शास्त्री, खुदाबक्ष, मगनभाई, हुसेन इ. पुढे मंडळाची भूमिका विशद करतांना दारूचे सामर्थ्य व आपली मदिरेप्रति असलेली निष्ठा व्यक्त करतांना तळीरामाने केलेले भाषण तर इतके अप्रतिम आणि तर्कशुद्ध वाटायला लागते की कधीही न पिणा—याने देखिल दारू प्राशन करणं सुरू करावं. प्रेम, पत्नी, पदवी, प्रामाणिकपणा, विश्वास या अनेक बाबींवरचे सहज पटावे असे चपखल तत्त्वज्ञान वाखाणण्याजोगे आहे. त्यामुळेच तळीरामाच्या तालमीत तयार झालेल्या भगीरथाला रामलालने दारूचे वास्तव समोर मांडल्यानंतरही असे वाटते, की “दारूपासून सुख नाही हे खरं; पण दुःखी जीवाला दारू सुखाचं स्वप्न तरी दाखविते हे खास!” याच भगीरथाला उपदेश करतांना रामलालने काढलेले उद्गार “ भगीरथ, पाहा या प्रेतांच्याकडे! यांच्याबरोबर तुम्हीं दारू पिउन बसतां? थोर अंतःकरणाचा आहेस, रोमारोमांत जिवंत आहेस आणि म्हणूनच.... पतितांच्या उध्दारासाठी, साधूंच्या परित्राणासाठी वारंवार अवतार घेण्याचा मोह प्रत्यक्ष भगवंतालासुद्धा आवरत नाही. भगीरथ, दीन, हीन, पंगू, अनाथ अशी ही आपली भारतमाता तुम्हां तरूणांच्या तोंडाकडे आशेने पाहात आहे.” आजच्या अनेक प्रेमभंगात दुखावून, “तेरा गम अगर ना होता, तो शराब मै न पिता” म्हणणा—या व स्वतःचे आयुष्या दारूच्या पेल्यात बुडविणा—या, सिगारेटच्या धुरासोबात उडवून देणा—या तरूणांना लागू होतो.

गितेसारख्या नव—याच्या व्यसनाने ग्रस्त असलेल्या सामान्य स्त्रियांच्या मुखातूनही उच्चशिक्षित सुधाकरांसारख्या व्यसनी व्यक्तीबाबतचे जे उद्गार व्यक्त होतात ते अतिशय समर्पकच असतात. ती म्हणते,

“यांचं सारं शहाणपण बाटलींतून जन्माला यायचं, उकिरडयावरच्या अमंगलानं यांचं उष्टावन व्हाययं.” तर बायकांच्या सोशिकतेमुळे नवरे व्यसन सोडत नाहीत असा पारंपारिक विचार सुधाकर व्यक्त करतो तेव्हा लेखकाला स्त्री ने पुरुषांच्या मुसक्या आवळल्या पाहिजेत हे सांगायचे असते.

“ सिंधू, नव—याच्या पोटांत दडी धरून बसलेल्या या दारूची तुम्हीं कदर केलीत म्हणून सांबाच्या पिंडीवर बसलेल्या विंचवाच्या नांगीप्रमाणे ती तुम्हां सर्वांना अजून छेडते आहे.”

पश्चातापाने दग्ध झालेल्या सुधाकराची स्थिती : दारूसारख्या हलक्या वस्तूच्या नादानं ज्या सोज्वळ समाजांतून, प्रतिष्ठित परिस्थितीतून, बरोबरीच्या माणसांतून मी उठलो. असे त्याला वाटते म्हणून तो आपल्या पूर्वश्रमीच्या मित्रांकडून काही मदत मिळेल अशी अपेक्षा घेउन आणि कायमची दारू सोडली हे सांगायला म्हणून जातो. परंतु सारे त्याची थड्या करतात, खिल्ली उडवतात, दारूडा म्हणून अवहेलना करतात. क्लबात येण्याचा आग्रह धरतात आणि तू एक दिवस येशीलच. त्याशिवाय पर्याय नाही असे आव्हान देतात.... ठरल्याप्रमाणे तसेच घडते पुन्हा एकदा निराश झालेला, थकलेला सुधाकर क्लबात जातो...तो कधी न परतण्यासाठी शेवटचा निर्धार करून मदिरेला आलिंगण देण्यासाठी..तो म्हणतो, “ये, मदिरे, ये. मदिरे तू देवता नाहीस हे सांगायला जगांतल्या पंडितांचा तांडा कशाला हवा? तुझ्या जुलमी जादूनं जडावलेल्या जनावरालासुद्धा कळतं की, तू राक्षसी आहेस! गळा कापीन म्हटल्यावर गळाच कापीत आली आहेस! घरादाराचा सत्यानाश करण्याचं वचन देउन तूं कधी अन्याथा कृती केली नाहीस! मृत्यूच्या दरवाज्यापर्यंत सोबत करण्याचं कबूल केल्यावर तू कधी माघार घेत नाहीस! तू एखाद्याचं नाव बुडविलंस तरी अनोळखी पाजीपणानं तूं त्याचं नाव टाकीत नाहीस!” यातून दारूची विदारकताच सुधाकर व्यक्त करतो.

सुधाकराने दारू सोडली पाहिजे यासाठी नाना परीने मिनतवारी करणा—या रामलालला सुधाकर म्हणतो, “ आता सोड? इतके दिवस दारू प्याल्यावर—वेडया, इतके दिवस कशाला? एकदांच प्याल्यावर दारू सोड? वेडया, दारू ही अशीतशी गोष्ट नाही की, जी या कानान ऐकून या कानानं सोडून देता येईल! दारू ही एखादी चैनीची चीज नव्हे, की शोकाखातर तिची संवय आज जोडता येईल आणि उद्या सोडता येईल! श्रामलाल, दारूची संवय सुटण्याची एकच वेळ असते आणि ती म्हणजे प्रथम दारू पिण्यापूर्वीचीच!...थकवा घालविण्यासाठी, तंदुरुस्तीसाठी, कुठल्याही कारणामुळं का होईना, शिष्टाचाराचा गुरुपदेश म्हणून म्हण किंवा दोस्तीच्या पोटी आग्रह म्हणून म्हण ज्यानं दारूचा एकच प्याला घेतला तो कायमचा दारूचा गुलाम झाला..... पहिल्या अवस्थेत मनुष्य दारूला सोडीत नाही, दुस—या अवस्थेत दारू मनुष्याला सोडीत नाही आणि तिस—या अवस्थेत दोंघेही एकमेकांना सोडीत नाहीत.” अनेकदा सुधाकराचे प्रस्तुत संवाद हे दारूचे समर्थन करणारे वाटत असले तरी दारूच्या सेवनाने होणा—या विदारकतेचेच चित्रण करित जाते. पुढे काबाडकष्ट उपसून आलेला थकवा घालविण्याच्या आशेनं दारू पिणा—या मजुरांच्या झोपड्या! निरुद्योगाचा वेळ घालविण्यासाठी म्हणून दारू पिणा—या श्रीमंतांच्या या हवेल्या! केवळ प्रतिष्ठितपणाचं लक्षण म्हणून चोचल्यानं दारू प्यायला शिकलेल्या पढतमूर्खांचा तांडा! अकलेच्या मार्गानं न साधणारी गोष्ट मजलशीत एखाद्याजवळ साधून घेण्यासाठी धूर्ततेनं त्यांच्याबरोबर म्हणून थेडीशी घ्यायला लागून पुढे अव्वल दारूबाज बनलेले...म्हणजेच उद्योगी गरीब, आळशी श्रीमंत, साक्षर पढतमूर्ख, निरक्षर व्यवहारी अशा सर्व वर्गातील लोकांना व्यसन लागण्याची कारणं राम गणेश गडक—यांनी ‘एकच प्याला’ मधून समर्थपणे मांडली आहेत.

प्रेक्षक, रसिक, वाचकांना काही काळ तळीरामच्या मुखातून व्यक्त होणारा दारूचा महिमा ऐकून गडक—यांनी दारूच्या व्यसनाचे समर्थन केले असे वाटत असले तरी प्राचीन साहित्य मिमांसकांनी सांगितलेल्या साहित्य प्रयोजनातील ‘उपदेश’ या प्रयोजनाच्या अगदी जवळ जाणारे प्रस्तुत नाटक असल्याचे जाणवत राहते. याच दारूच्या व्यसनाने आपले सर्वस्व गमावलेल्या सुधाकराला उशिरा शहाणपण येतं. तो म्हणतो, “ जिं

माझ्या घरांत एवढा अनर्थ केला तीच दारू! धजनं चारी खंडात अनर्थांचं साम्राज्य चालविलं आहे ती दारू! कुबेराला भीक मागायला लावते ती दारू! भीमासारख्या वज्रदेही शरीराला बहात्तर रोगांचा दवाखाना बनविते ती दारू! शिकलेल्या शहाण्याच्या थोबाडाला शिमग्यांतल्या शिव्याशेणांनी शोभा आणते ती दारू! म्हापतिव्रतांना नव—याच्या हातानं बाजारात आणून बसवते ती दारू! बपाला मुलाकडून, मुलाला बापाकडून ठार मारविते ती दारू!’ असे कितीतरी भयानक परिणाम दारूच्या व्यसनात गर्क झालेल्या सुधाकराच्याच मुखातून नाटककार व्यक्त करायला लावून समाजाला उपदेश करतात. दारूसारख्या व्यसनापासून दूर राहणे, पहिल्यांदा या क्षेत्रात जाणा—याचा हात पकडणे त्यापासून त्याला दूर ठेवणे, परावृत्त करणे हाच सर्वोत्तम उपाय असल्याचेही स्पष्ट होते.

दारूच्या व्यसनाने मृत्यूच्या दारात उभ्या असलेल्या सुधाकराचा रामलालला दिलेला संदेश हा अखिल मानवजातीसाठी दिलेला संदेश आहे. तो म्हणतो, “रामलाल, हा एकच प्याला नीट चव्हाट्यावर मांडून सा—या जागाला दाखीव आणि आल्या गेल्याला, शिकलेल्याला—अडाण्याला, राजाला—रंकाला, ब्राम्हणाला—महाराला—म्हाता—याला आणि मुलाला, तुझ्या जिवाभावाच्या दोस्ताला आणि सात जन्मांच्या दुस्मनाला, हात जोडून कळकळीनं सांग, की सा—या अनर्थांचं कारण हा दारूचा पहिला एकच प्याला असतो! त्याच्यापासून दूर राहा! जो जो भेटेल त्याला त्याला सांग, की काय वाटेल ते पातक कर—पण दारू पिऊ नकोस!’”

समाजातील व्यसनांचे वाढते प्रमाण आणि त्यातून उद्भवणारे दुष्परिणाम यावर नियंत्रण मिळविणे कठीण होत असल्याचे जाणवते म्हणून डॉ. अभय बंग यांच्या सारख्या थोर समाजसेवक व दारूबंदीच्या नायकांनाही आता आपली दिशा बदलून ‘केवळ दारूबंदी नव्हे तर दारूमुक्ती’ गरजेची वाटू लागली आहे. ‘महंत राष्ट्र म्हणौनी महाराष्ट्र’ अशा या राज्याच्या थोर परंपरेचे बदलते स्वरूप महाराष्ट्र या दिशेने होत असल्याचे जाणवते आहे. तेव्हा कायद्याच्या सक्ती पेक्षा लोकजागर, कला माध्यमांतून लोकांच्या मनातून व्यसनांची जळमट दूर करता येऊ शकतात. त्यादृष्टीने राम गणेश गडकरी यांनी १९१७ ला लिहिलेले आणि रंगभूमीवर १९१९ साली सादर झालेले ‘एकच प्याला’ हे नाटक व्यसनी समाजाच्या डोळ्यात अंजन घालणारे आहे. कला फक्त रंजन करीत नाहीत तर त्या प्रबोधन करतात. अनेक कलाकृतींनी आजतागायत आपले समाजाच्या घडणीतील अनुकूल उपयोजन सिद्ध केले आहे. व्यसन लागण्याची कारणं, त्याचे परिणाम, त्यापासून दूर होण्यासाठी करावे लागणारे प्रयत्न यांची साकल्याने अतिशय सुबोध व लालित्यमय चिमित्सा या कलाकृतीतून होते. काही कलाकृती ख—या अर्थाने अक्षर वाङ्मय ठरतात. त्या प्रत्येक कालखंडात ताज्या वाटतात. त्यात प्रतिपादीत असलेला विषय जून होत नाही. एकच प्याला या कलाकृतीचेही तसेच आहे. म्हणून १९१९ ते २०१९ या १०० वर्षांच्या काळातही ‘एकच प्याला’ हे अमृतचित्र आहे. पण ते बदलले तर गडक—यांची लेखणाची इतिकर्तव्यता सिद्ध होईल.

संदर्भ :

एकच प्याला — राम गणेश गडकरी

मराठी रंगभूमीच्या तीस रात्री — मकरंद साठे

साहित्य विचार : प्रदेश आणि परिसर — प्रकाश मेदककर

व्यसनाधिनता व समाज

प्रा. परिणीता माधव घडुले

मराठी विभाग प्रमुख,

महिला महाविद्यालय, गडचिरोली

मादक पदार्थ व त्यांचे व्यसन :

आधुनिक समाजातील मादक द्रव्य पदार्थांचे सेवन ही अत्यंत प्रमुख आणि महत्वपूर्ण समस्या आहे. आधुनिक काळातील भौतिक सुखसोयींची समृद्धी आणि औद्योगिक विकासाबरोबर मादक द्रव्यांच्या व्यसनाची एक गंभीर समस्या निर्माण झाली आहे. मशेरी, तपकिरीपासून, सिगारेट, गुटख्यापर्यंत सर्व तंबाखुजन्य पदार्थ, सर्व प्रकारची मद्ये, अफू, गांजापासून ते कोकीन, हेरोईन, ब्राऊन शुगर, स्मैक, मार्फिन, पॅथेडिन द्रव्यापर्यंत साऱ्यांचा समावेश मादक द्रव्यात होतो. यातल्या कोणत्याही पदार्थांचे सेवन केल्यास त्यातील नशा आणणारा घटक रक्ताद्वारे काही सेकंदात मेंदूत जातो. मेंदूतील ठराविक पेशींचा मादक पदार्थाला विशिष्ट प्रतिसाद म्हणजे काहींच्या दृष्टीने सुखावह, तरतरी आणणारा, उत्तेजित करणारा अनुभव यालाच सुखभ्रम म्हणतात. हा प्रतिसाद देणाऱ्या मेंदूतल्या पेशींची संख्या साधारणतः दरवेळी शंभरच्या पटीने वाढत असते. त्यामुळे त्या पदार्थांच्या सेवनाची मागणी वाढत जाते. आधीसारखीच नशा यावी म्हणून शरीरात मादक पदार्थांचे प्रमाण वाढवणे आवश्यक ठरते. मग ते ठराविक प्रमाणात मिळाले नाही तर शरीर बंड करते म्हणजेच बैचेनी, अस्वस्थता, डोकेदुःखी, थरथर इत्यादी प्रकार सुरू होतात. अश्या प्रकारे मादक पदार्थांचा व्यक्तीच्या जीवनात झालेला प्रवास हा त्याच्या शारीरिक व मानसिकतेवर विपरीत परिणाम करतो. म्हणूनच म्हटले जाते,

‘अंमली पदार्थांचे सेवन,

बरबाद होईल जीवन’

भारतात तरूणाई मोठया प्रमाणात व्यसनात अडकत असल्याचे चित्र आहे. भारत अंमली पदार्थांच्या आंतरराष्ट्रीय वाहतुकीच्या मार्गावर येत असल्यामुळे त्याचा मोठा फटका बसत आहे. विशेषतः पंजाब व मणिपूर व मिझोराम या राज्यांना त्याचा मोठा तडाखा बसला आहे. पंजाबमध्ये ७० ते ७५ टक्के युवावर्ग व्यसनाधीन असल्याचे निष्पन्न झाले आहे. पंजाब पाठोपाठ उत्तरांचल, हरियाणा, त्रिपुरा, मेघालय या राज्यातही व्यसनाधीनतेने थैमान घातले आहे. १९९० साली दारूची पहिल्यांदा चव घेणाऱ्यांचं सरासरी वय १९ वर्ष होते, ते आता १० वर्षावर आले आहे. ही धोक्याची घंटा म्हटली पाहिजे. नवी मुंबईतील झोपडपट्टीतील चौथी, पाचवीच्या मुलांच्या खिशात सुपारीची पाकिटे आढळली आहेत. ही सुपारी म्हणजे व्यसनाचे प्रवेशद्वारच सुपारीनंतर तंबाखू, दारू, अंमली, पदार्थ असा प्रवास सुरू होतो. झोपडपट्ट्यातून व्यसनापासून दूर असलेली व्यक्ती सापडणे कठीण आहे. झोपडपट्टी असो, मध्यमवर्ग असो, की उच्चभू लोकांची वस्ती असो परिस्थिती थोड्याफार फरकाने सारखीच आढळते.

आरोग्यास हानीकारक असलेल्या मादक पदार्थांची तस्करी आणि विक्री करणे कायद्याने गुन्हा ठरविला आहे तरी देखील अफीम, चरस, ब्राऊन शुगर (गर्द), कोकेन, स्मैक इत्यादी मादक पदार्थांची तस्करी केली जाते. या गुन्ह्यामध्ये श्रीमंत आणि प्रतिष्ठित व्यक्ती गुंतलेल्या आहेत. त्यांना अधिकारी, पोलीस यंत्रणा आणि राजकीय नेत्यांचे अभय असते. केवळ तंबाखूजन्य पदार्थांच्या सेवनाने आपल्या देशात दहा लाख लोक मृत्यूस कवटाळतात. म्हणजे दररोज २७७७ लोक मृत्यूमुखी पडत आहेत. महाराष्ट्रात ५० टक्के पुरुष व १६ टक्के स्त्रिया तंबाखूचे व्यसन करतात.

महाराष्ट्रात १९४९ साली संपूर्ण दारूबंदी कायदा लागू केला गेला, पण १९६३ साली महाराष्ट्रात दारूबंदी कायदा शिथिल करण्यात आला, त्याचा परिणाम असा झाला की, दारूला खुले कुरण मिळाले आणि महाराष्ट्रात दारूचा महापूर आला. याचे दुष्परिणाम महिला, बालके, कुटुंबास भोगावे लागत आहेत. एक मद्यपी समाजातील १०० ते १५० लोकांना त्रास देतो. त्यामध्ये दारू पिऊन भांडणे, पत्नीस मारणे, मुलांना मारणे, चोऱ्या करणे, गुन्हेगारी, खून करणे, मद्याच्या नशेत गाडी चालवून अपघात करणे, त्यात इतरांना जखमी करणे, अपघातात स्वतः जखमी होणे, अथवा मृत्यू येणे, याचा समावेश होतो. दारूमुळे होणारे दुष्परिणाम यामध्ये मद्यपीचे लिव्हर खराब होणे, पोट दुखणे, जलोदर होणे, पाय सूजणे, रक्ताच्या उलट्या होणे, पचन संस्थेचे कॅसर सारखे विकार होणे या बरोबरच हार्टअटक, पॅरॅलेसिस, आत्महत्येचे प्रमाण मोठे आहे. दारूमुळे ४२ टक्के अपघात व ४१ टक्के गुन्हेगारीही होत असते.

चंद्रपूर येथे झालेल्या राज्य व्यसनमुक्ती साहित्य संमेलनात ‘सर्च’ चे संचालक डॉ. अभय बंग आपल्या अध्यक्षीय भाषणात म्हणाले,

“भारतामध्ये असंक्रमक रोगांचा महापूर आला आहे. वाढते आर्युमान व बदलती जीवनशैली यामुळे हे रोग आणखी वाढत आहेत. रक्तदाब, मधुमेह, हृदयरोग, लकवा व कॅसर हे सर्व रोग यात येतात. ‘ग्लोबल बर्डन ऑफ डिजीज’ या सार्वजनिक आरोग्याच्या आजवरच्या सर्वात विराट अभ्यासानुसार मृत्यू व रोगनिर्मितीच्या सर्वोच्च दहा कारणांपैकी दोन कारणे दारू व तंबाखू आहेत. आधुनिक वैद्यकशास्त्रानुसार ते जणू २१ व्या शतकातले प्लेग व कॉलच्याचे जंतू आहेत. रोगजंतूचे उच्चाटन करायचे असते उत्पादन व उत्पन्न नाही.”

खरं म्हणजे भारतीय स्वातंत्र्यलढयात नेत्यांनी स्वातंत्र्योत्तर काळातील समाज उभारणीबाबत जे चिंतन केले होते. त्यातून या लढयात नशाबंदी चळवळीला विशेष स्थान प्राप्त झाले होते. त्यामुळेच स्वतंत्र भारताच्या राज्यघटनेत ४७ व्या कलमान्वये सार्वजनिक आरोग्य व जनतेचे पोषण करून यांच्या रक्षणासाठी मादक पदार्थांवरील (औषध प्रयोजनाखेरीज) बंदीचे मार्गदर्शक तत्व समाविष्ट झाले. हा विषय राज्यांच्या कक्षेत येत असल्यामुळे काही राज्यांनी नशाबंदी कायदा केला, पण तो जनहिताशी बांधीलकी राखून अंमलात आणला नाही. महसूली उत्पन्नासाठी, काही लोकप्रतिनिधींच्या संकुचित स्वार्थासाठी, राजकीय हितासाठी तो वापरून नशेच्या पदार्थांच्या प्रसाराचे धोरण राबविले. परिणामी भारताच्या काही राज्यात आज नशापानाला सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, प्रतिष्ठा मिळत आहे.

बिहार व गुजरातमध्ये दारूबंदीचे सकारात्मक परिणाम

एप्रिल २०१६ मध्ये बिहार राज्यात दारूबंदी झाली. आतापर्यंत दारूवर होणारा खर्च आज बिहार वासियांच्या घरगुती सामान, खाणे, कपडे, मध, दूध खरिदण्यात खर्च होऊ लागला.

आशियाई विकास अनुसंधान संस्थानाद्वारे झालेल्या सर्वेक्षणात बिहारमध्ये

साड्यांची विक्रीत	१७५१%	वाढ झाली
मधाच्या विक्रीत	३८०%	वाढ झाली
चीज विक्री	२००%	वाढ झाली
दूध विक्री	४०%	वाढ झाली
लस्सी विक्री	१९.७%	वाढ झाली
अपराधिक मामले	६६.६%	ने कमी

हत्या मामले	२८.३%	ने कमी
दरोडे	२.३ %	ने कमी

हा एवढा मोठा सकारात्मक परिणाम होऊन दारूबंदीने बिहार राज्याच्या अर्थव्यवस्थेवर ठोस प्रभाव पडला.

- १) १९ टक्के कुटुंबियांनी त्यांचे पैसे नवीन संपत्ती घेण्यात खर्च केले, जे दारू पिण्यात खर्च केले जात होते.
- २) दारूबंदीमुळे ५८ टक्के महिलांना सन्मान मिळू लागला, कौटुंबिक चर्चेमध्ये त्यांचा निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग वाढला.
- ३) २२ टक्के महिलांचा गावाच्या विकासनीतीमध्ये सहभाग वाढला.

हा एवढा मोठा बदल वाखाणण्या जोगा आहे.

आज बिहार राज्यात दारू पिणाऱ्यांची संख्या कमी झालेली आढळते. दारूबंदीमुळे बिहार राज्याचे ४४० करोड रूपये वाचले आहेत जे आता राज्याच्या शिक्षण, आरोग्य या गोष्टीवर खर्च होत आहेत.

संपूर्ण दारूबंदी असलेल्या गुजरात राज्यामध्ये आज

- १) दारूबंदीमुळे समाजाची क्रयशक्ती वाढली आहे.
- २) क्राईमरेट कमी आहे.
- ३) गुजरातमध्ये बँक बचत ठेवी, शेती, उत्पन्न, पोलीस खर्च, प्रतिव्यक्ती मिळकत यांचे आकडेही अभ्यास करण्यासारखे आहेत.
- ४) रस्ते अपघातांची संख्या कमी आहे.
- ५) सर्वसाधारण लोकांची आरोग्य स्थिती चांगली आहे.
- ६) गुजरातमध्ये दारूबंदीमुळे जीवनावश्यक वस्तूंच्या उत्पादनात वाढ झाली आहे.

बिहार व गुजरातमध्ये असलेल्या संपूर्ण दारूबंदीमुळे घडून आलेल्या वरील गोष्टी नजरअंदाज करून चालणार नाहीत. बिहार व गुजरात राज्यात हा बदल होऊ शकतो तर महाराष्ट्र व भारताच्या इतर राज्यात असा बदल देखील नक्कीच होऊ शकतो. कोणताही बदल हा राजकीय इच्छा शक्तीशिवाय शक्य नाही. म्हणूनच चंद्रपूर येथे झालेल्या राज्य व्यसनमुक्ती साहित्य संमेलनात अध्यक्षीय भाषणात ‘सर्च’ चे संचालक डॉ. अभय बंग म्हणतात, “गुजरात हे आर्थिक भरभराट असलेले राज्य मानले जाते. तिथे गेली सत्तर वर्षे दारूबंदी आहे. दारूच्या उत्पन्नाशिवाय राज्य चालविता येते, विकास करता येतो यांचे प्रत्यक्ष उदाहरण गुजरात राज्य आहे. दारू व तंबाखुबंदी यशस्वीरित्या अंमलात कशी आणायची? मी अयशस्वी होते हा वस्तुतः गैरसमज आहे. ती अनेक देशात यशस्वीरित्या लागू आहे.”

भारताच्या प्रशासन व्यवस्थेतील कच्चे दुवे

रशिया, युरोपियन युनियन यांनी गेल्या काही दशकात टप्प्याटप्प्याने दारू उत्पादन घटवत घटवत ३५ ते ७५ टक्क्यापर्यंत कमी कमी करत आणले आहे. त्यामुळे जागतिक दारूनिर्मिती करणाऱ्या कंपन्यांनी आपला मोर्चा भारतासारख्या देशाकडे वळविल्याचे दिसून येते. राजकारण व प्रसारमाध्यमांचा वापर करून मद्यसंस्कृती भारतात रूजविण्यात या कंपन्या यशस्वी होत आहेत. चिल्लर पार्टी, रेव्ह पार्टी हे याचे निदर्शक आहेत. किशोरवयीन मुले, तरुण, महिला यांना लक्ष्य करून मद्य व मादक पदार्थांचा सुळसुळाट भारतात झालेला दिसतो. अमली पदार्थांच्या बाबतीत NDPS कायदा आहे परंतु आंतरराष्ट्रीय अंमली पदार्थ व्यापाराची साखळी या कायद्यापलीकडच्या सर्व बाबी करण्यात सरावली आहे. याचे कारण आपल्या देशाच्या प्रशासन व्यवस्थेचे कच्चे दुवे. आपल्या देशात कमी श्रमात कमालीचे श्रीमंत होण्याचा एकमेव मार्ग म्हणून अंमली पदार्थांच्या व्यापाराकडे पाहिले जाते.

अंमली पदार्थांचे सेवन अगदी छोट्या मुलांपासून वयोवृद्धानाही भुरळ घालते. त्यातून काही क्षणांसाठी का होईना हवेत तरंगण्याचा अनुभव एकदा घेतला की तो पुन्हा पुन्हा घ्यावासा वाटतो. पण पुन्हा पुन्हा मादक पदार्थांचे सेवन केल्यावर त्याची नशा येणे व ती जास्त काळ टिकणे कमी व्हायला लागते. मग अधिक मादक द्रव्याची विवंचना सुरू होते. परिणामतः नैतिक बंधने झुगारून माणूस काहीही करायला नयार होतो. गुन्ह्याच्या विधिनिषेध राहत नाही. शुल्लक पैशासाठी चोरीमारी आणि खुनापर्यंत मजल जाते. नशेच्या नादात आत्महत्या होतात.

अंमली पदार्थांचे उत्पादन थांबविणे हा जालीम उपाय सर्व देशांनी करणे गरजेचे आहे. पण तो व्यापार हाच गुन्हेगारी जगताचे पोषण करतो. त्यासाठी राजकीय पातळीवर उलाढाली होतात. अंमली पदार्थ उत्पादन करून आपण माणसाच्या भावी पिढ्या बरबाद करीत आहोत याचा विधिनिषेध राहत नाही.

निष्कर्ष

वरील विवेचनाच्या आधारे पुढील निष्कर्ष काढता येतात.

- मन, शरीर, बुद्धी यांचा सरळसोट नायनाट करणारी वस्तु म्हणजे मादक पदार्थ.
- व्यसनाधिनता ही समाजाच्या व देशाच्या सुरक्षिततेला व अर्थव्यवस्थेला गंभीर धोका पोहचविणारी बाब आहे.
- नशा ही जीवनावश्यक बाब नाही. नशेचे पदार्थ, त्याची उपलब्धता वाढविण्याचे कोणतेही पाऊल सरकारने उचलू नये.
- नशेपासून शासनाला मिळणऱ्या उत्पादनाच्या तुलनेत समाजाला मोजावी लागणारी व्यसनाधिनतेची किंमत कितीतरी पटीने अधिक असते.
- मादकद्रव्य व्यसन हे देशाच्या व समाजाच्या विकासाविरोधी आहे.
- सर्व प्रकारचे व्यसनवर्धक पदार्थ उदा. दारू, तंबाखू, बिडी, सिगारेट, अफू, चरस, गांजा, हेरोईन, कोकीन, भांग, ब्राऊन शुगर आदींवर बंदी व कारवाई विषयक कायद्याची सरकारने कडक अंमलबजावणी करावी. उपलब्ध कायद्यामध्ये कालसुसंगत बदल, दुरुस्त्या, तरतुदी आणि यंत्रणा निर्माण करून परिणामकारकता वाढविण्यासाठी निर्णय करावा.
- दारू, तंबाखू व तत्समपदार्थ व इतर मादक द्रव्यांच्या व्यसनाबाबत जनजागृती घडवून आणल्यास या मादक द्रव्यांच्या सेवनापासून तरूणाई दूर राहिल. व समृद्ध देशाच्या निर्मितीस त्यांचे भरीव योगदान मिळेल. हे गुजरात व बिहार येथील दारूबंदीच्या उपक्रमावरून सिद्ध होते.
- मादक द्रव्य व्यसनाच्या या समस्येला प्राधान्यक्रमाने सोडविण्यासाठी शासनाची राजकीय इच्छाशक्ती, समाज, स्वयंसेवी संस्था, कार्यकर्ते, पोलीस यंत्रणा, या साऱ्यांची मोट बांधून ठोस पावले वेळीच उचलणे आवश्यक आहे.

संदर्भ

- १) आगलावे डॉ. प्रदिप : ‘भारतीय समाज संरचना आणि समस्या’ श्री साईनाथ प्रकाशन, भगवाघर कॉम्प्लेक्स, धरमपेठ, नागपूर ४४००१०, प्रथम आवृत्ती, जुलै २००३ पृष्ठ क्र. २८२, २८३
- २) बंग डॉ. अभय : ‘बंदीकडून मुक्तीकडे’ (लेख) लोकमत, मंथन पुरवणी, दि. १० फेब्रुवारी २०१९
- ३) वर्षा विद्या विलास : ‘महाराष्ट्रात संपूर्ण नशाबंदी कायदा लागू करावा’, (लेख) महाराष्ट्र

- अंधश्रद्धा निर्मूलन वार्तापत्र, जानेवारी २०१९ पृष्ठ क्र. ०५
- ४) डॉ. अजित मगदुम : ‘अंमली पदार्थाचा वापर व तस्करी : विकासाला खीळ’ (लेख) महाराष्ट्र
अंधश्रद्धा निर्मूलन, वार्तापत्र जानेवारी २०१९ पृष्ठ क्र. १३

मादक पदार्थाची आसक्ती (कारणे, दुष्परीणाम, नियंत्रण)

प्रा. प्रज्ञा शालीग्राम वनमाली

सहाय्यक अधिव्याख्याता

फुले – आंबेडकर कॉलेज ऑफ

सोशल वर्क, गडचिरोली.

प्रस्तावना—

मानवी समाजात अगदी प्राचीन काळी देखील अमली म्हणजे मादक पदार्थाचे सेवन केले जात असे ऋग्वेदात सोमरसाचा उल्लेख आहे. आनंद द्विगुणित करण्या बरोबरच शक्ती, स्फुर्ती येउन शत्रुचे परिपत्य करण्याकरीता उत्तेजनण मिळावे यासाठी सोमरसाचे सेवन केले जात असे. होमरच्या ‘ओडेसी’ या महाकाव्यातील ट्राय नगराची रूपसुंदरी ‘हेलन’ सर्व दुःखाचा, वेदनांचा विसर पडावा म्हणून जे पेय असे त्यामध्ये अफु मिसविल्या जाते असे मानले जाते.

पण प्राचीन काळी अपवादात्मक अमली पदार्थाचे सेवन केले जात असे त्याने विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात अत्यंत भयावह असे जागतीक समस्येचे स्वरूप धारण केलेले आपल्याला दिसून येते. दुरदर्शन, जाहीराती, वृत्तपत्रे, चित्रपट, प्रदर्शने, पथनाटये, व्याख्यान, लेख इत्यादी प्रसार माध्यमातून अफु, गांजा, चरस, हेरोईन, गर्द म्हणजे ब्राउन शुगर, कोकेन, एल. एस. डी. मॅन्डेक्स अश्या प्रकारे नशा आणणाऱ्या पदार्थांच्या सेवनापासून दुर राहण्याचा धोक्याचा इशारा सतत देण्यात येतो कारण या अमली पदार्थांच्या सेवनाने व त्याच्या आहारी जाण्याने जी समस्या निर्माण होतात. त्यामुळे वैयक्तिक, कौटुंबिक, आर्थिक, सामाजिक, राष्ट्रीय अशा स्तरावर भयानक दुष्टपरिणाम होताना दिसून येतात. या समस्येचे सर्व बाजूचे स्वरूप जाणून त्यावर मात करणे गरजेचे आहे.

२६ जून १९९३ रोजी प्रसिध्द झालेल्या *illustrated eekly* च्या अंकात दिलेल्या अनुमानानुसार भरतात सुमारे १२ लाख लोक ;प्रामुख्याने नागरी क्षेत्रातीलद्ध हेरोईनच्या व्यसनाचे शिकार झाले होते. मादक पदार्थांचे सेवन करणाऱ्यांच्या साखळीचे दुष्टचक्र सतत वाढत आहे. दिल्ली, मुंबई, कोलकता या महानगरांमध्ये मादक पदार्थांचे सेवन करण्याचे व्यसन जडलेल्या लोकांची तरूणांची संख्या लांब्यामध्ये आहे. भारतातही मादक पदार्थांचे सेवन ही एक गंभीर समस्या निर्माण झाल्याचे स्पष्ट आहे. सरकारच्या पुर्वपरवानगीने म्हणजे वैध स्वरूपात अफिमचे उत्पादन करणारा भारत हा नगरातील एक प्रमुख देश आहे. अफिम या मादक पदार्थांसाठी सरकार ४५० रूपये प्रती किलोग्रॅम खरेदी मुल्य निश्चित केले तर ८००० रूपये खरेदीमुल्य देउन चोरटया व्यापारी (तस्करी) करणारे लोक अफिम खरेदी करतात. १९८४ ते १९९० या काळात सरकार द्वारे अवैध अमली पदार्थांची जप्ती करण्याच्या प्रमाणात एक हजार पटीने वाढझाली आहे.

मादक पदार्थांचे सेवन (drugs attiction)

आज भारतीय तरूणांच्या मादक पदार्थांच्या सेवनाच्या वाढत्या प्रवृत्तीमुळे चिंता निर्माण झाली आहे. आणि म्हणुणच भारत सरकारतर्फे मादक पदार्थांच्या सेवनाविरूद्ध प्रसार आणि प्रचाराची सुरुवात करण्यात आली. “मादक पदार्थांला नकार द्या आणि

जिवनाला होकार दया.’’ “मादक पदार्थांचे सेवन म्हणजे जिवनाचा गैरवापर करणे होय.’’ “व्यसन रहीत जन्म घ्या व्यसन रहीत जिवन जगा.’’ अशाप्रकारे प्रचार आणि प्रसार करणे सुरू आहे.

अंमली किंवा मादक पदार्थ या सज्ञेचा अर्थ

इंग्रजी भषेच्या ड्रग (कतनह) या शब्दाला मराठी भाषेत औषधी द्रव्ये किंवा पदार्थ असे संबोधिले जाते. ड्रग म्हणजे असा रासायनिक पदार्थ कि ज्यामध्ये काही विशिष्ट शारीरिक आणि मानसिक स्वरूपाचे बदल घडवून आणण्याची क्षमता असते. जोसेफ ज्युलयन यांनी १९७७ मध्ये ड्रग या सज्ञेचा व्याख्या पुढील प्रमाणे केली आहे. “ ड्रग म्हणजे असा रासायनिक पदार्थ कि ज्याच्या शरीर अवयवाचे कार्य, मानसाची मनःस्थिती व चेतना या सर्वांवर प्रभाव पडतो तसेच ड्रग मध्ये त्यांचा दुरुपयोग केल्या जाण्याचे सामर्थ ही समाविष्ट असते.’’ अफु, गांजा, चरस आदींना ड्रग म्हणुण संबोधले जाते.

मादक पदार्थांच्या दुरुपयोगाचे स्वरूप व परीणाम

मादक पदार्थांच्या दुरुपयोगाचे किंवा दुरवापराचे आपण ६ वर्गात विभाजन करू शकतो

१) मद्यपान अल्कोहोल (alcohol drinking):—

मद्याच्या किंवा दारूच्या वापर काही लोकसर्वसामान्य आनंद दायक आणि सामाजिक क्रिया म्हणुन करतात तर अन्य काही लोक काम करण्यात उत्तेजना यावी म्हणुन मद्यपान करतात. ही काही वेळेस “वेदनाशमक” म्हणुन कार्य करते.

२) वेदनाशामक/वेदनानाशक औषध(sedative):&

मादक पदार्थांचे सेवन हे मनुष्याच्या दृष्टीने वेदनानाशक औषधा सारखे आहे. हे मादक पदार्थ सेवन केल्यानंतर मनुष्याची मध्यवर्ती मज्जातंतु व्यवस्था शिथिल होतात. मनुष्याला झोप येते व त्यामुळे मानवी शरीर शांत होते. वैद्यकिय दृष्टीकोणातुन विचार करता, उच्चरक्तदाब, निद्रानाशक, अपस्मार किंवा फेफरे आणि शस्त्र क्रियेपुर्वी व त्या काळात या झोपेच्या वेदनाशामक गोळ्याचा वापर केला जातो.

३) उत्तेजनात्मक(stimulants):—

मादक पदार्थांचे मापक सेवन मनुष्यामध्ये अनेक प्रकारच्या उत्तेजना निर्माण करतात. मनुष्यातील अल्पखिन्नता दुर करतात. निद्रानाश करतात. मनुशातील जागृकता वाढवितात, थकवा कमी करतात आणि सुस्ती कमी करते कॉफीन, कॉकीन (लोकमान्या नाव पेप.पिल्स.चमचपससे) याचा समावेश होतो. उत्तेजनात्मक गोळ्यांचा डॉक्टर ने निर्धारित केलेल्या प्रमाणीत मात्रानुसार जर सेवन केल्या तर थकव्यावर नियंत्रण ठेवते.

४) गुंगी असणारे औषध(narcotic):—

वेदनाशामक औषधा प्रमाणेच गुंगी अणणारी औषधे ही मनुष्याच्या मध्यवर्ती मज्जातंतु व्यवस्थेत उदासिनता व खिन्नता उत्पन्न करित असतात. अशा प्रकारची आषधे सेवन केल्या नंतर मनुष्याच्या मनात आनंदाची भावना, शक्तीची व श्रेष्ठत्वाची भावना निर्माण होते. त्यामुळे भुक कमी होते. प्रतिरोधाची भावना कमी होते. या गुंगी आणणाऱ्या मादक पदार्थांत प्रामुख्याने अफु, हिरोइन, अफुचा अर्क (उवतचीपदम), पेथेडाइ, कोकेन आणि चरस, गांजा इत्यादिचा समावेश होतो.

अमली किंवा मादक पदार्थाच्या सेवनाची कारणे(causes of drug addiction)

१) मानसिक कारणे :-

काही व्यक्तींच्या संतुलीत भावनात्मक विकास झालेला नसतो. अशा व्यक्ती अती संवेदनशिल असतात. त्या स्वतःला आरोग्य, अकुशल, कमकुवत समजु लागतात. थोडक्यात अती न्युनगंडाने पछाडलेल्या व्यक्तींचे व्यक्तीमत्व संतुलीत नसते. त्या चटकन मादक पदार्थ सेवनाच्या आहारी जात असतात.

२) सामाजिक कारणे:-

एखादी वस्तु अत्यंत महाग म्हणजे अधिक किमतीची असली की ती प्राप्त करणे ही श्रीमंतीचे, प्रतीष्ठेचे लक्षण आहे असे लोकांना समज असतो. मादक पदार्थाचे सेवन करून दोन दिवस मौज मस्ती करण्यासाठी ज्या पारटया आयोजित केल्या जातात. त्यात पैसे उडवण्यासाठी तरूण पिढी तरूण पिढी अश्या पाट्या मध्ये सामिल होणे हे प्रतिष्ठेचे लक्षण मानतात.

३) शारीरिक कारणे

काही व्यक्तींचा आपण झोप न येण्याचे शिकार झालो आहोत असा स्वतः संबधीचा एक गैरसोय असतो. तसेच काही व्यक्तींचा आमली पदार्थाचे सेवन केल्या नंतर कामवासाना प्रेरित होते. असा हे अत्यंत चुकिचा समज असतो. असे लोक आमली पदार्थाचे सेवन हि आपली शारिरीक गरज आहे असे समजतात.

४) अन्य कारणे

अन्य कारणान मध्ये हे पदार्थ सहजतेने उपलब्ध असलेले हे एक महत्वाचे कारण आहे. मादक पदार्थ आपल्या परिसारत उपलब्ध नसतील म्हणजे विकत घेता येत नसतील तर त्यांचे सेवन करण्यापासुन व्यक्तीला कमी अधिक काळासाठी स्वतःच्या बचाव कराता येतो. म्हणुन खेडेगावातील माहिलांची आपल्या गावात मादक पदार्थाचे सेवन बंद करण्याची मागणी साठी झटत आहेत.

५) धार्मिक कारणे

भारतीय समाजात कर्मकांडाला विशेष महत्व आहे. कर्मकांडा वाद, दैववाद, यांना महत्व देण्यात आले आहे. आपण मद्यपी आहोत अथवा व्हावे हे गतजन्मीचे वर्तमान फळ आहे. आपल्या करून हे व्यसन करून घेणाऱ्या परमेश्वर आहे, आपण केवळ कृती करणारे आहोत. बऱ्याच ठिकाणी साधु, फकीर इ. चिलम मधुन गांजाचे सेवन करतात.

६) पर्यावरणास अथवा परिस्थिती जन्य कारणे

आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे औद्योगिकरण, नागरीकरण्याचा वेग वाढवा, वाहतुकिचा साधनात वाढझाली जागतीकरण्याचा प्रकीयेमळे रोजगारासाठी खेडया पाडयातुन शहराकडे लोकांचे होणारे स्थानांतर वाढले ग्रामिण जिवन पध्दतीत बदल झाले त्यामुळे सामाजिक सांस्कृतीक जिवन शैलीत बदल झाला.

मादक पदार्थाचा दुरूपयोगाचे दुष्परिणाम

मादक पदार्थाचा गैरवैद्यकिय कारणसाठी व्यक्तीने स्वतः च्या वापर करणे हे सुरुवातीस आनंददायी, सुखकारक, निद्राकारी, स्वर्गीय सुखाचे विभ्रय देणारे वाटले. तरी

थोड्याच काळात मादक पदार्थ सक्त (Drug Addict) झालेल्या व्यक्तीची स्थिती काय होते हे आपण बघत आहोत.

१) **व्यक्तीगतहानी**

मादक पदार्थ सक्त व्यक्तीची मादक पदार्थाच्या सेवनापासून कठिण असते. उलट मादक पदार्थ सेवनांचे प्रमाण वाढते त्यामुळे मानसिक व शारिरीक परिणाम त्या व्यक्तीचा जिवनावर पडतात. त्याची उथकट ईच्छा कशी पूर्ण होईल यावरच त्याचे मन एकाग्र होते. मन अंशात असणे बैचनी वाढते ताणतणाव पुन्हा वाढते. चिंता वाढतात तो व्यक्ती अत्यंत भित्रा किंवा हिंसक बनतो एखाद्याचा खुन करणे किंवा आत्महत्या करण्याची सुध्दा त्यांची तयारी असते.

२) **नैतिक अधःपतन**

मादक पदार्थ सक्त व्यक्तीचा वर्तनात जो विचार होतो त्यामुळे त्याचे नैतिक अधःपतन होतो. मादक पदार्थाच्या खरेदी साठी भरपूर पैसा लागतो. त्यासाठी तो स्वतःची बाह्य पुस्तके, अलंकार वैगरे विकतो. घरातून वस्तु चोरतो. खोटे बोलून मित्र नातेवाईक यांच्या कडून पैसे गोळा करतो. त्याठी हिंसक बनतो. गुन्हेगारी वर्तन करू लागतो. त्यामुळे तो समाजातून बाहेर फेकला जातो.भारताचे भुत पुर्व पंतप्रधान कै. मोरारजी देसाई (जे दारू बंदिचे कट्टर समर्थक होते)यांनी दारू पिउन बेभान झालेल्या एक तरूणात आपल्या सख्या बहिणीशी लग्न करण्याइतपत अध्यपतित झालेल्या आपण पाहिले होते

३) **कुटुंबाची हानी**

आपल्या मुलगा असे करणार नाही त्याला कोणतेही व्यसन नाही अशीसमजुत करणाऱ्या मातापितांना मुलांना मादक पदार्थाचे सेवन करतो असे जेव्हा माहित होते. तेव्हा त्यांना धक्का बसतो.आता जगाला कसे तोंड दाखवायचे याचा विचाराने त्यांचे मन स्वस्थ बिघडते त्याला बरे करण्यासाठी औषधउपचारासाठी वारेमाप खर्च करावा लागतो त्यामध्ये तो मुलगा बाप असेल कुटुंब गरिब असेल त्यांच्यावर महाभयंकर संकट निर्माण होते.

४) मादक पदार्थासक्त व्यक्ती शेवटी समाजाचा एक घटक आहे व्यक्तीच्या शिक्षणासाठी, औषधपाण्यासाठी, संवर्धनासाठी केवळ कुटुंबाचाच नव्हे तर समाजाचा ही पैसा खर्ची पडत असतो उदा. डॉक्टर, इंजिनियर वैगरेवर तर विपुल प्रमाणात खर्च होतो.

मादक पदार्थाचा सेवन करून ड्रायव्हिंग करण्यानी मोठे अपघात केले आहेत. कारखान्यात होणा—या अपघातात जखमी व ठार होणा—यात या व्यक्तींचे प्रमाण जास्त असते. अमेरीका / इंग्लड, भारत, अशासारख्या जवळजवळ सर्वच देशात या मादक पदार्थावर सक्ती नियंत्रन आणली आहेत. १९८३ मध्ये जोसेफ कॅलीफोनी यांनी व्यसनी लोकांवर उपचार व उत्पादनातील घट यामुळे (त्यावेळेस) रू. १२,००० कोटी रूपयांची हानी होते. असे दाखवून दिले. अश्याप्रकारे व्यक्तीला हानिकारे असलेली ही समस्या कुटुंब, समाजालाही हानिकारक असून नैतिक अधःपतन आर्थिक नुकसान, वाढता चंगळवाद व गुन्हेगारी, अपघाताचे वाढते प्रमाण, दहशतवाद, कुटुंबाची हानी यास खतपाणी घालणारी सामाजिक समस्या आहे. ८

मादक पदार्थाच्या दुरुपयोगावर नियंत्रण

मादक पदार्थांच्या दुरूपयोगावर खालील घटकांच्या आधारे आपण नियंत्रण ठेवू शकतो. असे अभ्यसकाचे म्हणणे आहे.

१. मादक पदार्थांसंबंधी शिक्षण देणे.

मादक पदार्थांच्या सेवनामुळे होणा—या दुष्परिणामाची जाणिव व ज्ञान या पदार्थांचे सेवन करणा—या अनेक व्यक्तींना व विशेषतः तरूणांना नसतो. तरूण मुले काही तरी धाडस करावयाचे म्हणून मादक पदार्थांच्या सेवनाच्या आहारी जातात विशेषतः शाहकरी, महाविद्यालयीन विद्यार्थी, वस्तीगृहात राहणारे विद्यार्थी आहारी जाऊ नये म्हणून, झोपडपट्टीतील लोक वातावरणामुळे मादक पदार्थांच्या आहारी जावे नाही म्हणून तसेच ट्रक चालक, रिक्शाचालक त्यांच्या व्यसनामुळे मादकपदार्थांच्या आहारी गेले आहे. अश्या लोकांना मादक पदार्थांच्या सेवनामुळे होणा—या या प्रशिक्षणात व्यसनाधिनतेमुळे ज्या लोकांवर त्यांचे दुष्परिणाम झाले आहेत.

डॉक्टरांचा बदलता दृष्टीकोण :-

पुर्वी डॉक्टर हा आवश्यक असेल तरच औषधे नेमून देत असे. पण आज डॉक्टरांचा सुध्दा दृष्टीकोण बदलला असून साध्या आजारासाठी सुध्दा औषधीची मोठी यादी लिहून देतात. वास्तविक डॉक्टरांची ही नैतिक जबाबारी आहे की, कोणत्याही रोगाला औषधी लिहून देतांना त्या औषधांचे परिणाम दुस—या रोगाची चिन्हे निर्माण होण्यास किंवा नाही याची काळजी घेणे जरूरी आहे. व त्याची सवय रोग्याला लागते. आणि मानवाच्या शरिराला त्यामुळे धोकादायक असतो. कधी—कधी व्यक्ती डॉक्टरांचा सल्ला न घेता स्वतःच औषधोपचार करतो. व त्यामुळे त्याला औषध घेण्याची सवय जडते. डॉक्टरच्या पुर्वीच्या चिठ्ठीवर लिहून दिलेल्या औषधांचा सारासार विचार न करता व्यक्ती तेच औषध घेतात. उदा. डोकेदुखी किंवा इतर न करता केवळ वेदनाशामक औषधे सतत घेवून त्याची सवय लावतात. व त्यांचे दुष्परिणाम स्वतःवर ओढवून घेतात.

२. मादक पदार्थांच्या व्यसनी गेल्यानंतर त्यांच्या कारणांचे आकलन होणारे अभ्यास :-

मादक पदार्थांच्या व्यसनाच्या आहारी गेलेल्या व्यक्ती मादक पदार्थांचे सेवन का करतात त्यांच्या कारणांचे आकलन करण्याचा अभ्यास होणे आवश्यक आहे. त्याची **Case Study**करणे आवश्यक आहे. मादक पदार्थांचे सेवनामागील कारणांची मिमांसा होणे जरूरी आहे. कारण त्या शिवाय त्यांना मादक पदार्थांच्या सेवनापासून परावृत्त करता येणार नाही.

३. पोलीसांना निरोधक शिक्षा देणे.

मादक पदार्थांचा अनैतिक व्यापार रोखण्याची जबाबदारी ही पोलीसांची आहे. कारण कायद्याची अंमलबजावणी तसेच कायदानुसार लोक वाबतात. किंवा नाही हे बघण्याची जबाबदारी पोलीसांची आहे. ज्या जिल्ह्यात मादक पदार्थांवर बंदी आहे, त्यांच गावात मादक पदार्थांची सर्रास विक्री होत आहे. पोलीसांनी मादक पदार्थांची विक्री करणारे विक्रेता संगनमत करून बेकायदेशीर विक्रीला पाठींबा देत असतील तर त्यांच्यावर (म्हणजे पोलीसावर)प्रतिबंधक किंवा विरोधक अशी कडक कारवाई करणे आवश्यक आहे. याशिवाय आळा बसणार नाही.

४) मादक पदार्थ शिक्षण देणे

मादक पदार्थांच्या सेवनामुळे होणाऱ्या दुष्परिणामाची जाणिव ज्ञान या पदार्थांची सेवन करण्याच्या अनेक व्यक्तींना व विशेष तरूणांना नसते. तरूण मुले काही तरी धाडस करायचे म्हणून मादक पदार्थांना सेवनांचा आहारी अगदी सहज पणे जातात विशेषतः जे माहाविद्यालयीन विद्यार्थी व विद्यापिठातील विद्यार्थी म्हणून त्यांचावर माता पित्यांचे नियंत्रण नसते. असे विद्यार्थी या मादक पदार्थांच्या व्यसनी जावु नये म्हणून झोपड पट्टीतील लोक तेथिल वातावरणामुळे तेथिल मादक पदार्थांच्या आहारी जावुनये म्हणून तसेच टक्क चालक व रिश्का ओडणारे त्यांच्या व्यसनामुळे या मादक पदार्थांच्या आदिन होवु नये म्हणून त्यांना सर्वांना यापदार्थांच्या सेवनामुळे होणाऱ्या दुष्परिणामाच्या भोगत असलेल्या व्यक्तींना प्रत्यक्ष सहभागी करून घेवुन त्यांचे अनुभव इतरांना सांगण्याची संधी द्यावी.

५) मातापित्यांची निर्णायक भूमिका

आपली मुले मादक पदार्थांच्या आहारी जावु नये यासाठी मातापित्याची भूमिका ही अत्यंत निर्णायक असते. मातापित्याची आपल्या पाल्याकडे होणारे दुर्लक्ष अत्यांतिक वैरभाव (मातापित्यातील) मुलांच्या वर्तनाबदल (मग तो चांगला /मग तो चांगले का असेना) सतत नापंसती दाखवणे मातापितातील वैवाहिक, विसंवाद इ. बाबी मुलांना मादक पदार्थांचे सेवन करण्यास प्रवृत्त करतात. म्हणून माता पिता या उभयांती हि जबाबदारी आहे की, त्यांनी आपल्या कुटुंबातील वातावरण बंधुत्वाचे सुखदायक व एकात्मक राहिल याची दक्षता घ्यावी मादक पदार्थांच्या सेवनांचे व्यसन हे काही एका रात्रीत लागत नाही. तर यात अभ्यासाची अभीवृत्ती नष्ट होणे कार्यातील कोणत्याही संबधीचे अभीरूची समाप्त होणे , बेजबाबदार वर्तनात सहभागी होणे कुटुंबातील आपल्या मुलांच्या वर्तनात थोडा गोधळ आढळाला. तर माता पित्यांनी ती धोक्याची सुचना समजुन घ्यावी.

शिक्षकाची भूमिका

मातापित्यांनंतर मुलांच्या जीवनात शिक्षकाला महत्वपूर्ण स्थान असते. त्यामुळे शिक्षक सुध्दा मुलांना मादक पदार्थांच्या सेवनांच्या आहारी जाण्यापासुन रोखुशकतात. किंवा प्रतिबंध करू शकतात. शिक्षकाची भूमिका खालील प्रमाणे आहे. १. शिक्षक आपल्या विद्यार्थ्यांशी अनैपचारीकरित्याव स्पष्टपणे मादकपदार्थांच्या दुरुपयोगामुळे कोणकोणते दुष्परिणाम होउ शकतात वा धोके निर्माण होउ शकतात याबाबत चर्चा करू शकतात. २. शिक्षकाने सुध्दा आपल्या विद्यार्थ्यांच्या हितसंबधाबाबत व कार्याबाबत स्वतःची अभीरूची दर्शवुन चांगल्या कार्यासाठी त्यांना प्रोस्ताहित करावे.३. मादक पदार्थांच्या दुरुपयोगाचा संबधी माहिती जमा करण्यासाठी शिक्षकांनी आपल्या विद्यार्थ्यांना प्रेरित करावे.^९

समारोप :-

व्यसनाधिंता हा जगातील सर्वोच्च समाजाचा स्थायी भाव बनला आहे. जगात असा एकही समाज नसेल जिथे व्यसनी माणसे नाहित.व्यसन हे पराकाटीला पोहचले तर ते व्यक्तीचे वैयक्तीक जिवन, कौटोंबिक जिवन व एकुण सामाजिक जिवन बरबाद करते. व्यसनाचा अतिरेख म्हणजे मृत्युला आमंत्रण बहुसंख्य देशात तिन प्रकारचे व्यसनी लोक आढळतात. एक मद्यपान किंवा दारू पिणे, २ तंबाखु व तंबाखुयंक्त पदार्थांचे सेवन करणे व ३ मादक पदार्थांचे सेवन करणे , यात प्रामुख्याने अफु, भांग, चरस, हेराईन ,

कोकेन, एल.एस.डी ब्राउन सुगर, इ. समावेश होतो. या प्रकरणात क्रमाने आपण मद्यपान तंबाखु आणि अन्य मादक पदार्थ यावर सविस्तर चर्चा केली आहे.

व्यसनाचा तिसरा प्रकार म्हणजे मादक पदार्थांचे सेवन होय. मादक पदार्थांचा औषधे हि माफक प्रमाणात, डॉक्टरांनी लिहून दिलेल्या प्रमाणात घेतले तर ती उपयोगी ठरतात. पण त्यांच्या अत्याधिक वापर मनुष्यांच्या शरिरावर मनावर दुष्परिणाम करतो.मेंदुत विकृती निर्माण करतो. मादक पदार्थांवर चर्चा करतांना प्रथम मादक पदार्थ यां संकल्पनेचा अर्थ , त्यांचे वैशिष्ट यावर चर्चा केल्यानंतर मादक पदार्थांचा कस कसा दुरुपयोग केला जातो. व त्याचे काय परिणाम होतात. हे यावर चर्चा केली आहे.

- भारतातील आजच्या सामाजिक समस्या, फडके प्रकाशन, प्रथमावृत्ती, डिसेंबर १९९८ पृ.क्र. ७२
- कोडेंकर ए.वाय. — भारतातील आजच्या सामाजिक समस्या, फडके प्रकाशन, प्रथमावृत्ती, डिसेंबर १९९८ पृ.क्र. ७२,८३,८४,८५,८६
- लाटे ज. रा. — भारतीय समाज आणि सामाजिक समस्या, मनोहर पिंपळापुरे प्रकाशन, पहिली आवृत्ती जन—२००९ पृष्ठ क्र. २२५,२२६,२२८,२२९
- कुळकर्णी के. पी. — भारतातील सामाजिक समस्या , विद्या प्रकाशन, नागपुर, प्रथम आवृत्ती—१९९८ पृष्ठ क्र १६८,१७०,१७१,१७६,१७७,१७८
- क—हाडे एम. बी — भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, प्रकाशन मनोहर पिंपळापुरे प्रकाशन, पहिली आवृत्ती जन—२००९ पृष्ठ क्र. ४३०, ४३१

जिल्हयातील महिलांचे तंबाखूचे व्यसन व त्याचे परिणाम

प्रा. डॉ.सुरेश डोहणे

राजे विश्वेश्वरराव महाविद्यालय,
भामरागड, जि.गडचिरोली
मो.नं.९४२१७३२३६५

जग अनित्य आहे. या जगात काहीच स्थिर किंवा शाश्वत नाही. सर्व काही बदलणारे आहे. जुने लयास जाणे आणि नव्याचा उदय होणे ही निसर्गाची परिवर्तनाची प्रक्रिया आहे. उदयास येणारी प्रत्येक बाब ही उपकारकच असेल किंवा लयास अस्तास जाणारी प्रत्येक बाब ही अपायकारकच असेल असे संभवत नाही. अस्तास जाणाऱ्या व उदयास येणाऱ्या बाबी या दोन्ही प्रकारच्या असतात. त्या कोणाच्याही अपेक्षेवर अवलंबून नसतात. तसेच परिवर्तनाच्या प्रक्रियेला कोणताही घटक अपवादही नसतो. व्यक्ती व त्याचे मन ही नाही.

स्त्री पुरुष हे कुटूंब व समाजाचे दोन्ही महत्वपूर्ण घटक ! परस्परपूरक ! एकाशीवाय दुसऱ्याची कल्पनाही करता येत नाही. गतकाळात या दोघांनी अघोषित स्वरूपात आपली कार्यक्षेत्रे ठरवून घेतली होती. पुरुष हा कुटूंबाचा कर्ताघर्ता ! तोच प्रमुख ! तोच कमवायचा तोच खर्च करायचा त्याचीच सर्वांवर सत्ता चालायची तो आपल्या ईच्छेनुसार जगायचा तोच दारू, गांजा, बिडी, सिगरेट, तंबाखू, पान, खर्चा या सारख्या रूपात मादक पदार्थांचे सेवन करायचा तर स्त्री कौटूंबिक दर्जा व भूमिकांमुळे चार भिंतीत कोंडलेली चुल आणि मुलांच्या जबाबदारीने वेढलेली, काटकसर व बचत करणारी, अडचणीत पती व कुटूंबाला सावरणारी, मुलामुलींवर नजर ठेवणारी, संस्कार करणारी, मुलांना चांगले वळण चांगल्या सवयी लावण्यासाठी सतत झटणारी, स्त्री बदलेली बदलत असलेली दिसून येते. समाजमनाच्या अपेक्षांनी तीला पांघरलेली सालीनततेची शाल आता सरकु लागली आहे.

ती शिकू लागली शिकण्यासाठी घरादारापासून घरच्यांपासून दुर राहू लागली आहे. अर्थार्जनासाठी बाहेर पडू लागली आहे. पुरुषांच्या बरोबरीने व सोबतीने अंगमेहनतीची कामे करू लागली आहे. नोकरी करीत आहे विविध व्यवसाय करीत आहे. जीवनाच्या विधि क्षेत्रात अत्यंत जबाबदारीने भूमिका वठवत अर्ध्या समाजाचे प्रतिनिधीत्व करीत आहे. नव्या काळानुसार तीने स्वतःला बदलवले आहे. पेहराव बदलून फॅशनला तिने अंगिकारले आहे. संपर्क माध्यमाच्या व साधनाच्या तिनेही पुरेपर वापर सुरू केला आहे. प्रसारमाध्यमांद्वारे तीने जगराहटीला समजून घेतले आहे. स्त्री –पुरुष समानतेच्या नव्या विचारप्रवाहात तीने आपला दृष्टीकोन वृत्ती आणि व्यवहारही बदलविला आहे. आता ती कमवूही लागली तसेच खर्चही करू लागली आहे. कोणतेच क्षेत्र तिच्यासाठी जवळपास अनोळखी राहिले नाही. मागील २५-३० वर्षांत ती अंतःर्बाहय बदलली आहे. विचार, व्यवहार वृत्ती आणि सवयींनीही बदलली आहे. हे चित्र केवळ बाहेरच्या जगाचच नाही तर गडचिराली जिल्हयातील महिलांचेही आहे.

जिल्हयात सद्याःस्थितीत पुरुष वर्ग मोठया प्रमाणात तंबाखू, दारू, गांजा, बिडी, सिगारेट यांचे सेवन करतांना दितोच आहे. पण स्त्रियाही काही या बाबतीत मागे नाहीत. स्त्रीया आधी लपून छपून किंवा आडोसा घेऊन सेवन करायच्या पण आता ती स्वतःखरेदी करते. इतकेच नव्हे तर सार्वजनिक ठिकाणी बिनदिकतपणे सेवन करते. सेवनात भागिदारीही करते. वयस्क प्रौढ महिला, शाळा, कॉलेजमध्ये शिकणाऱ्या न शिकणाऱ्या तरूणी, बालीका व किशोरी या देखील कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात तंबाखूचे सेवन करतात.

तंबाखू सेवनाचे स्वरूप:

१) कच्चा तंबाखू : कच्चा तंबाखूचे चुना मिश्रीत सेवन बहुतांश प्रौढ व वयस्क महिला करतात. तरूणी, किशोरी व बालीका कच्चा तंबाखूचे सेवन करतांना दिसत नाही.

- २) नस ओढणे : प्रौढ व वयस्क महिलाच नाकाद्वारे नस ओढतांना दिसतात.
- ३) तंबाखूने दात घासणे : यामध्ये बाजारात उपलब्ध होणाऱ्या नसीचा दात घासण्यासाठी वापर केला जातो. किंवा बाजारातून चिलीम तंबाखू विकत घेऊन त्याला भाजून त्याचा दात घासण्यासाठी वापर करण्यात येतो. यातून देखील नशा येते.
- ४) पानात तंबाखू खाणे : विळयाच्या पाणात कच्चा किंवा कंपन्याचा प्रक्रियामुक्त तंबाखू मिसळून चघळण्यात येतो. याही प्रकारे तंबाखूचे सेवन बहुतांश वयस्क व प्रौढ महिलाच करतात.
- ५) गुटखा/खर्चा : तंबाखू सेवनाचा हा सर्वाधिक लोकप्रिय प्रकार आहे. गुटखा बंदीमुळे गुटखा तर मिळत नाही. पण खर्चा मिळतो. तो पानठेल्यांवर मिळतो. तसाच तो घरीसुद्धा बनविल्या जातो. पानठेल्यावर जाऊन खर्चा घेणे ज्यांना गैरसोयीचे वाटते अशा महिला बहुधा तरुणी खऱ्याचे साहित्य घरीच बाळगतात. आणि आपल्या सोयीनुसार त्याचे सेवन करतात. शाळांमध्ये शिकणाऱ्या न शिकणाऱ्या बालिका, किशोरी, तरुणी व प्रौढ महिला अशा सर्व वयोगटातील महिला खर्चाचे सेवन करतांना आढळून येतात.

तंबाखू सेवनाची कारणे :

महिलांद्वारे तंबाखू (खर्चा) सेवनाची पुढील कारणे दिसून आले.

- १) संगत : संगतीसोबत बहुतांश पंगत वाढते. या म्हणीप्रमाणे संपर्कात येणारी महिला ही कोणत्याही प्रकारात तंबाखूचे सेवन करित असल्यास ती सेवन न करणाऱ्या महिलेला विविध प्रकारे खर्चा खाण्यास प्रेरित करते.
- २) रिकामटेकडेपणा : रिकामा वेळ घालवण्यासाठी तोंडात काहीतरी टाकून चघळायचे, टाईमपास करायचा म्हणून खर्चा खाण्यात येतो.
- ३) उत्सुकता/कुतूहल: इतरांना खर्चा, तंबाखू खातांना पाहून तो न खाणाऱ्या महिलांच्या मनात कुतूहल जागृत होते. व कोणी ऑफर करताच कुतूहलाने नाही म्हणत सेवन केले जाते. व पुढे ती सेवनाची सवय लागते.
- ४) हिंमत: मुलींमध्ये हिंमत दाखविण्यासाठी देखील खर्चा खाण्यात येत असल्याचे आढळून आले.
- ५) कामात मन न लागणे : कामात/अभ्यासात मन लागत नाही ते कामात/अभ्यासात मन लागावे यासाठी तोंडात काहीतरी असावे यासाठी म्हणून खर्चा खाण्यात येतो. तो चक्क वर्गात सुध्दा.
- ६) निराशा व आनंद : मन काही कारणाने निराश झाले किंवा काही कारणाने आनंदी झाले तरी या दोन्ही अवस्थांमध्ये खर्चा खाण्याची ओढ, आसक्ती वाढत असल्याचे दिसून येते.
- ७) पैसा : पैसाच जवळ नसला तर एखाद्या वस्तुची कितीही ईच्छा झाली तरी व्यक्ती त्या वस्तुचे सेवन करू शकत नाही. पण पैसा जवळ असला तर मात्र नव्या-नव्या सवयी लागतात. एवढेच नव्हे तर अशा सवयी स्वतःहून लावून त्या जोपासल्या जात असल्याचे मध्यमवर्गीच व श्रीमंत कुटूंबातील महिला व तरुणींच्या व्यवहारातून व बोलण्यातून दिसून येते.

वरील विविध कारणामुळे जिल्हयातील महिलांमध्ये तंबाखू सेवनाचे प्रमाण मोठया प्रमाणात वाढलेले आहे. दारूमुक्ती आंदोलनामुळे गडचिरोली जिल्हयात १९९३ पासून दारूबंदी लागू झाली त्यामुळे काही प्रमाणात दारू कमी झाली. पण बरिच अवैद्य दारू सुरू आहे. या दरम्यान खर्चा व तंबाखूचा वापर वाढला. दारू व तंबाखूचा वापर हे गडचिरोली जिल्हयात विविध रोग निर्मितीचे प्रमुख कारण झाले आहे. गडचिरोली जिल्हयात एकुण लोकसंख्येमध्ये ४० ते ६० टक्के लोक दारू किंवा तंबाखूचा वापर करतात. तंबाखू व दारू विकत घेण्यावर गडचिरोली जिल्हयातील वार्षिक खर्च ३४० कोटी रुपये होतो.

मानवी आरोग्याला हाणी पोहचविणाऱ्या तंबाखूजन्य पदार्थांच्या सेवनाला आळा घालण्यासाठी भारत सरकारने २००३ मध्ये सिगारेट अन्य तंबाखूजन्य पदार्थ नियंत्रण कायदा (कोटपा २००३) लागू केला पण या कायद्याचा फार परिणाम झाल्याचे दिसत नाही.

तंबाखू सेवनाचे परिणाम :

अ) शारिरीक परिणाम:

- १) विविध प्राणघातक आजार : तंबाखुजन्य पदार्थाच्या व्यसनामुळे तोंड, नाक, घसाचे आजार होतात. स्वरयंत्र, घसा सुजतो. आवाज घोगरा होतो. तोंडाचा घानेरडा वास येतो. जिभ व दातांचा रंग बदलतो. श्वसन नलिका व फुफ्फुस यांना ईजा पोहचते. श्वासोच्छ्वासात अडथळा निर्माण होतो. श्वासात खरखर आवाज येतो. दम लागतो. सर्दी खोकला होतो. रक्तवाहीन्या आकुंचन पावतात व रक्तदाब वाढतो. हृदयाचे ठोके १० ते २० ने वाढतात. हृदय विकाराचा झटका येऊ शकतो. मेंदूला रक्तपुरवठा कमी होऊन पक्षघात (पैसलिसीस) होतो. भूक मंदावते. निकोटीनमुळे आम्लाचे प्रमाण वाढून अॅसिडीटी त्रास वाढतो व पुढे अल्सर होतात. तसेच तोंडाचा, जिभेचा, फुफ्फुसांचा व पोटाचा कॅन्सर तंबाखू, खर्च्यामुळे फार मोठ्या प्रमाणावर होतो. शरिर कमजोर होते. लैंगिक क्षमता कमी होऊन वांझपणा येते. गर्भाची अपूरी वाढ होते. कमी वजनाची मुले जन्माला येण्याची शक्यता वाढते. गर्भपात होऊ शकतो. व्यंगबाळ जन्माला येवु शकतो. उत्साह कमी होतो. आळस वाढत जाते.
- २) मानसिक आजार : मानसिक संतुलन बिघडते, चिडचिडेपणा निर्माण होतो. मानसिक ताण वाढतो. भांडणे वाढत जातात. डिप्रेशन येते बेपर्वा वृत्ती वाढीस लागते. स्वतःची व स्वजनांची काळजी वाटेनाशी होते. व्यक्तीमत्व ढासळत जाते.

ब) कौटुंबिक व सामाजिक परिणाम : आईचे अनुकरण करून मुलेही खर्चा तंबाखूचे सेवन करू लागतात. मुलांवरील आई-वडीलांचा धाक नष्ट होतो. संपुर्ण कुटूंब व्यसनी होण्याची शक्यता बळावते. मुलांच्या शिक्षणावर पैसे खर्च करू शकत नाही. मुलांच्या अभ्यास व प्रगतीकडे लक्ष दिले जात नाही. समाज व्यसनाधीन बनत जातो.

क) आर्थिक परिणाम : लोकांचे आधिच उत्पन्न कमी त्यात त्यात तंबाखू/खर्च्यामुळे बिनाकारण खर्च होतो. एका महिलेने एका दिवशी दोनच खर्च्यावर ४० रु. खर्च केले तरी ती एका महिन्याला १२०० रु. खर्चा खान्यावर खर्च करते. उपाशी राहिल, चटणी खाईल पण खरा खाईल. भाजीपाल्यावर, अन्नपाण्यावर खर्च करणार नाही. महिन्याला १२०० रु. खर्च्यावर खर्च करून अनेक बिमाच्या ओढवून घेतात. म्हणजे बिमाच्या विकत घेतात. यामुळे दवाखान्याचा खर्च वाढत जाते. व्यसनावर व औषधावर अशा दोन्ही मार्गाने खर्च वाढत जाऊन दारिद्र्य आणखी वाढत जाते. पुढे नाईलाज होऊन मरण पत्करावे लागते. आणि आपल्याच हाताने आपलेच कुटूंब उध्वस्त करून घेतात.

शरिराला व्यवस्थित, सुरक्षित ठेवण्यासाठी, सुदृढ बनविण्यासाठी ज्याप्रमाणे काही जीवनावश्यक घटकांच्या सेवनाची गरज असते. त्याचप्रमाणे शरिराला अपाय करणाऱ्या, मारक ठरणाऱ्या व शरिर खराब करणाऱ्या पदार्थांच्या सेवनापासून स्वतःला अलीप्त देवण्याची जास्त गरज असते

संदर्भ ग्रंथ

- १) महाराष्ट्र शासन : मार्गदर्शिका आरोग्य विभाग
- २) सर्च : मुक्तिपथ, मार्गदर्शिका, सर्च, टाटा ट्रस्ट गडचिरोली जिल्हा
- ३) नरेंद्र दाभोळकर : ‘श्रद्धा – अंधश्रद्धा’ राजहंस प्रकाशन, प्रा.लि.सदाशिव पेठ पुणे – ४११०३०
- ४) प्रा.डॉ.सुरेश डोहणे : गडचिरोली जिल्ह्यातील सामाजिक समस्यांच्या सोडवणूकीत स्वयंसेवी संस्थांचे योगदान (अप्रकाशित)

व्यसनाधिनता कारणे आणि उदभवणाऱ्या समस्या

प्रा. डॉ. राजेंद्र यादवराव

बारसागडे

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

एफ.ई.एस. गर्ल्स कॉलेज, चंद्रपूर

प्रस्तावना :

मानवी संस्कृतीच्या विकासाचे अवलोकन केल्यास आपणास लक्षात येते की आदि काळापासूनच मानव आणि मादक पदार्थ यांच्यात अतिशय निकट संबंध राहिला आहे. पुरातन काळात या पदार्थाना केवळ असुरी प्रवृत्तीशी जोडले जात असे परंतु विभिन्न धर्मात विशिष्ट प्रसंगी यांचा वापर स्वातंत्र्य आणि उत्साहपूर्वक केला होता, वर्तमान काळात आधुनिकतेच्या परिदृष्यात मादक पदार्थांचे सेवन इतके व्यापक झाले आहे की जगातील समस्त राष्ट्र या समस्येतून त्वरित सुटका मिळविण्यासाठी प्रयत्नशील झाले आहे. कारण व्यसनाधिनता आजच्या समाजात एक गुंतागुंतीची समस्या होऊन बसली आहे. ही एक वैयक्तिक समस्या नसून सामाजिक समस्या बनली आहे. समाजातील सर्वच थरांमध्ये या समस्येचे लोन पसरले आहे. विशेष म्हणजे आजची तरुण पीढी, विद्यार्थी या व्यसनाच्या आहारी गेलेला दिसून येते. ज्या भारतीय नारीचे आपण मोठे कौतुक करतो, गुणगान करतो ती देखील धुम्रपान, मद्यपान करू लागली आहे. जाहिराती, वृत्तपत्रे, चित्रपट, प्रदर्शने, पथनाट्ये, व्याख्याने, लेख, पत्रके इत्यादि प्रसार माध्यमांद्वारे अफू, गांजा, चरस, हेराईन, ब्राऊनशुगर, कोकिन, एल.एस. डी. इत्यादि सारख्या नशा असणाऱ्या पदार्थांच्या सेवनापासून दुर राहण्याचा धोक्याचा इशारा आज सातत्याने दिला जात आहे. कारण या अमली पदार्थांच्या सेवनाने व त्यांच्या आहारी जाण्याने जी समस्या निर्माण झाली आहे त्यामुळे वैयक्तिक, कौटुंबिक, सामाजिक, राजकीय अशा स्तरावर विविध भयानक दुष्परिणाम दिसून येत आहेत. साहजिकच या समस्यांचे सर्वबाजूने स्वरूप जाणून घेऊन त्यावर मात करणे हे सर्वच देशांना एक न टाळता येणारे आव्हान आहे.

व्यसनाधिनता म्हणजे काय ?

मद्यपान आणि धुम्रपान या व्यतिरिक्त ज्या द्रव्यांमुळे गुंगी येते, झिंग येते किंवा झोप लागते अशी द्रव्ये घालून तयार केलेल्या औषधांचे सेवन करण्याची सवय लागणे म्हणजे व्यसनाधिनता होय. “(Drug Addiction) ड्रग अॅडिक्शन म्हणजे पूर्णपणे व्यसनी होणे. या अवस्थेमध्ये व्यक्तीचे विशेषतः शारीरिक अवलंबन इतके वाढलेले असते कि औषधांशिवाय त्याचे शरीर कार्यरत राहू शकत नाही.”

व्यसनाधिनतेच्या तीन अवस्था आहेत त्या म्हणजे (१) सवय (२) सहयता (३) मादक पदार्थांची आसक्ती.

सवय :- माणूस हा सवयींचा गुलाम असतो व्यक्तीस अनेक बाबींची सवय असते. काही धुम्रपान, चहा, कॉफी, याचे सेवन ठराविक वेळाने नियमित पणे करत असतात. ठराविक वेळात ते मिळाले नाही तर त्यांना तरतरी येत नाही, कामात लक्ष लागत नाही. काहीनातर मलप्रवृत्ती न होणे, डोके दुखणे, अशा तक्रारी जाणवू लागतात धुम्रपान केल्याने, तंबाखु खाल्याने, चहा-कॉफी पिल्याने त्यांच्या या तक्रारी काही काळाकरिता दूर होतात. चहातील कॅफीन, कॉफीतील कॅफीन, तंबाखु व सिगारेट मधील निकोटिन या मादक पदार्थांतील गुंगी आणणाऱ्या पदार्थांच्या सेवनाची त्यांना सवय लागते. जोपर्यंत ती सवयच असते तोपर्यंत ती फारशी घातक नसते. पण पुढे हीच सवय व्यसनाची पायरी ठरते.

सहयता (Tolerance) :- सुरुवातीस मादक पदार्थांच्यासवयीतून जो लाभ होत असतो तो पुढे होत नाही. पूर्वी जो आनंद कैफ, नशा वगैरे एखाद्या पदार्थांच्या सेवनातून मिळायची ती आता मिळत नाही. म्हणजेच

शरीराला, मनाला या मादक पदार्था बाबत सहयता किंवा सहनशक्ती निर्माण झालेले आहे. त्यामुळे अशा मादक पदार्थाची मात्रा, डोस वाढवतो ते घेण्याची वारंवारिता वाढवतो, त्याचे अधिक सेवन व्हावे म्हणून सेवनाचे स्वरूप बदलतो घेत असलेल्या मादक पदार्थापेक्षा अधिक प्रभाची मादक पदार्थ घेऊ लागतो. ही अवस्था व्यक्तीला व्यसनग्रस्त किंवा मादक पदार्थाची आसक्त होण्याच्या अवस्थेत घेऊन जाते.

मादक पदार्थाची आसक्ती (Drug Addiction) :- मादक पदार्थाची सवय व त्याचे वाढते प्रमाण पाहता असे दिसून येते की त्या व्यक्तीचे त्या पदार्थावरचे अवलंबून वाढले आहे. या काळात त्याच्या शारीरिक व मानसिक लक्षणात बदल होतो. वेळीच व हवा तितका मादक पदार्थाचा डोस मिळाल्याशिवाय शरीर व मन नीट कार्य करू शकत नाहीत. आणि ते मिळविण्यासाठी चोरीपासून खून करण्यापर्यंत, खोटे बोलण्यापासून शील विकण्यापर्यंत कोणतेही मार्ग वापरले जातात.

व्यसनाधिनतेची कारणे :- कोणताही व्यसनाधिन व्यक्ती जन्मतः मादक पदार्थासक्ती नसते. त्यासाठी अनेक शारीरिक, मानसिक, सामाजिक व इतर घटक कारणीभूत असतात.

१. अपघात, कर्करोग या सारख्या बाबतीत वेदनांवर त्वरित उपाय म्हणून रोग्याला वेदनाशामक, बधीरता, मानसिक स्वास्थ्य देणारी औषधे दिली जातात. ट्रक ड्रायव्हर झोप न येण्यासाठी तर कामगार थकवा जाण्यासाठी, काही जण उत्तेजन येण्यासाठी मादक पदार्थाचे सेवन करतात. प्राचीन काळापासून लैंगिक आनंद दिर्घ काळ टीकवण्यासाठी मादक पदार्थाचा अवलंब करतात. पुढे याची सवय लागून शारीरिक कारणासाठी मादक पदार्थाचे आसक्त बनतात.

२. अशिक्षित आणि सुशिक्षित व्यक्तींमध्ये अनेक प्रकारचे गैरसमज निर्माण झालेले असतात. उदा मद्यपान केल्याने थकवा दूर होतो, मानसिक ताण कमी होतो, पचनशक्ती सुधारते, वजन वाढते. उच्च प्रतिची विदेशी दारु पियामुळे सामाजिक प्रतिष्ठा वाढते. वास्तविकतः हे केवळ गैरसमज असून त्यामुळे केवळ दारुचे व्यसन जडते.

३. आजारपण, व्यापारामध्ये तोटा, जवळच व्यक्तीचा अकाली मृत्यु, मुलांचे शिक्षण, विवाह, आर्थिक चणचण परिक्षेत अपयश येणे, नौकरी न मिळणे, प्रेमभंग होणे, अपेक्षा पूर्ण न होणे इत्यादि कारणांमुळे मानसिक ताण तणाव निर्माण होतात त्यातून वैकल्य व निराशेची भावना निर्माण होते अशा परिस्थितीला सामोरे जाण्याचे मानसिक धैर्य नसलेली व्यक्ती निराशा व चिंता दूर करण्याकरिता किंवा दुःख विसरण्याकरिता मादक पदार्थाच्या सेवनाचा पर्याय निवडतात.

४. संगतीने मनुष्य घडतो आणि बिघडतोही हे समाजशास्त्रीय तथ्य आहे. व्यसनी मित्रांच्या संगतीमुळे व्यक्ती व्यसनाधिन होतो. अनेकदा केवळ गंमत किंवा मजा करणे व नवीन अनुभव घेणे या उद्देशाने व्यक्ती प्रथमच नशा करते आणि हळू-हळू एकमेकांच्या आग्रहामुळे व्यसनाच्या आहारी जाते.

५. व्यवसायाचे स्वरूप आणि मादक पदार्थाचे सेवन याचा निकटचा संबंध आहे. काही लोकांचे व्यवसाय अत्यंत घाणेरेडे, अस्वच्छ असतात तर काही व्यवसायासाठी अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत कष्ट करावे लागतात. मेलेली जनावरे ओढून नेणे, त्यांची चामडी काढणे, रात्री-अपरात्री प्रेतांचे शव-विच्छेदन करणे, भंगीकामकरणे, रात्री थंडीत ड्रायव्हिंग करणे, सैनिकांना रात्रभर थंडीत ठेवणे अशी उबग आणणारी कामे करतांना उबग येऊ नये यासाठी मद्यपान वा इतर मादक पदार्थाचे सेवन अत्यावश्यक बनते.

६. दारिद्र्यामुळे व्यक्तीला कुटुंबात ताण-तणाव, संघर्ष निर्माण होतो. यातून क्षणभर का होईना स्वतःची सुटका करून घेण्यासाठी व्यक्ती व्यसन करू लागतात.

७. औद्योगिकरणामुळे आणि आधुनिकीकरणामुळे व्यक्तीकडे फावला वेळ मोठया प्रमाणात उपलब्ध झाला आहे. या रिकाम्या वेळेचा उपयोग कसा करावा ? ही सामान्य व्यक्तीसमोरील महत्वपूर्ण समस्या असते. व्यक्तीकडे मनोरंजनाची साधने उपलब्ध नसल्यामुळे रिकाम्या वेळेचा उपयोग मद्यपान करण्यात होतो.

८. औद्योगिकरणामुळे नागरीकरणाला चालना मिळते. नागरी समाज हा विविधतेने नटलेला आहे. सामाजिक व सांस्कृतिक विविधता असणारे लोक नागरी सुमुदायात एकत्र राहतात. त्यामुळे गुन्हेगारी, गुंडागर्दी, वेश्यावृत्ती व मद्यपान यासारखे परस्परंशी संबंधित असणारे जटील प्रश्न निर्माण होतात.

९. आदिवासी समुह तसेच काही जाती समुहामध्ये विवाह मृत्यु धार्मिक उत्सव यासारख्या प्रसंगी मद्यपान करण्याची प्रथा व परंपरा आहे. मद्यपान केल्यास मृत व्यक्तीच्या आत्म्याला शांती मिळत नाही, देवतेचा कोप होतो अशा अंधश्रद्धांचा प्रभाव अद्यापही रुढ आहे. या भावनेतून व्यक्ती मद्यपान करित असते.

१०. आपल्या समाजात धार्मिक कर्मकांडामध्ये अशा काही पदार्थांना स्थान आहे. उदा : साधु, फकीर चिलमीतून गांजा ओढतात जे साधु, फकीर, देव करतात त्यात गैर काही नाही असा विचारच अमली पदार्थांच्या सेवनाला कारणीभूत ठरतो तसेच महाशिवरात्रीला दुधात भांग घोटून मोठ्या प्रमाणात घेतली जाते, आषाढी, अमावस्या आणि धुलीवंदन या दिवशी सर्रास मद्यपान केले जाते.

११. पाश्चातीकरणाच्या प्रभावामुळे कमीतकमी कष्टाच्या जीवनाची चटक, टि.व्ही, चित्रपट, नियतकालिकातून चंगी—भंगी जीवनाची आसक्ती यातून चंगळवाद फोफावला आहे. उच्चप्रतिची विदेशी दारू पिणे हे श्रीमंतीचे व ऐश्वर्याचे प्रतिक मानले जाते. दारू व इतर मादक पदार्थांच्या पाट्या सर्रास दिल्या जातात. स्टायलिश सिगारेट पिणारा नायक तरुण पिढीचा आदर्श बनतो.

व्यसनाधिनते मुळे उद्भवणाऱ्या समस्या :- व्यसनाधिनतेचा प्रभाव व्यक्ती, कुटुंब, समाज आणि राष्ट्र यांच्यावर व्यापक स्वरूपात पडत असतो. मानवी जीवनातील प्रत्येक पैलू व्यसनाधिन ते मुळे कमी अधिक प्रमाणात प्रभावित होत असते. व्यसनाधिनतेच्या कुप्रभाव अवगत असून सुध्दा लोक व्यसनाच्या आहारी जातात ही खूप मोठी शोकांतिका आहे. व्यसनाधिनतेमुळे शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, आर्थिक, सामाजिक, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय समस्या निर्माण होत असतात.

अधिक कालावधीपर्यंत मद्यपान केल्यामुळे शरीरातील विविध अवयव निकामी होतात. रोग—प्रतिकारक शक्तीचा न्हास होतो. शरीर दुर्बल होऊन अनेक रोग जडतात. विचारशक्ती, कल्पनाशक्ती, निर्णयशक्ती, निरीक्षणशक्ती, स्मरणशक्ती कमी होत जाते. संशयखोर प्रवृत्ती वाढते, व्यक्ती चिडखोर बनते. अशी मानसिक दृष्ट्या दुर्बल असलेली व्यक्ती म्हणजे अनेक समस्यांची जनजनीच होय.

व्यसनाधिनतेमुळे कुटुंबात अनेक प्रकारच्या समस्या उद्भवतात. कुटुंबाचे विघटन होते. मुलांवर विपरीत परिणाम होऊन त्यांच्यावर वाईट संस्कार होतात. बालगुन्हेगारी वाढीस लागते मुले व मुली वाईट मार्गाला लागतात. कुटुंबातील अंतर्गत संबंधात दुरावा निर्माण होतो. उदा. पती—पत्नी, पिता—पुत्र, बहिण—भाऊ संबंध तनावपूर्ण बनतात.

मद्यपान करणारी व्यक्ती समाजमान्य, प्रमाणके नियमने पाळत नाहीत. गुन्हेगारी, वेश्यावृत्ती वाढीस लागते. मद्यपान करणाऱ्या लोकांमुळे अपघाताचे प्रमाण वाढून अनेक निष्पाप जीव धोक्यात येतात. अशाप्रकारे व्यसनाधिनतेमुळे समाजमान्य मूल्ये व प्रमाणके यांचा न्हास होत असल्यामुळे सामाजिक विघटनाची मोठी समस्या निर्माण होते. व्यक्तीची कार्यक्षमता कमी झाल्यामुळे उत्पादनाचे प्रमाण आणि दर्जा खालावतो. वैयक्तिक जीवन विस्कळित होते. देशाच्या अर्थव्यवस्थेवरही परिणाम होतो. आर्थिक चणचणीमुळे स्वस्त दराची भेसळयुक्त मद्य पिण्यामुळे अनेक लोक मृत्युमुखी पडल्याच्याही घटना घडतात.

तरुणाई म्हणजे देशातील सगळ्यात मौल्यवान संपत्ती. फक्त झोपडपट्टी किंवा मध्यमवर्गातून आलेली तरुण मंडळीच नव्हेतर अगदी विदेशी गाड्यांमधून फिरणारा तरुण वर्ग पंचतारांकीत हॉटेलमध्ये राहणारा वर्ग देखील व्यसनाधिनतेच्या आहारी गेलेला दिसून येतो. आनंद किंवा सेलिब्रेशनचा मादक द्रव्यांशी अन्योन्य संबंध जोडला जात आहे. दारुशिवाय आनंद साजरा केला जात नाही. तरुण पिढी आणि नशा हे समीकरणच झाले आहे.

अनंत व्यसनात बुडालेली तरुण पिढी म्हणजे एक राष्ट्रीय समस्याच होऊन बसली आहे. पब, डिस्को येथे ड्रग्सच्या विळख्यात सापडलेली अख्खी तरुणाई बघावयास मिळते. भारताला महासत्ता व्हायचे असेल तर तरुण पिढीला व्यसनमुक्त करणे आवश्यक आहे. आपल्या देशाचे भवितव्य तरुणांच्या हाती आहे.

व्यसनाधिनतेचे कारण कोणतेही असोत परंतु यातून देशाचे आणि समाजाचे मोठे नुकसान होत आहे हे खरे. आजच्या तरुणाईला मादक पदार्थांच्या व्यसनातून बाहेर काढणे आणि सुदृढ, व्यसनमुक्त युवापिढी मनुष्य बळाच्या रूपाने देशाला देणे आज अत्यंत आवश्यक झाले आहे. यात शासन आणि समाज दोन्हीची भूमिका महत्वाची आहे. ज्या विदेशी मार्गाने मादक पदार्थ भारतात येतात त्यावर करडी नजर ठेऊन त्यांच्या आयातीवर निर्बंध घातले गेले पाहिजे. मादक पदार्थांची तस्करी मोठ्या प्रमाणात होते. त्यासंबंधी कडक कायदे करणे गरजेचे आहे. कुटुंब आणि समाज यांची भूमिका देखील महत्वाची आहे. अशासकीय सामाजिक संघटनांच्या माध्यमातून युवकांमध्ये जन जागृती घडवून आणणे आवश्यक आहे. शाळा महाविद्यालयांमध्ये वेळोवेळी मादक पदार्थांच्या सेवनांचे दुष्परिणाम विद्यार्थ्यांना सांगितले गेले पाहिजे.

सारांश :-

मादक पदार्थांची व्यसनाधिनता हा जगापुढे असलेला अतिशय गुंतागुंतीचा प्रश्न आहे. व्यसनाधिनतेची कारणे आणि दुष्परिणाम यांचा अभ्यास केल्यास असेच लक्षात येते की यातून केवळ समाजाचे आणि पर्यायाने देशाचे अतोनात नुकसान आहे. मादक पदार्थांच्या आहारी गेलेली केवळ व्यक्तीच दोषी असते असे म्हणून प्रश्न सुटत नाहीत. म्हणून व्यसनाने गुरफटलेल्या व्यक्तीला ‘चूक-बरोबर’ च्या तराजूत तोलण्यापेक्षा मोठ्या जबाबदारीने या व्यक्तींना मदत करणे गरजेचे आहे. मुळात देशामध्ये मादक पदार्थांच्या सेवनाने निर्माण होणाऱ्या आरोग्य समस्या आहेत आणि ज्या सामाजिक आरोग्यास धोकादायक आहेत. पंजाब, उ.प्र., गोवा, बिहार, महाराष्ट्र, राजस्थान या राज्यांमध्ये मादक पदार्थांचे सेवन गंभीर समस्या आहे. युनो आणि भारतीय न्याय विभागाच्या माहितीनुसार भारतात आज जवळ तीस लाख व्यक्ती मादक पदार्थांचे सेवन करतात परंतु भारताकडे अजूनही या समस्येची योग्य मोजणी करण्याची यंत्रणा उपलब्ध नाही.

मादक पदार्थांच्या व्यसनाधिन झालेली युवा पिढीला या विळख्यातून सोडविणे अनिवार्य आहे. कारण व्यसनाधिनता देशाच्या मूल्यवान संपत्तीला पोखरणारी किड आहे आणि ही कीड समाज व्यवस्थेला अर्थ-यवस्थेला पोखरत आहे आणि त्याचे गंभीर दुष्परिणाम दिसून येत आहेत. सुदृढ आणि समृद्ध भारताचे स्वप्न साकारायचे असेल तर तरुणाईला मादक द्रव्यांच्या विळख्यातून मुक्त करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :-

१. सेट/नेट समाजशास्त्र लेखक : प्रा. मनोहर तोटरे, विद्या प्रकाशन, लातूर, २००५
२. भारतीय सामाजिक समस्या लेखक : डॉ. तोष्णीवाल, प्रा. बूटे, प्रकाशन. विश्व पब्लिकेशन अँड डिस्ट्रिब्यूटर्स, नागपूर, जूलै १९९७
३. भारतातील सामाजिक समस्या लेखक : रा.ज.लोटे, प्रकाशन पिपंळापूरे, नागपूर, जून १९९७
४. तरुनाई व्यसनाच्या विळख्यात
Google From Prahar in –Delivered by
५. व्यसनाचे दुष्परिणाम कोणते
www.hindusjagruiti.com
६. चौकटी बाहेरची उपचार पध्दती लोकसत्ता वृत्तपत्र . मुक्ता गुंडी सागर अत्रे, लेख – ०९ सप्टेंबर २०१७

अमली पदार्थाच्या सेवनाने कुटुंब समाज शारिरीक मानसिक स्तरावर होणारे परिणाम

प्रा. डॉ. लता गणेश सावरकर
गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
महिला महाविद्यालय गडचिरोली

प्रस्तावना :-

आजची बहुसंख्या तरुण पिढी अमली पदार्थाच्या विळख्यात सापडली आहे. आपल्या देशाच्या हद्दीत अमली पदार्थाची तस्करी करणाऱ्या देशाला लागून असल्यामुळे याचे प्रमाण वाढत आहे. पालकांना तरुणाना या पासून रोखण्याची समस्या सतावत आहे शासनाने अशा पदार्थावर बंधी घालण्यासाठी २७ जून हा जागतिक अमली पदार्थ विरोधी दिन म्हणून सादर केला जातो.

सयुक्त राष्ट्राने १९८७ पासून अमली पदार्थ हा विषय महत्वाचा मानला आहे. भारतात नार्कोटिक ड्रग्स एन्ड सायकोट्रॉपिक सबस्टंस एक्ट १९८५ हा अमली पदार्थ विरोधी कायदा आहे. मालदिव सरकारने सयुक्त राष्ट्रांना मादक पदार्थाच्या संबंधित सम्मेलनासाठी अनुमोदन दिले पहिले सम्मेलन १९६१ ला झाले दुसरे १९७१ मध्ये अवैध सायकोट्रॉपिक पदार्थ यावर झाले. गैर कानुनी धंद्याच्या विरोधात १९८८ मध्ये तिसरे सम्मेलन झाले.

या कायदया अंतर्गत अमली वस्तू किंवा औषधाचे उत्पादन वितरण, सेवन, विक्री, वाहतुकीसाठी, वापर, आयात, निर्यात यावर बंदी आहे. अमली पदार्थ ज्या पदार्थाच्या वेनाने माणसाला विशीष्ट प्रकारची सुस्ती नशा धुंधी येते त्याला मादक पदार्थ किंवा अमली पदार्थ म्हणतात अफू त्यापासून तयार केलेले मारफीन हेरोइन, कोकीन, भांग, गांजा, चरस या पदार्थांचा मादक पदार्थात समावेश होतो. ब्राउन शुकर, झंडूबाम, रुमालावर टाकून नाकाद्वारे श्वास घेतात तसेच स्पीरीटचा ही वापर नशेसाठी केला जातो.

केवळ जिज्ञासेपाठी अमली पदार्थाची चव चाखणारे आज या जगात आपोआपच सापडले जात आहे. महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांबरोबर उच्चभ्रु वर्गातील लोक ही गुरफुटू लागले आहे कोणीही व्यसनाधिन होण्यासाठी अमली पदार्थाचे सेवन करीत नाही परंतु रोज सवय बदल्याने व्यसन होते. ग्रामीण भागात किंवा शहरी भागात मुले मुली दोघ ही या अमली पदार्थाच्या विळख्यात अडकले जात आहे. तंबाखु, खर्चा, गुटका हे सर्रास वापरतात मुख्य म्हणजे त्याची उपलब्धता सहज होते.

पुरवठा कुठून होतो.

उडता पंजाब या चित्रपटात पंजाब मध्ये पाकिस्थानच्या सिमेवरून अमली पदार्थाची तस्करी केली जाते. तसेच इतर देश ही यात आघाडीवर आहे नेपाळ, बांगलादेश, अफगानिस्थान, भूतान येथून अमली पदार्थ देशात येतात याच्या खरेदी विक्रीसाठी सांकेतिक खाणाखुणा तयार केल्या जातात. हेशीश सारखे पदार्थ नेपाळमधून पुरविले जातात.

व्यसनाधिनतेची कारणे

१. उत्सुकता — सुरुवातील बऱ्याच वेळा उत्सुकते पाटी चव घेतली जाते चव ही सवयीत बदलते व व्यसन बनते
२. कुसंगती — ज्या वातावरणात आपण राहतो त्यातील मित्र मंडळी जर अमली पदार्थाचे सेवन करीत असेल तर मित्राच्या आग्रहाने अमली पदार्थाचे सेवन केले जाते.
३. कौटुंबिक कलह — कुटुंबातील वातावरण या गोष्टीला कारणीभूत ठरू शकते सतत संघर्ष होणे, एकत्र कुटुंब, पालकाची सोडचीट्टी होणे अशा अनेक कौटुंबिक कारणाने व्यक्ती अमली पदार्थाचा आहारी जातो.

४. व्यवसायिक घटक — व्यक्ती खूप कष्टाने काम करीत असेल तर थकवा घालविण्यासाठी नशेचा वापर केला जातो किंवा खूप घाणेरेडे काम करायचे असेल जसे मैला वाहणे, सेफटीटक चे काम करणे असह्य होत असल्याने दारु पिवून ते काम करतात.
५. अज्ञान — बऱ्याच लोकांना मादक पदार्थाचा वापर केल्यास आपला मानसिक व शारीरिक थकवा कम होतो असे वाटते आरोग्यावर होणा—या दुष्परिणामाकडे लक्ष देत नाही.
६. फॅशन — आजकाल तंबाखू खाणे खर्चा खाणे दारु पीणे फॅशन आहे जर तुम्ही पित नसाल तर तुम्ही मागासलेले आहात किंवा साधू आहात से म्हटले जाते. हा माणूस बैठकित बसत नाही म्हणजे समाज विरोधक असे समजले जाते.

व्यसनाचे दुष्परिणाम

१. दैनंदिन जीवनात उदभवणाऱ्या समस्या जतसे परिक्षेच्या वेळी आजारी पडणे, अभ्यास करणे ही यश न मिळणे, नौकरी न मिळणे, घरात भांडण तटे होणे, लग्न झाले तरी पती पत्नीचे न पटणे, शारीरिक व्यंग नसतांना मूल न होणे, मूल झाले तर मतिमंद विकलांग होणे.
२. सिगरेट ओढणे, दारुपिणे, मादक पदार्थाचे सेवन करणे यामुळे दात, घसा, फुफुसे, हृदय, जठर, मूत्रपिंड, श्वसनसंस्था, पचन संस्था, विकार होवून कर्करोग भयंकर रोग होणे.
३. कोणत्याही अमली पदार्थाच्या सेवनाने व्यक्ती मध्ये व्यसनाधिनता निर्माण होते शरिराच्या पेशींना अमली पदार्थाची सवय लागते हे पदार्थ मेंदूवर परिणाम करतात
४. अमली पदार्थाच्या आहारी गेलेला व्यक्ती एकलकोंडा होतो कुटुंबातील सदस्य, मित्र, मैत्रिणी यांच्या मध्ये त्यांचा संवाद नसतो अमली पदार्थाचे सेवन करणारी व्यक्ती सैटमेट असते त्यांना असे वाटते की आपण हवेत तरंगत आहे.
५. हे अमली पदार्थ ठराविक काळात मिळाले नाही तर ही व्यक्ती कुढल्याही परिस्थितीत जाते उदा. शरीर विक्री एखाद्याचा खून करणे इतपर्यंत त्याची मजल जाते.

उपाययोजना

मादक द्रव्य सेवनाचा प्रश्न अत्यंत गंभीर आहे ही सामाजिक समस्या समाज व कुटुंब दोन्हीवर परिणाम करते परंतु व्यक्तीचे त्यापेक्षा जास्त नुकसान करते.

१. व्यसनी लोकांना ओळखून व्यसनमुक्तीसाठी प्रोत्साहित करणे
२. अशा व्यक्तींना आरोग्यावर होणा—या परिणामाची माहिती देणे
३. व्यसनमुळे मानसिक शारीरिक दोन्ही व्याधी सुरु होता म्हणजेच शारीरिक व मानसिक आरोग्य बिघडते या बददल जाणीव करून देणे महत्वाचे आहे.
४. व्यसन सुटण्यासाठी मानसोपचार घ्यावा
५. १९८५ मध्ये सरकारने मादक पदार्थ विक्री व उपयोग या संबंधी कायदा करून त्याचे उल्लंघन करणाऱ्यांना शिक्षा व दंड करणे असा कायदा केला.
६. रेडीओ, दुरदर्शन, वर्तमान पत्रातून व्यसन मुक्ती जाणीव जागृती करावी.
७. समुपदेशन करणे
८. ग्रुपथेरपी करणे.
९. कौटुंबिक पाठबळ

समारोप

व्यसन करणे ही एक जागतिक समस्या आहे त्याचे कुटुंबावर समाजावर, शरिरावर, मनावर फार वाईट परिणाम होतात परंतु या साठी सरकार कितीही उपाय करेल कितीही कायदे काढतील तरी त्याचा उपयोग होणार नाही. जो पर्यंत प्रत्येक व्यक्ती स्वतः आपल्या मनावर ताबा ठेवणार नाही तो पर्यंत ही समस्या संपुष्टात येणार नाही.

संदर्भ :-

१. लोकसत्ता पुरवणी
२. विकास पिडीया
३. सामुदायिक विकास विस्तार शिक्षण व महिला सबलीकरण डॉ. उज्वला वैरागडे
४. सकाळ साप्ताहिक

व्यसनाधिनता व आजची तरूण पिढी

कु.शारदा लंजेकर, संशोधक विद्यार्थिनी
डॉ.अनिल भोयर, ग्रंथपाल, श्री गोविंदराव मुनघाटे कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुरखेडा

सार :

आपला भारत देश हा युवकांचा देश म्हणून ओळखला जातो. आपल्या देशातील युवकांकडे सहजतेने पाहिले तर त्यांची वाटचाल दोन दिशांनी चालू आहेत. एक म्हणजे प्रगती व दुसरी म्हणजे व्यसनाधिनता, जो देश युवकांचा देश म्हणून ओळखला जातो. अशा देशातील तरूण चांगले कार्य करायचे सोडून वाईट मार्गाकडे जात असतील तर ही गोष्ट नक्कीच आपल्या देशासाठी चांगली गोष्ट नाही. आजचे तरूण हे वाईट मार्गाकडे जात आहेत. असे मुळीच नाहीत. आपल्या देशामध्ये आजही काही तरूण डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा ज्योतीबा फुले, क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले, महात्मा गांधी, स्वामी विवेकानंद, डॉ.ए.पी.जे.अब्दूल कलाम यांचा आदर्श समोर ठेऊन शिक्षण घेत आहेत. आजच्या तरूणांमध्ये सुशिक्षित बेरोजगारांची संख्या जास्त आहेत मग आपण ऐवढे शिक्षण घेऊन सुद्धा स्वतःच्या पायावर उभा राहू शकत नाहीत, शिक्षण खूप घेतले याचा त्या तरूणाला अभिमान असतो, मात्र याचा फायदा झाला नसल्यामुळे तो नाराज असतो. समाज चिडवत असल्यामुळे त्याला स्वतःचा राग येतो अन् तो वाईट प्रवृत्तीकडे वळतो आणि व्यसनाधिन बनतो अशा अनेक घटना आपल्या देशामध्ये घडलेल्या आहेत. ज्या युवकांमध्ये देशात बदल घडवून आणण्याची शक्ती आहेत. आज तोच युवक व्यसनाधिन बनत चालला आहे. त्यामुळे व्यसन ही एक युवकांसाठीच नव्हे तर देशांसाठी समस्या बनली आहे.

आजच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात तरूण पिढी व्यसनाकडे वळते आहे. तरूणांना व्यसनापासून वाचवायचे असेल तर त्यांना चांगले शिक्षण, चांगले उद्योग, व्यावसायिक कौशल्य, प्रशिक्षण देणे गरजेचे आहे. २१ वे शतक हे स्पर्धेचे युग मानले जाते. या स्पर्धेच्या युगात तरूणांना टिकायचे असेल तर तरूणांनी स्वतःचे आत्मपरिक्षण करावे व त्यांनी व्यसनापासून दूर राहून आपले जिवन सुखमय करावे.

शब्दसंज्ञा : प्रस्तावणा, सोशल मिडीया एक गंभीर समस्या, वाचनाचे महत्व, वाचन संस्कृती, वाचन केल्यामुळे व्यसनाधिनता दूर होते, वाढती व्यसनाधीनतेचे परिमाण आणि उपाय, सारांश, संदर्भ सूची

प्रस्तावणा :

सामाजिक समस्या ही आपणास नविन नाही. शिक्षणाची समस्या, भ्रष्टाचाराची समस्या, दलितांवरील अत्याचाराची समस्या, व्यसनाधिनतेची समस्या यासारख्या अनेक समस्यांची यादी सामाजिक समस्या ऐकताच आपल्या मनात निर्माण होऊ लागते. नद्यावरील मोठमोठी धरणे, खाणी, विद्युत केंद्रे, उद्योगसमूह, इत्यादींच्या निर्मातींमुळे देशाच्या विकासाला हातभार लावल्या जातो. त्याच बरोबर दुसरीकडे काही सामाजिक समस्या निर्माण होतात. आजचा तरूण हा व्यसनाधिनते कडे गेल्याचे दिसते आहे. त्याचे मूळ कारण बेरोजगारी आहे. आज तरूण स्वतःपूरता विचार करतांना दिसते. ‘एकाकरिता सर्व व सर्वाकरिता एक’ याऐवजी स्वतःपूरताच विचार करण्याची प्रवृत्ती समाजामध्ये दिवसेंदिवस वाढत आहे. परिणाम स्वरूप आपले कौटुंबिक संबंध निराशेच्या उंबरठ्यावर येऊन ठेपले आहे. या उलट जास्त टीव्ही, मोबाईल वापरणारेच विविध व्यसनांना बळी पडत असल्याचे समोर येत आहे.

आपल्या आयुष्यात दोन गोष्टींचा प्रभाव पडतो एक मित्र आणि एक पुस्तक, पुस्तकालाच आपला मित्र बनवा. टीव्ही बघणारे प्रवास करतात, तर वाचन करणारे ध्येय गाठतात. टीव्ही, मोबाईलमुळे थकवा येतो तर वाचनामुळे तरतरी. जिथे वाचन होते तेथे विचार होतात आणि जेथे विचारांचे स्वातंत्र्य नाही तेथे गुलामी येते.

वाचनामुळे ध्येय ठरविता येते आणि गाठताही येते. तुमच्या ध्येयावरून तुमची पात्रता ठरविली जाते आणि तुम्ही किती मोठे ध्येय ठरविता ते तुम्ही कोणते पुस्तक वाचना यावर अवलंबून असते. ज्यांना आयुष्यात कोणतेही ध्येय नसतं तेच लोक पुस्तक वाचन करित नाहीत आणि ध्येयाविना जगणे म्हणजे बिगर पत्याचे पत्र पोस्टात टाकणे होय. जगात जेवढे लोक उपासमारीने मेलेत त्यापेक्षा जास्त लोक पुस्तक वाचन न केल्यामुळे मरण पावले आहेत. पुस्तकातून ज्ञान आणि ज्ञानातून संपत्ती निर्माण होत असते.

या उलट जास्त टीव्ही, मोबाईल वापरणारेच विविध रोगांना बळी पडत असल्याचे समोर येत आहे. वाचनामुळे भंग झालेली मनस्थिती शांत होते. वाचन करणारा माणूस लवकर झोपतो लवकर उठतो. टीव्ही, मोबाईलच्या आहीरी गेलेले तरूण उशिरा झोपतात नी उशिराच उठतात. परिणामी शरीर संपदेसह श्रीमंतीही नष्ट होते. ‘लवकर निजे लवकर उठे’ अशी एक म्हण प्रचलित आहे. वाचन करणारा पुढे उद्योजक होतो तर वाचन न करणारा नोकरीवरच थांबतो. वाचन करणारा चार तासच काम करून करोडपती होतो तर वाचन टाळणारा बारा तास काम करून गरिबीतच मरतो. काही महाभाग तर नोकरी लागली की, जगात मी एकटाच सिकंदर, आता मलाच सारे काही कळते, अशा नंदनवनात वावरून वाचनच बंद करतात. वाचनामुळे माणूस नम्र होतो. जे तुम्हाला विचार करायला प्रवृत्त करते तेच खरे पुस्तक आणि जे कृती करायला लावते तेच खरे वाचन.

सोशल मिडीया (इंटरनेट) एक गंभीर समस्या:

आज आपल्या देशातील तरूण इंटरनेट वापरण्याच्या ३० टक्के एवढा वेळ सोशल नेटवर्किंग आणि ब्लॉगसाठी खर्च करित असतो. जो ईमेलपेक्षा ही जास्त आहे. गेल्या काही वर्षांमध्ये लोकप्रिय सोशल नेटवर्किंग साइट वापरकर्त्यांच्या प्रमाणात जगभर लक्षणीय वाढ झाली आहेत. भविष्यकाळात सोशल नेटवर्किंग हे हवेइतकेच महत्त्वाचे असेल. आपल्याला जिथे गरज आहे आणि जिथे पाहिजे अशा सर्व ठिकाणी ते उपलब्ध असेल. ज्याप्रमाणे हवेशिवाय आपण जगू शकत नाही. त्याचप्रमाणे इंटरनेट शिवाय आयुष्य जगूच शकत नाही असं वाटायला लागेल. इंटरनेट वापरने हे सुद्धा एक व्यसनच बनले आहेत.

२१ व्या शतकात संगणक व मोबाईल क्रांतीने जीवन जगण्याच्या पद्धतीचे सर्व संदर्भ बदलेले आहेत. आधुनिक माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रसारामुळे जगातील अब्जावधी लोकांच्या जीवनामध्ये फार वेगाने बदल घडताना आपण पाहतो आणि अनुभवतो आहे. यामुळे पूर्वी असलेले अंतराचे बंधन आता नाहीसे झाले आहे आणि आज सर्वांना सर्वप्रकारची माहिती एका क्लिकवर मिळू शकते तसेच परस्परांशी गतिशील संवादही होऊ लागले आहेत. अशा प्रकारे सर्व जग एकमेकाशी जोडले गेले असल्यामुळे ‘ग्लोबल व्हिलेज’ ही संकल्पना प्रत्यक्षात उतरली आहे. अनेकांना व्यसनाधीन बनवायचे काम त्यामुळे होत आहेत. सतत इंटरनेटचा वापर करणे हे सुद्धा एक व्यसनच बनत आहे. कुठल्याही गोष्टीचा अतिरेक कायम टाळला पाहिजे. आज अनेक अहवाल हेच सांगतात की सोशल मिडीयाची अतीरेकी वापर तरूण, कुटुंब, समाज यावर पडल्याचे सांगतात.

वाचनाचे महत्व :

वाचनाचे महत्व असाधारण आहे. खूप चिकित्सक वाचनाने आपल्या अनुभवात भर पडते. मोठ्या प्रमाणात माहिती संग्रहीत राहते. बहुश्रुतता प्राप्त होते. दृष्टी व्यापक होते. अध्ययन सखोल होते. स्वतःला आनंद मिळतो तसा तो दुसऱ्यासही देता येतो. पुनःपुन्हा केलेल्या वाचनाने स्मरण होते. मत व मतातरे व विचार निश्चित होण्यास मदत होते. हे सारे व्हावे असे वाटत असेल तर वाचन प्रक्रियेतील घटकांकडे लक्ष देणे महत्त्वाचे आहे.

वाचन म्हणजे लिहिणाऱ्याच्या हेतूनुसार वाचणाऱ्याच्या तयारीप्रमाणे होणारे अर्थाचे आकलन होय. वाचनातून आकलनाबरोबर उद्दिष्टानुरूप कृतीची प्रेरणा अपेक्षित असते. लिहिणाऱ्याचा आवाज, भूमिका कळते. व्यक्तिमत्व समजते. वाचनाने बहुश्रुतता प्राप्त होऊन दृष्टी व्यापक होते. वाचनप्रक्रियेत शब्दबोध, वाचनदिशा,

पुनर्दृष्टिक्षेप, दृष्टीचा आवाका, शब्दोच्चारण, आकलन, आस्वादन व शब्दसंग्रह हे घटक येतात. वाचनप्रक्रियेत आकलन होणे महत्वाचे आहे. वाचनाने भावकोश, भाषाकोश, समृद्ध होतो. वाचनकौशल्याशी संबंधित इतर कौशल्यांचाही विकास होतो. संस्कृती, परंपरा यांचे ज्ञान होते. काहीना मोठयाने वाचणे, ओळीवरून बोट फिरविणे, मान सारखी हलविणे, खूप टप्पे पाडून वाचन करणे यांसारख्या चुकीच्या वाचन सवयी असतात. अशा सवयींवर सरावाने मात करता येते व वाचनात सुधारणा होते. अशा प्रकारे वाचनकौशल्य आत्मसात करण्यासाठी ही ओळख पुरेशी आहे.

वाचन संस्कृती :-

माहिती, ज्ञान आणि मनोरंजनाच्या अंगभूत गुणांमुळे ‘ग्रंथ हेच गुरू’ आहेत. पुस्तके अथवा ग्रंथ यांच्या सारखा दुसरा गुरू नाही, असे म्हटल्या जाते. मनोरंजक आणि वैचारिक असे साधारणपणे पुस्तकांचे दोन प्रकार करता येऊ शकतात. प्रत्येक पिढीची आवडनिवड ही वेगळी असते. त्यामुळे काळाच्या कसोटीवर आणि वाचकांच्या अभिरूचीनुसार टिकणारी पुस्तके ही चिरकाल आनंद देणारी असतात. महाराष्ट्रातील जनतेचे सामाजिक, पेश्कणिक व सांस्कृतिक जीवन समृद्ध करण्यासाठी तसेच वाचन संस्कृती वृद्धीगत करण्यासाठी षालेय, सार्वजनिक, महाविद्यालय, विद्यापीठ ग्रंथालयांनी महत्वाचे योगदान दिलेले आहे. वाचनसंस्कृतीचा मोठा वारसा राज्याला लाभलेला आहे. बौद्धिक आणि सामाजिक विकासासाठी ग्रंथ आणि ग्रंथालयांचे अनन्य साधारण महत्त्व आहे. म्हणूनच आजच्या पिढीवर असे संस्कार करण्यासाठी पुस्तकांपिवाय दुसरे प्रभावषाली साधन नाही. ग्रंथ अथवा पुस्तके हे माणसे घडविण्याचे काम करतात.

वाचन केल्यामुळे व्यसनाधिनता दुर होते :

एखादे पुस्तक एखाद्याच्या आयुष्याला कलाटणी देऊ शकतं. एक पान एखाद्याचे आयुष्य बदलू शकतं आणि एक वाक्य एखाद्याच्या आयुष्याचं ध्येय ठरवू शकतं. एवढी ताकद वाचनात आहे. तेव्हा रोज एक तरी पान वाचत जावे. श्रीमंत माणसेच वाचन करतात असे नसून वाचन करणारेच श्रीमंत होतात. जसे शरीरासाठी दिवसातून दोन वेळा जेवण आवश्यक असते तसे उत्तम मेंदूसाठी दररोज दोन तास वाचन करणे आवश्यक असते. दररोज वाचनामुळे माणूस भानावर येतो.

जगाचा आतापर्यंत जो विकास झाला आहे तो वाचनामुळे आणि जगाचा आता न्हास होणार आहे तो टी.व्ही. मोबाईलमुळे. पुस्तक वाचनारा माणूस कधीही व्यसन करत नाही आणि टी.व्ही. मोबाईल हेच मुळी व्यसन आहे. वाचनामुळे ज्ञानात भर पडते, टी.व्ही. मोबाईलमुळे माणूस आहीरी जोतो. टी.व्ही. साठी, मोबाईलसाठी नेटवर्क लागते, वाचनासाठी फक्त माणूस जागेवर लागतो. वाचन करणारी माणसं मनाने, विचाराने आणि कृतीनेही श्रीमंत होतात.

वाचन करणारा माणूस शांत असतो. त्यामुळे त्याला रक्तदाब वाढणे, हृदय विकाराचा झटका येणे अशा गोष्टी संभवत नाहीत. याउलट जास्त टी.व्ही, मोबाईल, सोशल मिडीयाचा वापरणारेच विविध रोगांना बळी पडत असल्याचे समोर येत आहे. टी.व्ही. मोबाईलमुळे मन शांतीचा भंग होतो तर वाचनामुळे भंग झालेली मनस्थिती शांत होते.

वाढती व्यसनाधीनतेचे परिमाण आणि उपाय :

समाजाने नाकारलेल्या अथवा समाजाचा रोष असलेल्या एखाद्या सवयीला आपण व्यसन म्हणत असतो. व्यसनाधीनता हा शब्दच नकारात्मक आहे. त्या व्यसनाची सवय लागली तर त्याला व्यसनाधीन या नावाखाली त्याची गणना होत असते. स्वतःच्या हाताने स्वतःचा आयुष्य नष्ट करणाऱ्या व्यक्तीचे तसेच व्यसनाच्या आहारी गेलेल्या एखाद्या समूहाचे वर्णन करतांना दिवसेंदिवस वाढणारी व्यसनाधीनता असा

शब्दप्रयोग केला जातो पण काही व्यसने अशी असतात की ती करणाऱ्या व्यक्तीची शारीरिक हानी तर होतेच पण त्याचबरोबर इतरांच्या प्रकृतीवरही त्याचा परिणाम होतो.

कोणतेही व्यसन हे वाईट सवयीच्या अतिरेकी पणाचा परिपाक आहे असे म्हटले तरी वावगे ठरणार नाही. व्यसन ही काही पटकन लागणारी गोष्ट नाही. व्यसन ही हळूहळू व सावकाश होणारी प्रक्रिया आहे. व्यसन याचे मूळ सवयीत दडलेले आहे. सवय ही काही आपोआप लागत नाही सवय ही कुतूहलापोटी लागते, त्या कुतूहलाचे, आकर्षणाचे रूपांतर सवयीत होण्यास फार वेळ लागत नाही. एकदा सवय लागली की त्या सवयीत भरकटत जाणाऱ्यां तरूणांची संख्या ही कमी नाही. फार कमी लोक असे आहेत की त्या सवयीचे प्रमाण वाढू नये म्हणून त्या सवयीचा जाणीवपूर्वक त्याग करण्याचा प्रयत्न करतात.

उपाय

१. व्यसनाधीन मित्रांची संगत सोडणे.
२. शोर पुरूषांची पुस्तके वाचणे.
३. व्यायाम करणे.
४. वाचनाची सवय लावणे.
५. सोशल मिडीयाचा वापर कमी करणे.
६. चांगल्या सवयी लावणे.
७. चांगल्या मित्राची निवड करणे.
८. स्वतःचे निर्णय स्वतः घेणे.
९. व्यावसायिक शिक्षण घेणे.
१०. आधुनिक पध्दतीने शेती, उद्योग करणे.
११. आपली दैनंदिनी सुनिश्चित करणे.
१२. उचित ध्येय गाठणे.

सारांश :

माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात तरूणांनी व्यसनापासून दूर राहून स्वतःचे निर्णय स्वतःच घेतले तर काही प्रमाणात का होईना नक्कीच यशस्वी होऊ. मात्र आपल्या मनात जर कोणी वाईट विचार भरवले तर मग आपले आयुष्य बिघडायला काहीच वेळ लागणार नाही. स्वतःच्या पायावर उभे न राहता अनेक बेरोजगार युवक व्यसनाधिनतेकडे वळत आहेत.

आजच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात तरूण पिढी व्यसनाकडे वळते आहे. तरूणांना व्यसनापासून वाचवायचे असेल तर त्यांना चांगले शिक्षण, चांगले उद्योग, व्यावसायिक कौशल्य, प्रशिक्षण देणे गरजेचे आहे. २१ वे शतक हे स्पर्धेचे युग मानले जाते. या स्पर्धेच्या युगात तरूणांना टिकायचे असेल तर तरूणांनी स्वतःचे आत्मपरिक्षण करावे व त्यांनी व्यसनापासून दूर राहून आपले जिवन सुखमय करावे.

संदर्भ ग्रंथसूची

१. लोटे, राज (१९९९), *भारतातील सामाजिक समस्या*. नागपूर : पिपंळापूरे अँड कं. पब्लिशर्स, आवृत्ती ४ थी.
२. आगलावे, प्रदिप (२००३), *भारतातील समाज : संरचना आणि समस्या*. नागपूर : श्री साईनाथ प्रकाशन, १, भगवाघर कॉम्प्लेक्स, आवृत्ती प्रथम.
३. पाटील, प्रदिप व सोनवने कल्पना. (२०१९), *ज्ञान व्यवस्थापन*, जळगाव: प्रशांत प्रकाशन, आवृत्ती प्रथम.

४. सोमनाथ खताळ (२०१३), युवा वर्गातील वाढती व्यसनाधिनता : एक समस्या, संशोधन लेख.
५. कच्हाडे, बी.एम. (२०१३), सामाजिक समस्या. नागपूर : पिपंळापूरे अँड कं. पब्लिशर्स, आवृत्ती ४ थी.
६. आगलावे,प्रदिप (२००३), सामाजिक समस्या. नागपूर : श्री साईनाथ प्रकाशन, १, भगवाघर कॉम्प्लेक्स, आवृत्ती प्रथम.
७. तोष्णीवाल,सुभाष. (२०११), समाजशास्त्रीय सिध्दान्तातील नवप्रवाह. नागपूर : श्री मंगेश प्रकाशन, भगवाघर कॉम्प्लेक्स, महाल, आवृत्ती प्रथम.

व्यसने आणि त्यांचे दुष्परिणाम

प्रा. शोभा पी. ताजने

राम गणेश गडकरी कला वाणिज्य महाविद्यालय, सावनेर

मो. नं. ९६५७३३०४५२

आपला देश हा तरुणांचा युवकांचा देश म्हणून ओळखला जातो. आपल्या देशातील युवकांकडे सहज निखळ मनाने पाहिले तर त्यांची वाटचाल दोन दिशांनी चालू आहे. एक म्हणजे प्रगती तर दुसरी म्हणजे व्यसनाधिनता. खरच जो देश युवकांचा देश म्हणून ओळखला जातो अशा देशातच जर तरुण चांगले कार्य करायचे सोडून वाईट प्रवृत्तीकडे जात असतील तर ही बाब नक्कीच आपल्या देशासाठी लज्जास्पद आहे. आजचे तरुण हे वाईट प्रवृत्तीकडे जात आहेत किंवा त्या प्रवृत्तीचे आहेत असे मुळीच नाही. आपल्या देशामध्ये आजही काही तरुण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा ज्योतीबा फुले, क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले, महात्मा गांधी, स्वामी विवेकानंद यांचे विचार डोक्यात घेवून व डॉ. ए.पी.जे. अब्दूल कलाम यांचा आदर्श डोळ्यासमोर ठेवून शिक्षण घेत आहेत, काम करत आहेत. आजच्या तरुणामध्ये सुशिक्षित बेरोजगारांची संख्या खूप आहे. मग आपण ऐवढे शिक्षण घेवून सुद्धा स्वतःच्या पायावर उभे राहू शकत नाही. शिक्षण खूप घेतले याचा फायदा (नौकरी वगैरे न मिळणे) झाला नाही म्हणून तो नाराज असतो. मग त्याला समाज चिडवतो आणि समाज चिडवत असल्यामुळे त्याला स्वतःचा राग येतो, आणि तो राग वाईट प्रवृत्तीकडे वळतो आणि व्यसनाधिन बनतो. अशा अनेक घटना आपल्या देशामध्ये घडलेल्या आहेत.

ज्या युवकामध्ये देशात बदल घडवून आणण्याची शक्ती आहे आज तोच युवक व्यसनाधिन बनत चालला आहे. त्यामुळे व्यसन ही एक युवकांसाठीच नव्हे तर देशासाठी समस्या बनत चालली आहे. व्यसनाचा अर्थ संकट असा आहे. व्यसनाची भयानकता समाजात वारंवार स्पष्ट झाली आहे श्रीकृष्ण हयात असतांना यादव मद्यासक्त होवून एकमेकात भांडू लागले आणि त्यांचे राज्य लयाला गेले असे इतिहास सांगतो. महात्मा गांधींनी असे मत व्यक्त केले होते की, मला जर १२ तास कोणी देशाचा हुकुमशहा केले तर मी कोणतीही नुकसान भरपाई न देता सर्व दारु नष्ट करीन, कारण खोटे बोलणे व बलात्कार करणे ही मी फार गंभीर पापे मानतो. आणि मद्याच्या प्रभावाखाली हि दोन्ही पापे करण्यास व्यक्ती प्रवृत्त होते. ज्याला उपभोगप्रदान देश मानले जाते. त्या अमेरिकेने ठरवून तंबाखूचे सेवन आपल्या देशातून बऱ्याच प्रमाणात हद्दपार केले आहेत.

थोडक्यात व्यसन हा बराच काळ टिकणारा, भरपूर तोटा करणारा, परत—परत होणारा व फारच थोडे यश देणारा आजार आहे. व्यसन हे अंधश्रद्धेप्रमाणेच मुलतः विकास आणि विवेकविरोधी आहे. अंधश्रद्धा माणसाचा विवेक आतून नाहिसा करते, आणि व्यसन पदार्थ सेवनातून तो बाहेरून नाहिसा करते. अंधश्रद्धेमुळे विकासासाठी लागणारे श्रम, वेळ पैसा, बुद्धी याची बरबादी होते आणि व्यसनमुळेही बुद्धी, श्रम, वेळ, पैसा याकडे दुर्लक्ष होवून व्यक्तीची बरबादी होते. हे सर्व लक्षात घेता व्यसनाबद्दलची प्रथमिक स्वरूपाची माहिती असणे आवश्यक आहे.

व्यसनाची व्याख्या :-

१) “ नशा देणाऱ्या पदार्थाचे किंवा मादक पदार्थाचे सेवनाने मानवी शरीराच्या मज्जासंस्थेवर परिणाम होवून गुंणी/निद्रा येणे, शरीराचे अवयव शिथिल पडणे, ग्लानी येणे, विचारशक्तीचा न्हास इत्यादी प्रकार घडतात मादक पदार्थाने मनावरील दडपण निघून जाते किंवा कमी होते या मादक द्रव्याची मग शरीराला सवय लागते. अश्या पदार्थाचे वारंवार सेवन करण्याची सवय म्हणजे व्यसन होय”

२) “मादक पदार्थांचे सेवनाने त्यातील घटकद्रव्ये शरीरात मिसळतात, रक्तवाहिन्यांचे जाळे शरीरभर असल्यामुळे मादक पदार्थांच्या संवेदना शरीरात पसरतात ही नशा उतरल्यावर मग पुन्हा त्या पदार्थांचे सेवनाची ईच्छा होते या प्रकारची वारंवारिता म्हणजे व्यसन होय”

व्यसनाधिनता — एक मानसिक आजार

सध्या जागामध्ये मृत्युच्या कारणामध्ये व्यसनहे चौथ्या क्रमांकावर आहे जगभरात दरवर्षी ८ ते १० लाख लोक फक्त तंबाकूच्या व्यसनामुळे मृत्युमुखी पडतात. आजकाल पुरुष व तरुणांबरोबरच स्त्रिया व मुले यांच्यामध्ये व्यसनाचे प्रमाण वाढत चालले आहे. व्यसनाच्या पदार्थांमध्ये मुख्यतः तंबाखू, दारू तसेच चरस, गांजा, अफू, झोपेच्या गोळ्या किंवा इतर मादक पदार्थ असू शकतात माणसांच्या मेंदूला चटक लावण्याचा एक गुणधर्म अशा पदार्थांमध्ये असतो. हे पदार्थ घेतल्यानंतर मेंदूमध्ये काही विशिष्ट रसायनांचा स्त्राव वाढतो ज्यास शास्त्रीय भाषेत इंडोजिनस ओपियोईडस म्हणतात ज्यामुळे मनामध्ये सुखकारक भावना निर्माण होतात. आपल्या मेंदूमध्ये रिवार्ड सिस्टीम असते ज्यामुळे आपल्याला सुख देणारी किंवा आनंद देणारी गोष्ट परत परत करण्याचा मोह होतो. बऱ्याच वेळी व्यसनांची सुरुवात कुतूहल किंवा उत्सुकतेपोटी किंवा मित्रांच्या दबावामुळे, व्यवसायाची गरज म्हणून तर कधी तणाव कमी करण्यासाठी, तर कधी आनंद साजरा करण्यासाठी केली जाते.

व्यसनाचे पदार्थ प्रामुख्याने पुढील प्रकारचे असतात:—

१) गुंगी आणून शारीरिक वेदनाशमन करणारे पदार्थ यामध्ये मॉर्फिन, कोकेन या पदार्थांचा समावेश असतो. अफूच्या बोंडाच्या चिकापासून ते मिळतात या चिकाला ‘ओपियम’ असे नाव आहे. मॉर्फिनवर काही रासायनिक प्रक्रिया घडवून हेरोइनला ब्राऊन शुगर (गर्द) म्हटले जाते या पदार्थांचे व्यसन अत्यंत चटकन लागते.

२) मेंदू उत्तेजित करणारे पदार्थ :—

कोकेन हे कोका वनस्पतीपासून मिळणारे रासायनिक द्रव्य व अफिटामाईन हे कृत्रिम रासायनिक द्रव्य याचा यात समावेश होतो. या व्यसनाचे सुरुवातीचे मानसिक परिणाम हे खूप सुखावह असतात त्यामुळे या पदार्थांच्या सेवनात शरीरापेक्षा मानसिक गुलामी आढळते.

३) मेंदू बधिर करणारे पदार्थ :—

यामध्ये प्रामुख्याने मद्याचा समावेश होतो याशिवाय झोपेशी संबंधित मनोविकारावर संबंधित आकडे वरील संबंधित औषधांचा देखील यात समावेश होतो. मद्याचे व्यसनहा समाजातील गंभीर प्रश्न आहे.

४) निकोटिन युक्त पदार्थ :—

सिगारेट, बिडी, तंबाखू, नस या सर्व पदार्थांमध्ये निकोटिन असते. निकोटिनच्या सेवनामुळे शारीरिक शैथिल्य निर्माण होते. शरीरातील केंद्रीय स्नायुमंडळ उत्तेजित होते न झोपता अधिक काळ जागे राहणे शक्य होते. त्याचबरोबर घसा व छातीचे विकार वाढतात. कॅन्सरसारखे दुर्धर रोग होण्याची शक्यता असते.

—: व्यसनाचे लक्षणे :—

कोणत्याही कारणामुळे व्यसन एकाएकी बंद झाले तर दारू न मिळाल्यामुळे काही लक्षणे दिसू लागतात. हाता पायांच्या बोटांना कंप सुटतो. सर्व अंगावर घाम सुटत आहे हे डॉक्टरांच्या लक्षात सहज येते. उलटी होण्याची शक्यता वाढते. व्यक्तीला कशाची तरी चिंता वाटत राहते.

● शारीरिक लक्षणे :—

चेहरा व नाक लालबुंद होणे, नाक चोंदलेले असणे, हातपाय किंवा चेहऱ्यावर सूज येणे, एकाएक दृष्टिक्षेप उद्भवणे, हृदय, छातीची दुखणी खोकला वाढणे, यकृताची आकारवृद्धी, पुन्हापुन्हा संसर्गदोष होणे, अन्नपचनाच्या तक्रारी, रक्तदाब अधिक राहणे. चक्कर येणे, हातपाय थरथरणे, स्मरणशक्तीचा न्हास होणे, नपुंसकता येणे इत्यादी.

● **मानसिक लक्षणे :-**

सहिष्णुता कमी अथवा अधिक होणे यामुळे नेहमीच्या नशेसाठी मादक वस्तू कमी अथवा अधिक प्रमाणात लागते, उदास आणि चिंतातुर राहणे, नकारात्मक विचार प्रवृत्ती, चिडचिडेपणा वाढणे, निद्रानाश होणे इत्यादी.

● **सामाजिक लक्षणे :-**

समाजात व्यसनी म्हणून प्रतिमा निर्माण होते, कामाच्या जागी उशिरा पोहोचणे, नोकरी जाणे व नोकरीच्या इतर समस्या, वाईट वागणुकीमुळे कायद्याच्या समस्या उत्पन्न होणे, कौटुंबिक समस्या, नातेसंबंध तुटणे इत्यादी.

● **आर्थिक लक्षणे :-**

कमावलेला पैसा व्यसनावर खर्च होत असल्याने कुटुंबाची आर्थिक परिस्थिती बिकट, पुरेसा पैसा नसल्याने मुलभूत गरजादेखील भागवणं अशक्य होते, मुलांचे शिक्षण औषधोपचार यासाठी पैसा पुरेसा पडत नाही. इत्यादी.

व्यसनाधिनतेमागील कारणे :-

१) **मानसिक कारणे :-**

काही व्यक्तींचा संतुलित भावनात्मक विकास झालेला नसतो. अशा व्यक्ती अतिसंवेदनशील असतात. त्या स्वतःला अयोग्य, अकुशल कमकुवत समजू लागतात. थोडक्या न्यूनगंडाने पछाडलेल्या व्यक्तीचे व्यक्तीमत्व संतुलित नसते, त्या चटकन अमली पदार्थ सेवनाच्या आहारी जातात. काही व्यक्तीमध्ये प्रारंभी अमली पदार्थांचे सेवन करण्यासंबंधी कुतूहल वा अत्यंत उत्सुकता असते. आपण एकदा सेवन केल्यानंतर त्याच्या आहारी न जाता संयम राखू शकू असा त्यांचा समज आपण आत्मविश्वास असते.

२) **सामाजिक कारणे :-**

एखादी वस्तू अत्यंत महाग म्हणजे अधिक किंमतीची असली की ती वस्तू प्राप्त करणे हे ऐश्वर्याचे, प्रतिष्ठेचे लक्षण आहे असा काही लोकांचा समज असतो अमली पदार्थांचे सेवन करून दिवस-दोन मौजमस्ती करण्यासाठी ज्या पाटऱ्या आयोजित केल्या जातात त्या बऱ्याच महागड्या असतात, आणि हे सर्व प्रतिष्ठेचे लक्षण आजची तरुण पिढी समजत नाही यामुळे सुध्दा व्यक्ती व्यसनाधिन होते.

३) **शारीरिक कारणे :-**

काही व्यक्तींचा आपण झोप न येण्याचे शिकार झालो आहोत असा स्वतःसंबंधीचा एक गैरसमज असतो. तसेच काही व्यक्तींचा अमली पदार्थांचे सेवन केल्यानंतर कामवासना प्रेरित होते असाही अत्यंत चुकीचा समज असतो. असे लोक अमली पदार्थांचे सेवन ही आपली शारीरिक गरज आहे असे समजतात. या कारणे व्यतिरिक्त पुढील काही कारणे दिसून येते.

● **भावनिक असुरक्षितता, प्रेमाचा अभाव :-**

कोणतीही व्यक्ती व्यसनाधिन होण्यासाठी मद्यसेवन करित नाही काल्पनिक किंवा खऱ्याखुऱ्या प्रश्नांपासून दूर जाण्यासाठी दारु किंवा अमली पदार्थांचा वापर केला जातो. पालक प्रेम दयायला असमर्थ ठरले,

पालकांमध्ये मतभेद असले, पालक हूकूमशाही प्रवृत्तीचे असले तर बालवयातच मुले व्यसनाकडे वळण्याची शक्यता असते.

● पैशाचा गैरवापर मार्गदर्शनाचा अभाव :-

सहज उपलब्ध होणारा पैसा व्यसनाकडे नेण्याची शक्यता असते. आजच्या बदलत्या वातावरणात चंगळवादाला बळी पडलेल्या पालकांचे अंधानुकरण करणारी मुले नकळत व्यसनाला बळी पडत आहेत.

● उत्सुकता :-

व्यसन करणाऱ्या पालकाला पाहून मुलांनाही धुम्रपान किंवा मद्यसेवनाचे आकर्षण वाटू लागते. या टप्यावर मार्गदर्शन मिळले नाही तर मुले भरकटतात त्यांना विविध व्यसनाची चव घ्यावीशी वाटते हीच उत्सुकता मुलांना व्यसनाच्या जाळ्यात अडकवते.

● संगत :-

शाळा महाविद्यालये आणि निरनिराळ्या व्यवसायात व्यसनाला बळी पडलेले तरुण असतात अशा व्यक्तीच्या संपर्कात वारंवार आल्याने एखादी निर्व्यसनी व्यक्तीदेखील व्यसनाकडे ओढली जाते व कालांतराने व्यसनाधिन होते.

व्यसनाचे दुष्परिणाम :-

दैनंदिन जीवनात उद्भवणाऱ्या समस्या उदा. परिक्षेच्या वेळी आजारी पडणे, प्रामाणीकपणे अभ्यास करूनही अपेक्षित यश न येणे, नोकरी न मिळणे, घरात भांडण—तटे, लग्न न होणे लग्न झाले तर पती—पत्नीचे न पटणे, पटले तर स्वतःमध्ये कोणतेही शारीरिक व्यंग नसतांना मूल न होणे मूल झाले तर मतिमंद किंवा विकलांग होणे, अपमृत्यु, धंदा न चालणे, दारिद्र्य, शारीरिक आजार अश्या समस्या उद्भवतात.

१) शारीरावरील परिणाम :-

व्यसनाचा पदार्थ कुठला आहे त्याप्रमाणे त्याचे परिणाम दिसून येतात तंबाखूमुळे तोंडाचे अल्सर, कॅन्सर, फुफ्फुसाचे व घशाचे कॅन्सर होतात. उच्च रक्तदाब व हृदयविकार अशा शारीरिक आजारांची शक्यता वाढते. नपुंसकता, शीघ्रपतन अशा अनेक प्रकारच्या लैंगिक समस्या निर्माण होतात. मूत्रपिंड तसेच श्वसनसंस्था आणि पचनसंस्था यांचे विकार होतात. दारुमुळे पोटाचा कॅन्सर, लिव्हर निकामी होणे, हात पायाला मुंग्या येणे, विस्मृती होणे, फिट्स येणे अशा अनेक समस्या निर्माण होतात.

मानवी शरिरात हार्मोन्स असतात जे किडनी अधिक प्रमाणात लघवी तयार करण्यासाठी रोखतात मात्र मद्यपानाच्या सेवनाने या हार्मोन्सवर परिणाम होतो आणि व्यक्तीला सातत्याने लघवीला जाण्याची समस्या निर्माण होते. अनेकदा अतिमद्यपान आणि कामाचा ताण—तणाव यामुळे लोकांच्या किडनीवर देखील विपरीत परिणाम होतो. अतिप्रमाणात मद्यपान केल्याने छोटं आतडं आणि मोठे आतडं यांच्यावर परिणाम होतो. यामुळे डायरिया सारखे दीर्घकालीन आजार संभवतात. मद्यपानामुळे छातीत जळ—जळणाऱ्या प्रमाणातही वाढ होते.

२) मानसिक परिणाम :-

व्यसने म्हणजे मानसिक आरोग्याला लागलेले खग्रास ग्रहण होय. यामध्ये चिंता, नैराश्य, विस्मरण होणे, स्मृतिभ्रंश हे त्रास होतातच. पण आनंद आणि दुःखाचे हिंदोळे वेगाने बदलणारे ‘मूड स्विच’ या व्यक्तीत प्रकर्षाने आढळून येतात. आक्रमकता आणि गुन्हेगारी वृत्ती वाढते. संशयी वृत्ती हा व्यसनांचा परिपाक असतो आणि मानसिक आरोग्याचा न्हास होवून निरोगी व्यक्तीचे मानसिक रुग्णात रुपांतर होते. व्यसनामुळे मन व बृद्धी अकार्यक्षम बनून मानसिक त्रास होतो. तसेच व्यसनाची पूर्तता करण्यासाठी बरेच

पैसे खर्च होतात. म्हणून व्यसन म्हणजे विकतचे दुखणे होय. शिवाय व्यक्तीचा चिडचिडपणा वाढतो. मेंदूच्या संतुलनामध्ये बिघाड होतो. कुठल्याही गोष्टीसाठी व्यसनाधिक व्यक्तीचा त्याच्या मनावर ताबा नसतो. आणि या सर्व गोष्टींचा परिणाम त्याच्या शरीरावर होवून त्याचे आरोग्य ठासळते.

३) कुटुंबावरील परिणाम :-

व्यसनाचा कुटुंबावर विपरीत परिणाम दिसून येतो. व्यसनाच्या आहारी गेल्यामुळे कुटुंबातील संपत्तीचा अपव्यय होवून कुटुंबाची आर्थिक परिस्थिती खालावते. एका व्यक्तीचे नशेत राहण्याचे परिणाम संपूर्ण कुटुंबाला भोगावे लागतात. पत्नीसोबत वाद होतात, घरच्यांना त्रास होतो. लहान मुलांवर दुष्परिणाम होतात व एकंदरीत घरातील वातावरण खराब होवून स्थैर्य हरवते. अश्या असंतुलीत वातावरणामुळे सण आणि उत्सव यातील आनंद घरातील सदस्य उपभोगू शकत नाही. काही वेळा कुटुंबसदस्यामध्ये वारंवार भांडणे होतात. ते एकमेकांचा सातत्याने व्देष व तिरस्कार करू लागतात त्याच्यामधील प्रेम, जिवाळा, आपुलकी पूर्णपणे संपुष्टात येते. कुटुंबाचे विघटन होते. अश्या विघटित कुटुंबामध्ये आत्महत्येचे प्रमाण अधिक असते. मुलांच्या शिक्षणावर व्यसनाचा विपरीत परिणाम होतो. संपूर्ण कुटुंबातील सदस्याच्या आरोग्यावर व्यसनाचा दुष्परिणाम होतो. समाजाकडून अशा कुटुंबाची अवहेलना होते. एकंदरीत अप्रत्यक्षरित्या कुटुंबावर व देशाच्या धोरणावर विपरीत परिणाम दिसून येतो.

४) समाजावरील परिणाम :-

व्यसनाचे समाजावर देखील परिणाम दिसून येतात. व्यक्ती हा समाजशील प्राणी आहे. समाज हा व्यक्तीचा बनलेला असतो. त्यामुळे समाजातील व्यक्तीलाच जर किड लागली असेल तर समाजाचे विघटन झाल्याशिवाय राहणार नाही. व्यसनी व्यक्ती गुन्हेगारी प्रवृत्तीकडे वळतो, समाजात त्याची प्रतिष्ठा राहत नाही. व्यसनी व्यक्ती समाजाला घातक असतो. अमली पदार्थांचे सेवन करून गुंगीत राहणाऱ्या लोकांची कार्यक्षमता कमी होते. असे लोक ज्या ठिकाणी काम करीत असतात. त्या ठिकाणची उत्पादनक्षमता कमी होते म्हणून अमली पदार्थांच्या सेवनामुळे व्यक्ती कुटुंब आणि समाज अश्या तीनही स्तरावर विघटनाची प्रक्रिया गतिमान होते असे म्हणता येईल.

अश्याप्रकारे मादक पदार्थांचे सेवन केल्याने व्यक्ती कुटुंब तसेच समाजाचे सुध्दा विघटन होत असते. एकदाची व्यक्तीला व्यसनाची सवय जडली की ती सुटण्यास माघार घेत नाही. युवकांची व्यसनाधिनतेकडे वळण्याची सुशिक्षित बेरोजगारी, गरीबी यश न मिळणे, नेहमीच अपयशाला सामोरे जाणे यासारखे अनेक कारणे हे युवकांना व्यसनाधिन बनवत आहे. आजचे तरुण हे देशाचे उद्या आधारस्तंभ आहेत जर तरुणच व्यसनाधिन बनत चालले तर आपल्या देशाचा काय विकास होणार. व्यसनमुक्तीचे संदेश दिले. जनजागृती केली, दवाखाने उघडले मात्र याचा परिणाम आजही आपल्या भारतीय युवकावर झालेला नाही. आपल्या देशाचे आधारस्तंभ जर डॉ. ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांचा आदर्श डोळ्यासमोर ठेवून शिक्षण घेत राहिले किंवा काम करत राहिले तर आपला देश सुजलम सुफलम व्हायला वेळ लागणार नाही.

संदर्भ ग्रंथसूची:-

- १) कन्हाडे डॉ. बी.एम. — भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या पिंपळापूरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर
- २) लोटे रा.ज. — भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या, पिंपळापूरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर
- ३) दाभोलकर डॉ. नरेन्द्र — १९ नोव्हेंबर २०१३
- ४) अष्टेकर डॉ. श्याम— (MBBS, MD, Community Medicine) आरोग्यविद्या

- ॡ) डुडवे डु. अवनलश – वुडसनुधलनतल हलनलकलरक
सकलल सलडुतलहलक –e-Magazine
Saturday Feb 23/2019
- ॢ) MIND CARE HOSPITAL FOR MENTAL AND SEXUAL HEALTH
Mumbai/Ratnagiri/Khed/Rajapur
- ॣ) <https://mr.m.wikipedia.org>
- ।) उडन खडुलल on 8th September 2015
- ॥) खतलल सुडनुतलथ – वसंतुरलव कललु डुरतुरकलरलतल व सङुगणकशलसुतुर डुहलवलदुडललडु

मादक पदार्थाचा उपयोग : व्यसनाचे प्रकार, प्रभाव आणि उपाय

प्रा. डॉ. सुधाकर जावळे

एम.ए. (राज्यशास्त्र), एम.फिल., पीएच.डी.

सहयोगी प्राध्यापक व राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

महात्मा गांधी कला-वाणिज्य महाविद्यालय,

पारशिवनी, जि. नागपूर.

प्रस्तावना :

आजच्या आधुनिक जिवनामध्ये जिवनशैली म्हणा किंवा तणाव दुर करण्यासाठी उपाय म्हणून युवा वर्ग मादक पदार्थाचा सेवन करायला लागला आहे. सुरवातीला शारीरिक कष्ट, मनोव्यथा इत्यादी पासून मुक्ती मिळण्यासाठी किंवा मौजमस्ती करण्यासाठी मादक पदार्थाचा सेवण केला जातो. परंतू हळूहळू तो व्यक्ती या मादक पदार्थाचा अधिन होऊन जातो. मादक पदार्थाच्या उपयोगाला केवळ मनातील विचलनाची समस्या म्हणजे जसे योग्य आहे. तशीच ती एक भयंकर सामाजिक समस्या आहे. कारण या मादक पदार्थाला प्राप्त करण्यासाठी व्यसनी व्यक्ती उपराधिक वृत्ती व चरित्र हिनतेचा स्विकार करतो त्यासाठी तो काहीही करायला तयार असतो जसे युवा तस्करी, दहशतवाद, देशविरोधी कार्यात लिप्त होऊ शकतात. म्हणून मादक पदार्थाचा व्यसन एक गंभीर अशी सामाजिक समस्या आहे. यावर योग्य वेळी योग्य उपाययोजना करणे अत्यंत आवश्यक आहे. यासाठी या मादक पदार्थाच्या उपयोगाचे व व्यसनाचे विविध प्रकार कोणते आहे? व्यसन जळण्याची कोणती कारणे आहेत? त्याच्या समाजावर कसा प्रभाव होतो? त्यावर कसे नियंत्रण केले जाऊ शकते? इत्यादी प्रश्नांचा शोध होण्याच्या अनुषंगाने मी संशोधनासाठी प्रस्तुत विषय निवडला आहे.

शोध निबंधासाठी वापरण्यात येणारी संशोधन पध्दती :-

शोध निबंधातील अभ्यास हा द्वितीय समंकावर अवलंबून आहे. समंकाचे संकलन हे विषयाशी संबंधित विविध पुस्तके, मासिके, वर्तमान पत्रे व सांकेतिक स्थळावरून करण्यात आले आहे.

संशोधनाचा उद्देश :-

- १) मादक पदार्थाच्या व्यसनी पडण्याच्या विविध कारणांचा शोध घेणे.
- २) मादक पदार्थाच्या व्यसनाच्या विविध प्रकाराविषयी माहिती प्राप्त करणे.
- ३) भारतात मादक पदार्थाच्या सेवनाचा काय प्रभाव पडत आहे याचे अध्ययन करणे.
- ४) मादक पदार्थाच्या प्रसार कोणकोणत्या कारणामुळे होत आहे याची माहिती प्राप्त करणे.
- ५) युवांना मादक पदार्थाचे व्यसन जळू नये यासाठी संशोधनातून निघणाऱ्या निष्कर्षावरून उपाय सुचविणे.

संशोधनाची गरज आणि महत्त्व :-

भारतामध्ये आदी काळापासून मादक पदार्थाचा सेवन होत असल्याची उदाहरणे आहेत. सर्वात आधी केवळ औषधी म्हणून या मादक पदार्थाचा सेवन केला जात होता परंतू हळूहळू युवा वर्गामध्ये तणाव दूर करण्यासाठी किंवा आनंद उल्हास मौजमस्ती करण्यासाठी आणि एक सामाजिक देखावा म्हणून सुद्धा ह्या मादक पदार्थाचा वापर वाढत चाललेला आहे. आज डॉक्टर सुद्धा औषधाच्या स्वरूपात या मादक पदार्थाचा उपयोग करीत आहेत. परंतू त्याच्या दुष्परिणामाची अवहेलना केली जाता आहे. या मादक पदार्थाच्या सेवनामुळे व्यक्तीच्या मनात उपराधिक वृत्ती वाढत आहे. त्याचे चरित्रहिन होत आहे. व त्यामुळे तो बलात्का, तस्करी, आंतकवाद व राष्ट्र विरोधी कार्य करायला लागला आहे. जी एक गंभीर सामाजिक समस्या आहे. ज्याकडे समाजाला व शासनाला लक्ष देवून यावर आळा घालण्याची गरज आहे म्हणून या उद्देशाने प्रस्तुत संशोधन महत्त्वाचा आहे.

मादक पदार्थांचे व्यसन :-

वर्तमान काळात हैरोइन, ब्राऊन शुगर, स्मैक इत्यादी पदार्थांचा उपयोग व्यसनासाठी केला जातो. तर परंपरागत मादक पदार्थांमध्ये अफीम, चरस, गांजा इत्यादीचा समावेश होतो. मादक पदार्थांचा व्यसन म्हणजे अशी मनोवृत्ती असते ज्यात व्यसन करणारा व्यक्ती एका विशिष्ट वेळेला त्याचे सेवन करण्यासाठी मानसिक व शारीरिक दृष्ट्या स्वतःवर नियंत्रण ठेवू शकत नाही. जागतिक आरोग्य संघटना यांच्या मते (१९५०) “मादक पदार्थांचा व्यसन नित्य कालीन किंवा दिर्घ अवधीसाठी स्थायी स्वरूपात नशा करण्याची प्रवृत्ती आहे ज्यात कोणताही द्रव (प्राकृतिक, कृत्रीम) चा वारंवार सेवन केल्यामुळे उत्पन्न होते.”

मादक पदार्थांचे प्रकार व प्रभाव :-

मादक पदार्थांचे उत्तेजक, निश्चेतक, अवसादक, मायिक असे चार प्रकार पडतात. पहिल्या प्रकारात कोकीन, एम्फीटामाइन, मैरोडीन, कैफीन इत्यादीचा समावेश होतो. तर निश्चेतक या प्रकारात मारफीनद्वारे निर्मित हैरोइन, अवसादक या प्रकारात बारबिच्युरेट्स, नेम्बुटाल, सिकोनाल, सेनारिल तर मासिक या प्रकारात एल.एस. डी. या मादक पदार्थांचा समावेश होतो.

मादक पदार्थांचा प्रभाव :-

१) उत्तेजक (stimulants) मादक पदार्थ :-

स्वप्न करण्याच्या व्यक्तीची झोप दुर करणे, निराशा दुर करणे आणि शारीरिक उर्जेमध्ये वृद्धी करून स्थायु तंत्राला क्रियाशील करणे इत्यादी प्रभाव या मादक पदार्थांद्वारे होतो.

२) निश्चेतक (Narcotics) मादक पदार्थ :-

निद्रा दुर करणे, चिंता समाप्त करणे, उदासी दुर करणे, भुख न लागणे आणि प्रसन्न दिसणे इत्यादी प्रभाव पडतात.

३) अवसादक (Dpressants) मादक पदार्थ :-

झोपण्याची इच्छा होणे अशक्त वाटणे केंद्रीय स्थायु तंत्र प्रभावित होणे शांती दायक दुखण्याचे निवारण इत्यादी प्रभाव पडतात.

४) मायिक (Hallocinogens) मादक पदार्थ :-

या मादक पदार्थांच्या सेवनाने व्यक्ती कल्पनेच्या जगात वावरतो आणि दिवसातही स्वप्न पाहतो. वरील विवेचना करून असे दिसते की सर्व मादक पदार्थ व्यक्तीच्या आरोग्यासाठी हानीकारक आहे यामुळे व्यक्तीला शारीरिक व मानसिक त्रास सहन करावा लागतो. भुख न लागणे जगापासून तुटणे, अनैतिक व असामाजिक कार्य करणे या सगळ्या गोष्टींना व्यसनी व्यक्ती जरी सोडण्याच्या प्रयत्न करित असेल तरी तो सोडू शकत नाही कारण असे केल्यास त्याला अस्वस्थता जाणवते घाम येणे, पोटात दुखणे, कमताकतपणा वाटणे, डोके दुखणे, रक्तदाब कमी होणे, उलटी होणे इत्यादी परिणामाला समोर जावे लागले.

मादक पदार्थांच्या उपयोगाला कारणीभूत घटक :-

मनोवैज्ञानिक कारण :-

तणाव कमी करण्यासाठी निराशा दुर करण्यासाठी, आंतरिक कमतरतेला दूर करण्यासाठी, जिज्ञासाला दुर करण्यासाठी खिन्नता व अशांतता दुर करण्यासाठी आणि आपल्या अनुभवाला दूर करण्यासाठी मादक पदार्थांचा उपयोग केला जातो.

२) शारीरिक कारण :-

कामुक अनुभवांना वाढविण्यासाठी, झोप दुर करण्यासाठी, दुखणे दूर करण्यासाठी, झोपण्यासाठी, निराशा समाप्त करून काल्पनिक आनंद प्रदान करण्यासाठी मादक पदार्थांचा वापर करण्यात येतो.

३) सामाजिक कारणे :-

समाजात स्विकृती मिळविण्यासाठी (मित्रांद्वारे सम्मान मिळावा म्हणून), सामाजिक अनुभवांना सुसाध्य करण्यासाठी, सामाजिक सण, सामाजिक मुल्यांना आव्हान देण्यासाठी आणि समाजातील किंवा परिवारातील सदस्यांचे अनुकरण करण्यासाठी मादक पदार्थांचा सेवन केला जातो.

४) इतर कारणे :-

अध्ययनाला योग्य बनविण्यासाठी, व्यक्तीगत समस्यांना सोडविण्यासाठी, धार्मिक विलीनता वाढविण्यासाठी, अपेक्षित यश न मिळाल्यास, प्रेमात यश न मिळाल्यास आणि मनात एखादी हिन भावना असल्यास मादक पदार्थांचा सेवन केला जातो.

मादक पदार्थांच्या उपयोगाबद्दल भारताची वर्तमान स्थिती :-

भारतामध्ये मादक पदार्थांचा सेवन दिवसेंदिवस वाढत आहे. या गोष्टीला दर्शविण्यासाठी निर्देशक अभिषेक चौबे यांनी “उडता पंजाब” या नावाचे चित्रपट काढले आहेत त्यात पंजाबची मादक पदार्थांची सेवन करण्याची स्थिती दर्शविलेली आहे. भाषा पदवृत्तर चिकित्सा शिक्षण व संशोधन संस्था (PGIMTR) च्या अध्ययनानुसार पंजाब मध्ये जवळपास २.७० लाख लोकांना मादक पदार्थांचे व्यसन जळले आहे. त्यात मानसा जिल्ह्यात ३९ टक्के लोक नशा करतात. शासनाच्या आकडेवारी प्रमाणे वर्ष २०१२ मध्ये ४००८ तर वर्ष २०१३ मध्ये ४५९१ आणि वर्ष २०१४ मध्ये ३६४७ लोकांनी मादक पदार्थ सेवन करून आत्महत्या केलेली आहे. यात महाराष्ट्रामध्ये १३७२, मध्यप्रदेश मध्ये ३०५, तामीळनाडू मध्ये ५५२ आणि केरला मध्ये ४७५ व पंजाब मध्ये ३८ लोकांना अशा प्रकारचे मादक पदार्थांचा सेवन करून ‘आत्महत्या’ केल्याची घटना घडली आहे.

निष्कर्ष :-

मादक पदार्थांचा सेवन करणे हे सेवन करणाऱ्या व्यक्तीला तर हानिकारक आहे. त्याचप्रमाणे हे समाजासाठी पण एक मोठी समस्या आहे. भारतामध्ये दर्शविलेल्या विविध कारणांनी मादक पदार्थ सेवन करण्याचे प्रमाण वाढत आहे. ज्यामध्ये अनेक असामाजिक व अनैतिक घटना घडतांना दिसतात. या मादक पदार्थांचे सेवन थाबविण्यासाठी युवा वर्गामध्ये जनजागृती निर्माण करण्याची गरज आहे तसेच शासनाने या मादक पदार्थांना थाबविण्यासाठी जे कायदे बनविले आहे त्याची काटेकोर अमलबजावणी करण्याची गरज आहे.

सुचना :-

१. युवा वर्गामध्ये मादक पदार्थांच्या दुष्परिणामाबद्दल जनजागृती करण्यासाठी प्रत्येक विद्यापीठाने आपल्या पाठ्यक्रमात हा विषय संमेलित करावा.
२. डॉक्टरांनी रुग्णांना उपचार करतांना कमीत कमी ड्रग्स असलेल्या औषधी घ्याव्यात.
३. जे युवक या मादक पदार्थांच्या आहारी गेले आहेत त्यांना नशा मुक्ती केंद्रात नेवून त्यांचे समुपदेशन करावेत.
४. युवा वर्गांनी खोट्या प्रतिष्ठेत व मौजमस्तीसाठी सुरूवातीलाच मादक पदार्थ घेणे टाळावेत.
५. मादक पदार्थांच्या तस्करीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी कडक कायदे बनवून त्यांची काटेकोर अमलबजावणी करावी.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. बघेल, जी.एस., उपराध शास्त्र, विवेक प्रकाशन, दिल्ली, २००५
२. सिंह, अवधेरा कुमार एवं चन्देल ओम प्रकाश, भारत में मादक द्रव्य: आयाम, प्रवृत्तियां और पुनर्वसन, न्यू रॉयल कंपनी, लखनऊ, २०००.

३. राजकुमार माली, “युवाओ में मादक पदार्थ व्यसन के कारण एवं रोकधाम,”
<http://gajabkabar.com/essay-on-drug-addiction-in-hindi-with-causes-and-solutions/>
- “maharashtra tops list of deaths due to abuse government- The Economics Times.
  - <https://navbharattimes.indiatimes.com/india/nearly-2-7-lakh-people-in-punjab-addicted-to-drug-addiction-study/articleshow/60440742.cms>.
  - <https://so/.du.ac.in>

कुरखेडा तालुक्यातील नवरगांव (आंधळी) येथील व्यसनाधिनतेचे समाजशास्त्रीय अध्ययन

प्रा. डॉ. रविंद्र विठोबा विखार

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

श्री. गोविंदराव मुनघाटे कला व विज्ञान

महाविद्यालय, कुरखेडा जि. गडचिरोली

सारांश :

आपल्या समाजातील खूप मोठा वर्ग व्यसनांच्या विळख्यात सापडलेला आहे. विशेषतः तरुण पिढी या व्यसनाला बळी पडत आहे. गुटखा, तंबाखू, बिडी, सिगारेट, दारू, गांजा, अफिम, हेरोईन, गर्द अशा एक ना अनेक व्यसनांनी लाखो लोकांचे आयुष्य विस्कटून टाकली आहेत. त्यांची कुटूंबे होरपळत आहेत. व्यसनाधिन व्यक्ती, त्यांची बायको—मुले, आई — वडिल, मित्र, नातेवाईक या साऱ्यांच्याच आयुष्याची त्यामुळे नासाडी होत आहे. यामुळे समाजाच्या शारीरिक, मानसिक आरोग्यावर तसेच सामाजिक व आर्थिक घटकांवर त्याचा फार मोठा परिणाम होत आहे.

बिज संज्ञा — व्यसनाधिनता, मद्यपान, तंबाखू, नवरगांव, परिणाम शारीरिक, आरोग्य,आर्थिक.

प्रस्तावना :

व्यसन ही एक प्रकारची नशा आहे. कोणतेही कार्य हे नशेशिवाय पूर्ण होत नाही. पण ती नशा मादक द्रव्याची नसावी. या मादक द्रव्याच्या नशेने आजपर्यंत कोणाचेही भले झाले नाही, भले होत नाही व कधीच भले होणार नाही. ज्यावेळी मानसांवर अनेक संकट, आपत्ती, दडपण, टेन्शन, उदासी येते त्यावेळी माणूस बेचैन होतो. त्या ताण—तणावाचा विसर पडावा, डोके शांत राहावे या करीता माणूस हा मादक द्रव्याच्या नशेच्या जाळ्यात फसतो, या मादक द्रव्याच्या नशेत फक्त क्षणभर विसर पडून सुख मिळते नंतर आयुष्यभर बेचैन होऊन दुःख भोगतो.

‘व्यसन’ हे मानवी जीवनाचे एक अविभाज्य अंग मानले जाते. जगाच्या पाठीवर असा एकही समाज नाही की ज्या समाजात व्यसनी मानसाचे अस्तित्व नाही. ‘एखाद्या गोष्टीच्या आहारी जाऊन बाकी सर्व गोष्टी विसरण्याची क्रिया म्हणजे व्यसन होय.’ व्यसन चांगले वा वाईट दोन्ही असू शकतात. व्यसन या शब्दाचा अर्थ मात्र विशिष्ट अर्थाने वापरला जातो. ज्या घटकाच्या किंवा पदार्थाच्या आहारी जाण्यामुळे मनुष्याचे सामाजिक, कौटुंबिक आणि वैयक्तिक जीवन बरबाद होऊन मनुष्य रसातळाला जातो त्या घटकाला किंवा पदार्थाला व्यसन असे म्हणतात. ज्या पदार्थाच्या आहारी गेल्यामुळे मनुष्याचे जीवन बरबाद होण्याची शक्यता असते त्या पदार्थात मद्य किंवा दारू, भांग, अफू, चरस, ब्राऊन शुगर, इत्यादींचा समावेश होतो. तसेच व्यसनात सिगारेट, बिडी पिणे, तंबाखू खाणे, गुटखा खाणे, इ. समावेश होतो. मनुष्य एकदा हे पदार्थ सेवन करावयास लागला की, त्यापासून त्याची क्वचितच सुटका होते.

मादक पदार्थांचे सेवन करण्याची सवय सर्वच समाजात आढळते. पाश्चिमात्य देशांमध्ये या सवयीचे प्रमाण फारच आहे. भारतामध्ये पण मद्यपान करण्याची सवय प्राचीन काळापासून प्रचलित असलेली दिसते. आजही आपल्या देशात काही सणा प्रसंगी दारूचा सर्रास उपयोग केल्या जात असल्याचे दिसून येते.

मद्यपान करणे ही व्यक्तिगत बाब असली तरी मद्यपानामुळे व्यक्तिगत विघटने बरोबरच कौटुंबिक आणि सामाजिक विघटन देखिल घडून येते. त्यामुळे मद्यपान ही सामाजिक समस्या निर्माण झाली. मद्यपानामुळे व्यक्ती विचलित वर्तन करतो. अलिकडे मद्यपानाप्रमाणेच मादक पदार्थांच्या दुरुपयोगाची समस्या वाढली आहे. तरुणांमध्ये मादक पदार्थांचे व्यसन फार मोठ्या प्रमाणात आढळून येते. विशेषतः महाविद्यालयातील तरुणांमध्ये मादक पदार्थांचे दुरुपयोग फार मोठ्या प्रमाणात वाढत असल्याचे दिसून येते. त्याचे दुष्परिणाम व्यक्ती, कुटूंब

आणि समाजावर होत आहे. म्हणून आधुनिक काळात मद्यपान आणि मादक पदार्थांच्या दुरुपयोगाची समस्या निर्माण झाली आहे.

मद्यपान आणि मादक पदार्थांच्या दुरुपयोग या दोन्ही गोष्टी वाईट आहेत. मद्याची जशी सवय लागते तशीच मादक पदार्थांची देखील सवय लागते. या दोन्ही गोष्टी व्यसनाचा भाग आहेत. मद्यपान आणि मादक पदार्थांच्या दुरुपयोगामध्ये बरेच साम्य आहे. दोन्ही मध्ये अल्पकाळाकरीता आनंद देणारी मानसिक परिस्थिती निर्माण करण्याकरीता प्रामुख्याने रासायनिक वस्तूचा उपयोग केला जातो. दोन्ही परिणाम अत्यंत गंभीर होऊ शकतात. भारतात मद्यपान करणारे अनेक लोक आहेत. परंतु त्यामध्ये व्यसनाधीन लोकांचे प्रमाण कमी आहे. मद्यपान किंवा मादक पदार्थांचे सेवन करणे या दोन्ही गोष्टींचा तुलनात्मकदृष्ट्या विचार केल्यास असे सांगता येईल की मद्यपान करणे जितके वाईट आहे त्यापेक्षा मादक पदार्थांचा दुरुपयोग अधिक वाईट आणि घातक आहे. एक दोनदा मादक पदार्थांचे सेवन केले की, त्याचे व्यसन लागण्याची शक्यता अधिक असते.

मागिल अनेक वर्षांपासून मादक द्रव्यांचे सेवन ही प्रामुख्याने पाश्चात्य समाजातील सर्वांत दुःखद व घातक समस्या आहे असा आपला समज होता. पाश्चिमात्य देशातून भारत भेटीवर आलेल्या हिप्पी पंथाच्या अनुयायाबरोबर तसेच पाश्चिमात्य देशांच्या संपर्कात आलेल्या काही तुरळक उच्चभू लोकांमध्ये मादक द्रव्यांचे सेवन हा विचलित वर्तन प्रकार आहे असे आपण समजत होतो. परंतु मागील काही वर्षांपासून मादक द्रव्यांचे सेवन करण्याच्या संख्येत लक्षणीय वाढ झाली आहे. त्यामुळे भारतातील आधुनिक, सामाजिक प्रश्न आणि समस्यांचा विचार करतांना मादक द्रव्यांचे व्यसन या प्रश्नाचाही अपरिहार्यपणे विचार करावा लागतो. साधारणतः १९८० च्या नंतर या समस्येने उग्र रूप धारण केले असून संपूर्ण भारतासमोर ही समस्या एक आव्हान म्हणून उभी आहे. १९९३ च्या एका अहवालात भारतात सुमारे १२ लक्ष लोक केवळ हिरोईन च्या व्यसनाचे शिकार झाले आहेत. यावरून आमली पदार्थांच्या व्यसनाची समस्या गंभीर झाल्याचे दिसून येते. १९८४ ते २००० या कालावधीत अवैद्य मादक अंमली पदार्थांची जप्ती करण्याच्या प्रमाणात हजारो पटीने वाढ झाली असून ज्या मादक द्रव्यांची किंमत आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत कोटी रुपयांमध्ये आहे. भारतातील मुंबई हे शहर या मादक पदार्थांच्या चोरट्या व्यापाराचे सर्वांत मोठे केंद्र झाले आहे.

आजची तरुण पिढी ही खूपच व्यवहारिक, हुशार आणि आपल्या करिअर बद्दल वास्तववादी आहे. आजच्या पिढीतील कित्येकजण व्यसनेच्या अधिन गेले आहेत. करिअर च्या मागे धावण्यात अधिकाधिक वेळ जात असल्याने या पिढीच्या वैयक्तिक आयुष्यात बरीच हालचाल होतांना दिसते. त्यामुळे ही पिढी कुठेतरी मानसिक आधार शोधण्यासाठी प्रयत्न करत आहे. हा मानसिक आधार कशातच मिळत नाही. तर ते व्यसनांच्या आहारी जातात. अनेक वेळेस परस्परांमध्ये होणारे मतभेद गरजांची अपूर्णता, शौक म्हणून व्यसन केलं जात, पण काही काळानंतर हे व्यसन त्यांच्या आयुष्याचा अविभाज्य भाग बनतो. संपूर्णपणे व्यसनांच्या आहारी गेलेले आहेत याची जाणीवही त्यांना होत नाही.

अंमली पदार्थांचे सेवन करणे, धुम्रपान करणे, मद्यपान करणे हे काही श्रीमंत वर्गापुरतेच मर्यादित नाही. ग्रामीण भागातील तरुण मोठ्या प्रमाणावर व्यसनात आकंठ बुडालेले आपल्याला पहायला मिळतात. या तरुणांसाठी अनेकवेळा शहरापासून थोड्या दूर असणाऱ्या डिस्को, हॉटेल किंवा पब मध्ये मोठ्या प्रमाणावर पार्टी आयोजित केल्या जातात. या रेव्ह पार्टीमध्ये तसेच विविध पार्टीमध्ये तरुणांना आकर्षित करण्यासाठी विविध प्रकार पॅकेजेस दिली जातात. या पार्टीमध्ये केवळ तरुणांना दारू दिली जाते असे नाही तर या पार्टीद्वारे तरुणांना सहज अमली पदार्थ पुरविली जातात. हे अमली पदार्थ विविध भागातून आयात केली जाते आणि या पदार्थांचे सेवन करण्यात तरुणांना भाग पाडले जाते. एकदा तरुणांना या अमली पदार्थ घेण्याची सवय लागली की ते त्यात गुरफटून जातात.

आज कमी वयातील मुले व्यसनाधिन झालेली पहायला मिळतात.शालेय जीवनापासून ती मुले याचा अंगीकार करतांना दिसतात. केवळ हौस म्हणून अमली पदार्थाचे सेवन या मुलांकडून केले जाते आणि नंतर ही मुलं संपूर्णपणे या पदार्थाच्या आहारी जातात. अनेकदा फ्रेंडशिप क्लबच्या नावाखाली तरुण-तरुणींना आर्थिकदृष्ट्या लुबाडलं जातं. तर काही वेळा या माध्यमातूनही हे अमली पदार्थ विकले जातात. आज गांजा, हिरोईन, अफू यासारख्या पदार्थांची मागणी युवकांमध्ये वाढत आहे आणि हे त्यांना गुप्तपणे पुरविले देखील जातात.

मद्यधुंद अवस्थेत अनेकवेळा या मुलांकडून गंभीर गुन्हे घडतात. तसेच ते मुलींसोबत गैरवर्तन करतात. अमली पदार्थ विकत घेण्यासाठी अनेकवेळा चोरी, दरोडा, खून यासारखे गुन्हे घडतात. त्यामुळे या अमली पदार्थांमुळे गुन्हेगारी मोठ्या प्रमाणावर वाढत आहे. भारत देश हा तरुणांचा देश म्हणून ओळखला जातो. पण जर हा तरुणच मोठ्या प्रमाणावर व्यसनाच्या आहारी जात असेल तर कोणत्या प्रकारे त्या देशाची प्रगती घडू शकेल? त्यामुळे अशा पिढीचा देशाला काही उपयोग होईल का? यात शंकाच वाटते. महाराष्ट्र शासनाने व्यसनमुक्तीसाठी विविध उपक्रम हाती घेतले पण व्यसनमुक्त भारत निर्माण करण्यासाठी केवळ योजना राबवून उपयोग नाही. तर या पिढीची मानसिकता बदलण्याची गरज आहे. व्यसनमुक्तता हे काही एका दिवसाचे काम नाही पण योग्य मार्ग अवलंबून तरुणांना या व्यसनाच्या जाळयातून मुक्तता मिळवून दिली पाहिजे.

मद्यपान करणे हे प्रत्येक व्यक्तित्या व्यक्तितगत आवडीनिवडीचा प्रश्न आहे. भारतातच नव्हे तर जगातील सर्वच देशात मद्याला स्पर्शही न करणारे अनेक लोक आहेत. त्याचप्रमाणे मद्यपानाची सवय असणारेही अनेक लोक आहेत. तथापि मद्यपान ही केवळ व्यक्तीच्या वैयक्तिक जीवनाशी निगडित असणारी बाब नाही. मद्यपानाचा संबंध व्यक्ती व समाज या दोन्हींशी आहे.

भारतात दरवर्षी ७ लाखापेक्षा जास्त लोकांमध्ये कर्करोगाचे निदान होते. २०१६ पर्यंत हेच प्रमाण १४ लाखांपर्यंत वाढण्याची शक्यता आहे. संपूर्ण जगात १ अब्जापेक्षा जास्त रुग्ण कर्करोगग्रस्त आहेत. २०१०-१२ मध्ये झालेल्या सर्वेक्षणानुसार ३९.६२ टक्के पुरुष आणि स्त्रियांमध्ये आयुष्याच्या एखाद्या टप्प्यावर कर्करोगाचे निदान होण्याची शक्यता आहे.

मादक पदार्थांचे सेवन करण्यास नक्की कोणत्या काळापासून सुरुवात झाली त्याचा इतिहास उपलब्ध नाही. परंतू जगातील सर्व देशात कोणत्या ना कोणत्या मादक पदार्थांचे सेवन फार प्राचीन काळापासून प्रचलित असल्याचे आपणाला दिसते. सर्वसाधारणपणे गुंगी आणणारे काही पदार्थ आहेत त्याचा जेव्हा मानवाला शोध लागला तेव्हापासून ह्या पदार्थांच्या सेवनाला प्रारंभ झाला असे म्हणता येईल.

एकंदरित आपल्या देशात फार प्राचीन काळापासून मद्यपान होते असे म्हणता येईल. तथापि मोगल काळात मद्यपान हे फक्त राजे रजवाडे व इतर मोठे लोक यांच्या पुरतेच मर्यादित असावे असे दिसून येते. ब्रिटीशांचे आगमन व त्यांनी बसविलेला अबकारी कर ह्या दोन गोष्टी भारतात मद्यपानाचे व्यसन समाजात अगदी खालच्या स्तरापर्यंत पोहचविण्यास पूरक झाल्या असे म्हणता येईल.

संशोधनाचे महत्व :-

सर्च संस्थेने केलेल्या सर्वेक्षणानुसार गडचिरोली जिल्ह्यात ४० टक्के पुरुष दारूच्या आहारी तर ५० टक्के पुरुष, महिला, बालके तंबाखू (खर्चा) सेवन करतात. या आरोग्यावर परिणाम करणाऱ्या दोन्ही व्यसनांवर ३४० कोटी रुपये वर्षाकाठी खर्च होतात.

सर्च संस्था व गोंडवाना विद्यापीठाच्या सहकार्याने सन २०१५-१६ मध्ये जिल्ह्यातील १२ तालुक्यात तंबाखू व दारू पिण्याचे सर्वेक्षण करण्यात आले. जिल्ह्यातील ४१ टक्के पुरुष दारू पितात यावेळी १० टक्के युवक रोज दारू पितात त्यासाठी ७९ कोटी रु. वर्षाला खर्च होतात. तंबाखूचे व्यसन ५० टक्के नागरीकांना

जडले आहे. अंदाजे ५ ते ६ लाख नागरिक खर्चा, तंबाखूच्या आहारी गेले आहेत. खर्चा, तंबाखूच्या व्यसनावर वर्षाकाठी २६० कोटी रुपये खर्च केले जात असल्याची माहिती महाराष्ट्र भुषण, सुप्रसिद्ध समाजसेवक डॉ. अभय बंग यांनी दिली.

गडचिरोली जिल्ह्यातील कुरखेडा तालुक्यातील नगरगांव हे गाव सुद्धा अपवाद नाही. या गावातील व्यसनाधिनतेचा अभ्यास करण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन करण्यात आले.

संशोधनाचा उद्देश :-

- १) नवरगांव (आंधळी) येथे केल्या जाणाऱ्या व्यसनांचे अध्ययन करणे.
- २) व्यसनाधिनतेच्या कारणांचा शोध घेणे.
- ३) व्यसनाधिनतेच्या परिणामांचा शोध घेणे.

गृहितके :-

- १) नवरगांवात व्यसनाधिनता आहे.
- २) व्यसनाधिनता ही विकासात आड येते.
- ३) व्यसनाधिनतेचा शारीरिक, मानसिक, आर्थिक व सामाजिक परिणाम जाणवतो.

न्यादर्श :- गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी भागात असणाऱ्या कुरखेडा तालुक्यातील नवरगांव (आंधळी) या गावातील १४० कुटूंबांची सहेतुक न्यादर्श पध्दतीने निवड करण्यात आली.

संशोधनात्मक व्याख्या :-

- गडचिरोली — महाराष्ट्रातील एक जिल्हा
कुरखेडा — गडचिरोली जिल्ह्यातील एक तालुका
नवरगांव — कुरखेडा तालुक्यातील एक गांव
व्यसनाधिनता — नवरगांव येथील व्यसन — मादक द्रव्य, तंबाखू, गुटखा, खर्चा इ.

क्षेत्र आणि कार्यप्रणाली :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी गडचिरोली जिल्ह्यातील नवरगांव (आंधळी) येथील संपूर्ण १४० कुटूंबांचे सर्वेक्षण करण्यात आले या संपूर्ण कुटूंबांच्या एका सदस्याकडून प्रश्नावली भरून घेण्यात आली. त्यांच्याशी अनौपचारिक चर्चा सुद्धा करण्यात आली.

विश्लेषण व अर्थनिर्वचन :-

नवरगाव गावातील एकूण कुटूंब — १४०

प्रस्तुत संशोधनासाठी नवरगांवातील १४० कुटूंबांची निवड करण्यात आलेली होती व त्यांच्याकडून प्रश्नावली भरून घेतली.

१) आपण तंबाखूजन्य पदार्थांचे सेवन करता काय?

सारणी क्र. १

अ.क्र.	तंबाखूजन्य पदार्थांचे सेवन करता काय?	वारंवारीता	टक्केवारी
१	होय	८०	५७.००
२	नही	६०	४३.००
	एकूण	१४०	१००.००

तंबाखूजन्य पदार्थांचे सेवन करणारे ८० लाभार्थी असून टक्केवारी ५७.०० टक्के आहे तर गावात तंबाखूजन्य सेवन न करणारे ६० लाभार्थी असून त्यांचे टक्केवारी ४३.०० टक्के आहेत.

अर्थनिर्वचन :-

तंबाखूजन्य पदार्थांचे सेवन करणाऱ्यांचे प्रमाण अध्यपिक्षा अधिक असल्याचे दिसून येते.

२) व्यसन करित असल्यास कोणत्या प्रकारचे व्यसन करता?

सरणी क्र. २

अ.क्र.	व्यसन करित असल्यास कोणत्या प्रकारचे व्यसन करता?	वारंवारीता	टक्केवारी
१	धुम्रपान	१७	१३.००
२	मद्यपान	११	८.००
३	तंबाखू सेवन	४६	३४.००
४	खर्चा	६२	४३.००
५	गुटखा	०२	०१.००
६	मावा	०	००.००
७	गुल	०१	००.०५
८	तपकीर	०१	००.०५
९	ठतर	००	००.००
	एकूण	१४०	१००.००

वरील सारणीवरून असे लक्षात येते की, धुम्रपान करणारे १७ व्यक्ती असून टक्केवारी १३.०० टक्के आहे. मद्यपान करणारे ११ (८.००) टक्के, तंबाखू सेवन करणारे ४६ (३४.००) टक्के, खर्चा खाणारे ६२ (४३.००) टक्के गुटखा खाणारे २(१.००) टक्के तपकीर व गुल घेणारे व्यक्ती आहेत.

यावरून असे लक्षात येते की, तंबाखूचे सेवन करणाऱ्यांचे प्रमाण सर्वाधिक आहे तर मावा, तपकीर, गुल घेणाऱ्यांचे प्रमाण सर्वात कमी आहे.

३. व्यसन कुठे करता ?

सरणी क्र. ३

अ.क्र.	व्यसन कुठे करता?	वारंवारीता	टक्केवारी
१	घरीच	६४	४६.००
२	व्यसनगृहामध्ये	०४	३.००
३	मोकळ्या जागेत	२४	१७.००
४	सार्वजनिक स्थळी	४८	३४.००
	एकूण	१४०	१००.००

तंबाखूजन्य पदार्थांचे सेवन घरीच करणारे ६४ लाभार्थी असून त्याची टक्केवारी ४६.०० टक्के आहे तर व्यसनगृहामध्ये व्यसन करणारे ०४ (३.००) टक्के आहेत. तसेच मोकळ्या जागेत व्यसन करणारे २४(१७.००) टक्के लाभार्थी असून सार्वजनिक स्थळी व्यसन करणारे ४८ (३४.००) टक्के आहेत.

यावरून असे लक्षात येते की, तंबाखूजन्य पदार्थांचे सेवन घरीच करण्याचे प्रमाण सर्वाधिक असून व्यसनगृहामध्ये जाणाऱ्यांचे प्रमाण कमी आहे.

४. तंबाखूजन्य पदार्थांचे सेवन कधी करता ?

सरणी क्र. ४

अ.क्र.	तंबाखूजन्य पदार्थांचे सेवन कधी करता?	वारंवारीता	टक्केवारी
१	जेवनापूर्वी	०४	०२.००
२	जेवनांतर	९०	६४.००

३	कधीही	२२	१५.००
४	केव्हा केव्हा /अध्ये मध्ये	२४	१७.००
	एकूण	१४०	१००.००

तंबाखूजन्य पदार्थांचे सेवन जेवनापूर्वी करणाऱ्यांचे प्रमाण ०४(०२.००) टक्के, जेवनांतर १०(६४.००), कधीही सेवन करणारे लाभार्थी २२ असून त्याची टक्केवारी १५.०० टक्के आहे तर केव्हा केव्हा किंवा अध्ये मध्ये सेवन करणारे लाभार्थी २४ असून त्याची टक्केवारी १७.०० टक्के आहे.

यावरून असे लक्षात येते की, जेवनांतर सर्वाधिक लाभार्थी तंबाखूजन्य पदार्थांचे सेवन करतात तर जेवनापूर्वी सेवन करणाऱ्यांचे प्रमाण सर्वात कमी आहे.

५. आपण हे व्यसन दिवसातून किती वेळा करता ?

सरणी क्र. ५

अ.क्र.	व्यसन दिवसातून किती वेळा करता?	वारंवारीता	टक्केवारी
१	२ वेळा	४०	२८.००
२	५ वेळा	३०	२२.००
३	१० वेळा	१०	०८.००
४	टनेकदा	६०	४२.००
	एकूण	१४०	१००.००

व्यसन दिवसातून २ वेळा करणारे लाभार्थी ४० असून त्यांची टक्केवारी २८.०० टक्के आहे. तर ५ वेळा व्यसन करणारे ३०(२२.००) टक्के तसेच १० वेळा व्यसन करणारे १० (०८.००) टक्के असून अनेकदा व्यसन करणारे ६०(४२.००) टक्के लाभार्थी आहेत.

अर्थनिर्वचन :- दिवसातून अनेकदा व्यसन करणाऱ्यांचे प्रमाण सर्वाधिक दिसून येते.

६. तेव्हा आपले वय किती होते ?

सरणी क्र. ६

अ.क्र.	तेव्हा आपले वय किती होते?	वारंवारीता	टक्केवारी
१	१९	४२	३०.००
२	२१	२८	०८.००
३	२२	१८	०८.००
४	२५	११	०७.००
५	२६	१०	०७.००
६	२७	०९	०७.००
७	३०	०७	०५.००
८	३२	०५	०४.००
९	३५	०४	०३.००
१०	४१	०३	०२.००
१२	५५	०१	००.०५
१३	६०	०१	००.०५
१४	५१	०१	००.०५
१५	६१	०१	००.०५

	एकूण	१४०	१००.००
--	------	-----	--------

वयाची १८ वर्षे ओलांडली की व्यसनाची सुरुवात करणाऱ्यांचे

७. आपण हे व्यसन का करता ?

सरणी क्र. ७

अ.क्र.	व्यसन का करता?	वारंवारीता	टक्केवारी
१	विरंगुळा	३०	२१.००
२	मित्रमंडळींची संगत	५२	३८.००
३	ताण—तणाव कमी करण्यासाठी	२९	२१.००
४	मोठ्यांचे अनुकरण	१५	१२.००
५	इतर कारणे	१४	०८.००
	एकूण	१४०	१००.००

मित्रमंडळीच्या संगतिमुळे व्यसन करण्याचे प्रमाण अधिक आहे

८. आपण हे व्यसन कशाप्रकारे करता?

सरणी क्र.

अ.क्र.	व्यसन कशाप्रकारे करता?	वारंवारीता	टक्केवारी
१	लपून छपून	४६	३३.००
२	मोकळेपणाने	९४	६७.००
	एकूण	१४०	१००.००

मोकळेपणाने व्यसन करणारे उत्तरदाते सर्वाधिक आहेत

९. या व्यसनावर दिवसातून किती खर्च करता ?

सरणी क्र. ९

अ.क्र.	व्यसनावर खर्च किती रुपये करता?	वारंवारीता	टक्केवारी
१	२ रु. ते २० रु.	५२	३८.००
२	२० रु. ते ६० रु.	३०	३१.००
३	६० रु ते १००रु.	१५	११.००
४	१००च्या पुढे	२९	२०.००
	एकूण	१४०	१००.००

२ रुपयापासून २० रुपयापर्यंत व्यसनावर सर्वाधिक खर्च होतो.

१०. आपल्या कुटूंबातील कोणकोणती व्यक्ती कोणकोणते व्यसन करतात ?

वडिल — तंबाखू, मद्यपान

कुटूंबप्रमुख — तंबाखू खर्चा

कुटूंबप्रमुख वडिल तंबाखू व मद्यपान खर्चा इ. चे व्यसन करतात असे अनेक उत्तरदात्यांनी सांगितले.

११. या सवयीमुळे आपल्याला कसे वाटले.

सरणी क्र. ११

अ.क्र.	आपल्याला कसे वाटले?	वारंवारीता	टक्केवारी
१	चंगला	९२	६६.००
२	वेगळेपणा	१८	१३.००
३	स्वर्गात गेल्यासारखे	०८	०५.००
४	फ्रेश	०४	१.००
५	वाईट	१६	२.००
६	समाधान	००	११.००
	एकूण	१४०	१००.००

व्यसनाधिनतेमुळे चांगले वाटते असे म्हणणारे उत्तरदाते सर्वाधिक आहेत. यावरून असे दिसून येते की व्यसन केल्यामुळे अनेकांना चांगले वाटते.

१२. आपण करीत असलेले व्यसन योग्य आहे असे आपल्याला वाटते का?

सरणी क्र. १२

अ.क्र.	व्यसन योग्य आहे काय?	वारंवारीता	टक्केवारी
१	होय	१०४	७४.००
२	नही	३६	२६.००
	एकूण	१४०	१००.००

व्यसन हे योग्य आहे असे म्हणणाऱ्यांचे प्रमाण सर्वाधिक असून व्यसन योग्य नाही असे म्हणणाऱ्यांचे प्रमाण सर्वात कमी आहे.

यावरून असे दिसून येते की, व्यसन वाईट असले तरी ते उत्तरदात्यांना योग्य वाटते.

१३. या व्यसनमुळे आपल्या कामावर / व्यवसायावर काही परिणाम जाणवतो का?

सरणी क्र. १३

अ.क्र.	काही परिणाम जाणवतो का?	वारंवारीता	टक्केवारी
१	होय	५४	३९.००
२	नही	८६	६१.००
	एकूण	१४०	१००.००

व्यसनाधिनतेमुळे कामावर/व्यवसायावर परिणाम झाले असे म्हणणारे उत्तरदाते कमी असून काहीही परिणाम जाणवत नाही असे म्हणणाऱ्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण सर्वाधिक आहे.

यावरून असे अनुमान निघते की व्यसनाधिनतेचा कामावर /व्यवसायावर थोडाफार फरक पडतो.

१४. आपल्यास व्यसनाच्या दुष्परिणामाची माहिती आहे काय?

सरणी क्र. १४

अ.क्र.	दुष्परिणामाची माहिती आहे?	वारंवारीता	टक्केवारी
१	होय	१२६	९०.००
२	नही	१४	१०.००
	एकूण	१४०	१००.००

व्यसनाच्या दुष्परिणामाची माहिती आहे असे म्हणणाऱ्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण सर्वाधिक असून फारच कमी उत्तरदात्यांना दुष्परिणामाची माहिती नाही.

यावरून असे अनुमान निघते की व्यसनाच्या दुष्परिणामाची माहिती असूनही अनेक जन व्यसन करतात.

१५. माहिती असल्यास व्यसनामुळे कोणकोणते दुष्परिणाम होतात?

कॅन्सर, कुटूंब उध्वस्त होणे, पत्नी निघून गेली, संसार उध्वस्त झाला.

व्यसनाच्या दुष्परिणामांची माहिती अनेकांना आहे.

१६. आपणास या व्यसनापासून मुक्त व्हावे असे वाटते का?

सरणी क्र. १५

अ.क्र.	व्यसनापासून मुक्त व्हावे असे वाटते?	वारंवारीता	टक्केवारी
१	होय	५०	३६.००
२	नही	९०	६४.००
	एकूण	१४०	१००.००

या व्यसनापासून मुक्त व्हावे असे कमी उत्तरदात्यांना वाटते तर यातून मुक्त होवू नये असे सर्वाधिक उत्तरदात्यांना वाटते.

व्यसनाच्या परिणामांची माहिती असूनही अनेक उत्तरदाते त्यातून मुक्त होऊ इच्छित नाही.

१७. या पूर्वी व्यसन सोडण्याचा प्रयत्न केला होता काय ?

सरणी क्र. १६

अ.क्र.	व्यसन सोडण्याचा प्रयत्न केला?	वारंवारीता	टक्केवारी
१	होय	४१	२९.००
२	नही	९९	७१.००
	एकूण	१४०	१००.००

व्यसन सोडण्याचा प्रयत्न फारच कमी उत्तरदात्यांनी केला होता.

व्यसनाच्या दुष्परिणामाची जाणीव असूनही तो सोडण्याचा प्रयत्न फारच कमी उत्तरदात्यांनी केला असल्याचे दिसून येते.

१८. प्रयत्न केला असल्यास किती वेळा कशा प्रकारे प्रयत्न केला गेला ?

काही उत्तरदात्यांनी २- ३ दा व्यसन सोडण्याचा प्रयत्न केला होता एक दोन दिवस ते यशस्वी झाले मात्र नंतर पुन्हा जैसे थे.

१९. त्यासाठी कोणाची मदत घेतली होती काय ?

सरणी क्र. १७

अ.क्र.	कोणाची मदत घेतली होती?	वारंवारीता	टक्केवारी
१	होय	३५	२५.००
२	नही	१०५	७५.००
	एकूण	१४०	१००.००

फारच कमी उत्तरदात्यांनी व्यसन सोडण्याची इतरांची मदत घेतली होती तर सर्वाधिक उत्तरदात्यांनी व्यसन सोडण्यासाठी मदतच घेतलेली नाही.

यावरून असे दिसून येते की, व्यसन सोडण्यासाठी कोणाचीही मदत नको आहे.

२०. व्यसन सोडण्यासाठी आपण यशस्वी झालात काय ?

सरणी क्र. १८

अ.क्र.	व्यसन सोडण्यासाठी यशस्वी झालात काय?	वारंवारीता	टक्केवारी
१	होय	१०	०७.००
२	नही	१३०	९३.००
	एकूण	१४०	१००.००

फारच कमी उत्तरदाते व्यसन सोडण्यास यशस्वी झालेत तर बहुतांशी उत्तरदात्यांनी व्यसन सोडले नाही.

२१. अयशस्वी झाले असल्यास त्याची कारणे कोणती?

मित्रमंडळींचा सहवास , सभोवतालची परिस्थिती, टेन्शन, पार्टी इ. कारणामुळे अयशस्वी झाले असल्याचे बरेच उत्तरदात्यांनी सांगितले.

२२. या पूर्वी तंबाखूजन्य पदार्थांच्या व्यसनामुळे कुटूंबातील व्यक्ती बळी पडले काय ?

सरणी क्र. २०

अ.क्र.	व्यसनामुळे कुटूंबातील व्यक्ती बळी पडले?	वारंवारीता	टक्केवारी
१	होय	२३	१६.००
२	नही	११७	८४.००
	एकूण	१४०	१००.००

या सारणीवरून असे निदर्शनास आले की, व्यसनामुळे कुटूंबातील २३ व्यक्ती बळी पडले असून ११७ उत्तरदात्यांकडे अशा घटना घडल्याच नाही.

यावरून असे दिसून येते की, व्यसनाधिनतेमुळे बळी पडलेल्या घटना घडलेल्या असूनही लोक व्यसन करतात

२३. आपल्या कुटूंबातील व्यक्तींनी व्यसन करावे असे आपल्याला वाटते काय ?

सरणी क्र. २१

अ.क्र.	कुटूंबातील व्यक्तींनी व्यसन करावे असे आपल्याला वाटते?	वारंवारीता	टक्केवारी
१	होय	०४	०२.००
२	नही	१३६	९८.००
	एकूण	१४०	१००.००

फारच कमी उत्तरदात्यांना कुटूंबातील व्यक्तींनी व्यसन करावे असे वाटते कुटूंबातील व्यक्तींना व्यसन करावे असे अनेकांना वाटत नाही.

२४. नसल्यास त्याची कारणे.

व्यसन वाईट आहे, कॅन्सर होतो, बिमारी होते, शरिराचे नुकसान होते.

२५. आपण व्यसन सोडल्याचे काही फायदे सांगू शकता काय?

व्यसन सोडल्यामुळे कुटूंबात, समाजात मान-सन्मान मिळतो, चांगले वाटते, बिमारी वारंवार होत नाही, पैशाची बचत होते, मुलाबाळांकडे लक्ष देता येते.

व्यसन सोडल्याचे अनेक फायदे बऱ्याच उत्तरदात्यांनी सांगितले.

२६. तुम्ही व्यसनी व्यक्तींना काय मार्गदर्शन करू इच्छिता?

व्यसन म्हणजे खल्लाश, पैशाची उधळण, कुटूंबाचा नाश, समाजात अपमान, म्हणून व्यसन करू नका

व्यसनाचे दुष्परिणाम माहित असल्यामुळे अनेकांनी व्यसनाच्या आहारी जाऊ नये असे वाटते.

निष्कर्ष :-

- १) जिल्ह्यात दारुबंदी असूनही लोक दारु पितात.
- २) तंबाखूजन्य पदार्थाचे सवेनाचे दुष्परिणाम माहित असूनही अनेक जण त्याच्या आहारी गेलेले आहेत.
- ३) जेवनांतर खर्चा खाण्याचे प्रमाण सर्वाधिक आहे.
- ४) मित्रमंडळीच्या संगतिने अनेक लोक व्यसन करतात.
- ५) दररोज व्यसनावर खर्च करण्याचे प्रमाण अधिक आहे.
- ६) वडिल, कुटुंबप्रमुख व्यसन करतात.
- ७) व्यसन केल्यामुळे चांगले वाटते असे अनेकांना वाटते.
- ८) या व्यसनाचा त्यांच्या कामावर परिणाम होतो.
- ९) या व्यसनामुळे अनेक आजार बळावतात असे संशोधनाअंती दिसून आले.
- १०) या व्यसनातून मुक्त व्हावे असे अनेकांना वाटते.
- ११) व्यसन सोडण्यात अनेक जन अपयशी झाले.
- १२) अपयशी होण्याचे कारण म्हणजे मित्रमंडळींचा सहवास हा असल्याचे दिसून आले.
- १३) कुटुंबातील इतर व्यक्तींनी व्यसन करू नये असे व्यसनाधिन व्यक्तीला वाटते.
- १४) व्यसन न केल्यास अनेक फायदे होतात असे संशोधनाअंती दिसून आले.
- १५) ‘आरोग्य हिच धनसंपदा’ त्यामुळे व्यसन न केल्यास अनेक चांगल्या गोष्टी मिळतात असे संशोधनाअंती दिसून आले.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

१. महाजन संजीव, *समाजशास्त्र का विश्वकोष* दिल्ली : अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस २००९.
२. शर्मा रमा, मिश्रा एम.के. — *महिला विश्वकोष* (९) दिल्ली अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, २००९
३. कन्हाडे बि.एम., *आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र*, नागपूर: पिंपळापूरे अॅण्ड कं. पब्लिशर्स.
४. महाजन संजीव, *सामाजिक अनुसंधान सर्वेक्षण एवं सांख्यिकी* दिल्ली: अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस २००९.
५. शर्मा ऋचा, *भारत मे सामाजिक समस्याए*, जयपूर : सागर पब्लिशर्स, २०११
६. मुकर्जी रवीन्द्रनाथ, *सामाजिक शोध व सांख्यिकी*, दिल्ली : विवके प्रकाशन, २००६
७. नाटाणी प्रकाशनारायण, शर्मा प्रज्ञा, *भारत मे सामाजिक समस्याए*, जयपूर : पोइन्टर पब्लिशर्स, २०००
८. चौबे प्रियकुमार, मादक द्रव्य — *नशीले पदार्थ व्यसन एवं उपचार*, वाराणसी : चौखम्भा ओरियन्टलिया, २०१०
९. शर्मा ओ. पी. — *भारतीय सामाजिक समस्याए*, कानपुर : विकास प्रकाशन , २००४.
१०. राय. एस. चंद्रकुमार, *भारतीय सामाजिक समस्याए*, दिल्ली : अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, २००४.
११. कुलकर्णी पि. के. (१९९८) — *भारतातील सामाजिक समस्या*, नागपूर, विद्या प्रकाशन,
१२. भांडारकर पु. ल., *सामाजिक संशोधन पध्दती*, नागपूर, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळ
१३. कन्हाडे बि.एम., *शास्त्रीय संशोधन पध्दती*, नागपूर, पिंपळापूरे प्रकाशन.
१४. www.Vyasnadinata

१५. आगलावे प्रदिप (२००९) – भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, नागपूर, श्री. साईनाथ प्रकाशन,
१६. लोटे रा. ज. (२००९) – भारतीय समाज आव्हाने आणि समाज, नागपूर, पिंपळापूरे अँड पब्लिशर्स,
लोकशाही वार्ता
१७. लोकसत्ता
१८. गांधी महात्मा (१९९५) – आरोग्याची किल्ली, पवनार (वर्धा), परंधाम प्रकाशन.
१९. दै. लोकमत
२०. सा. वर्तुळ

मादक पदार्थ सेवनाचे कुटूंब आणि समाजावरील परिणाम एक अध्ययन

प्रा. डॉ. व्ही जी चव्हाण

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
आदर्श कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
देसाईगंज, जि.गडचिरोली.

प्रस्तावणाः—

भारतीय लोकांची जीवन पध्दती शिघ्रगतीने बदलत आहे. भारतात असंक्रमण रोगांचा महापूर आला आहे. वाढते आयुर्मान व बदलती जीवनशैली यामुळे रक्तदाब, मधुमेह, हृदयरोग, लकवा, व कॅन्सर यासारखे रोग वाढणार आहे. नागरी आणि ग्रामीण समाजातील वातावरणात विशेषतः तरूण पिढीमध्ये व्यसनाचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. अशा परिस्थितीत दारू, गांजा, अफू, तंबाखू, मावा, नस, गुटका अशा मादक पदार्थ किंवा तंबाखूजन्य पदार्थांचा उपयोग मोठ्या प्रमाणात होतांना दिसून येतो.

नशापान किंवा व्यसनाधीनता एक गुंतागुंतीची समस्या ही केवळ व्यक्ती विघटनाची समस्या राहिली नाही. तर ती सामाजिक विघटनाची समस्या बनली आहे. आज समाजातील सर्व स्तरातील विशेष म्हणजे तरूण पिढी, विद्यार्थी आणि तरूणीमध्ये सुद्धा नशापानाचे प्रमाण वाढत आहे. धुम्रपान, मद्यपान आणि गर्द या तीन व्यसनांनी आमचा तरूण वाईट मार्गाचा अवलंब करित आहे. खास करून १७—२७ या वयोगटातील तरूण वर्ग फार मोठ्या संख्येने या व्यसनाच्या आधीन होत आहे.

व्यसन म्हणजे अशी सवय की, ज्यामुळे व्यक्तीच्या शारिरीक, मानसिक, आर्थिक व सामाजिक संबंधावर यांचा दुरगामी परिणाम होते. याला शास्त्रीय भाषेत माइंड अल्टरींग सबस्टन्स असे म्हणतात. याचा अर्थ मनोअवस्थेत बदल करणारे पदार्थ होय. या पदार्थात ब्राऊन शुगर, हेरोईन, मार्फीया अशा विविध प्रकारच्या वेदनाशमके व गुंगी आणणारी औषधे काही कपसिरप, कोरैस, कोडीन स्पाझमो प्रॉक्सीवानच्या गोळ्या याप्रमाणे काही नशेचे पदार्थ इंजेक्शनद्वारे शिरेत टोचले जातात. यासर्व पदार्थांचा दुष्परिणाम व्यसनी व्यक्तीच्या आरोग्यावर पडत असते.

व्यसन म्हणजे कोणत्याही गोष्टीची वाईट सवय लागून माणसांचे मन त्यातच आनंदमय मानून पुर्णपणे त्या गोष्टींच्या आधीन होणे होय. आणि अशा व्यक्तीला आपल्या जबाबदारीची सुद्धा जाणीव नसते. त्यामुळे असा व्यक्ती अधिक एकाकी होऊन तो पुर्णपणे व्यसनाच्या आहारी जातो. त्याचे दुष्परिणाम त्या व्यसनाधीन व्यक्ती सोबत त्यांच्या कुटूंबाला सुद्धा त्रास भोगावे लागते. नशेच्या पदार्थाची सवय जडल्याने व्यक्तीचा शारिरीक, मानसिक, आरोग्यच खालावत नाही. तर शेवटी स्वतःहून स्वतःला मृत्यूच्या आधीन करतो.

मादक द्रव्य म्हणजे काय?

“ज्या द्रव्यामुळे गुंगी येते. किंवा चांगली झोप लागते. अशी द्रव्य मिश्रीत करून औषधी तयार केली जातात. अशी औषधे अधिक आजारी व जखमी रोग्यांना स्वस्थता वाटावी, यासाठी आवश्यक असते. अशा औषधानांही मादक द्रव्य असे म्हणतात.” अशी द्रव्ये तीन प्रकारची असतात.

१. अफू व कोकेन हे अतिशय हानीकारक असते.
२. गुंगी येणारे व झोप आणणारे किंवा दुःख कमी करणारे यामध्ये पॅथाडिन, मार्फीया, एल.एस.डी. गोळ्याचा समावेश असते. ही औषधे कमी हानीकारक असते.
३. गांजा, भांग ही शरीराला अपायकारक नसते. परंतू तर मर्यादे बाहेर घेतले, तर यांचे दुरगामी परिणाम होतात. या पैकी कोणत्याही द्रव्याची सवय लागणे म्हणजे व्यसनाधीनता होय.

व्यसनाधीनतेची सवय :

मादक पदार्थ घेण्या मागे अनेक कारणे सुध्दा अशू शकतात. काही व्यक्ती चुकीच्या माहीतीमुळे बळी पडलेले असतात. परंतू नवयुवकांमध्ये व्यसनाच्या आहारी जाणे त्यामागे त्या व्यसनाबद्दल आकर्षण आणि उत्सुकता असते. बऱ्याचदा मित्रांच्या वर्तूळात जम बसविण्यासाठी अशी मार्ग शोधली जातात. मानसिक दृष्ट्या परिपक्व व्यक्ती एक दोनदा प्रयोग केल्या नंतर व्यसन सोडून देऊ शकतात. पण ज्या व्यक्तीची कौटुंबिक स्थिती किंवा कौटुंबिक आयुष्य उद्ध्वस्त झालेला असते. अशी व्यक्ती इतर व्यसनी लोकांच्या संपर्कात राहून व्यसनात जास्त प्रमाणात गुरफटतच जातात. जर मादक द्रव्याचे नियमित सेवन केले, तर मादक द्रव्याचे प्रमाण वाढते. त्याला वैद्यकिय भाषेत टॉलरन्स असे म्हणतात.टॉलरन्स म्हणजे व्यसनाधीन व्यक्ती दिवसेंदिवस मादक द्रव्याची जास्त प्रमाणात घेतो. कारण त्याशिवाय त्या व्यसनी व्यक्तीला सुख व चैन मिळत नाही.

अशाप्रकारे अलीकडे व्यक्तीना म्हणजे लोकांना वेगवेगळे वाईट व्यसन जडलेले आहेत. उदा. दारू, मटका सट्टा, जुगार, खर्चा तंबाखू, गुटका इत्यादी. दारूच्या वाढत्या व्यसनाधीनतेला काही अंशी सरकार सुध्दा जबाबदार आहे. कारण त्याद्वारे प्रचंड प्रमाणात महसूल सरकारला मिळत असल्यामुळे त्याला प्रतिबंध न करता दारूच्या दुकानाच्या संख्येत व त्यांच्या वेळेत वाढ याद्वारे एकप्रकारे प्रोत्साहनच देत आहे.

तंबाखूच्या व्यसनाबाबत पुर्वीसारखे घरोघरी बिड्या, सिगारेट ओढणारे कमी दिसत असले, तरी तंबाखू मिश्रीत गुटका खर्चा खाणाऱ्यांचे प्रमाण मात्र वाढत आहे. तसेच ड्रग्ज व इतर मादक पदार्थांचे सेवन करणाऱ्यांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत असून तरूण पिढी त्यांच्या आहारी जात आहे. त्यादृष्टीने सरकारद्वारे केलेले कायदे व प्रयत्न निष्फळ ठरतांना दिसून येतात. ही चिंतेची बाब आहे. यामुळे कॅन्सरसारख्या रोग्यांची संख्या वाढत आहे.

जुगार सुध्दा व्यसनाचाच एक भाग आहे. जुगारच्या व्यसनाचा दुष्परिणाम सर्वांनाच ज्ञात असला तरी जुगार व पत्ते खेळणाऱ्यांची संख्या सुध्दा वाढलेली आहे.जुगार व सट्टा लावण्यामुळे अनेक कुटूंब उद्ध्वस्त झालेले आहे. यांची सर्व लोकांना माहिती असून सुध्दा या वाईट मार्गाचाच अवलंब करतात. याबरोबर दुरदर्शनवर दाखविण्यात येणाऱ्या चॅनेलची वाढती संख्या, मोबाईल फोनची वाढती संख्या व त्यासाठी लागणारे इंटरनेट मोफत किंवा कमी दरात उपलब्ध झाल्यामुळे विद्यार्थ्यांपासून वयोवृध्द लोकांपर्यंत बहुतेक लोकांना या व्यसनांनी विळखा घातलेला आहे.

आज बहुतांश नव युवक व युवती यांच्या आहारी जाऊन आपले मुल्यवान जीवन सुध्दा उद्ध्वस्त करीत आहे. कारण अभ्यास यासाधनाकडे लक्ष न देता तासनातास मोबाईल फोनवर गुंतलेले असतात. अलीकडे मोबाईल फोनचा जास्त वापर होत आहे. या व्यसनाची व्याप्ती इतकी वाढलेली आहे की, आज सार्वजनिक ठिकाणी आणि घरी प्रत्येकजण आपआपल्या मोबाईलमध्येच व्यस्त झालेला दिसत आहे. आजच्या काळात मोबाईलचा वापर अपरिहार्य झाल्याने व सोबत सरकारचे प्रोत्साहन असल्यामुळे मोबाईल फोन वापर करणाऱ्यांच्या संख्येत वाढ होऊन अनेक लोक व्यसनाधीन होत आहे.

भारत देश हा खेड्यांचा व तरूणांचा देश म्हणून ओळखला जातो. आपल्या देशातील युवकांची वाटचाल प्रामुख्याने दोन दिशांनी सुरू आहे. एक प्रगती आणि दुसरी अधोगती म्हणजे व्यसनाधीनता होय. आजचा तरूण प्रगतीच्या वाटेवर आहे. पण तरूण वर्गाला वेगवेगळ्या व्यसनांचा रोग जडलेला आहे. आज अत्यंत वाईट व्यसनात बुडालेली तरूण पिढी ही गंभीर समस्या निर्माण झालेली आहे. अशा वाढत्या व्यसनाधीनतेमुळे युवा पिढी वाया जाईल का? असा प्रश्न निर्माण होत आहे.

व्यसन ही एक प्रक्रिया आहे. एकदा एखादया व्यक्तीला व्यसनाची सवय लागली की, त्या सवयीला सोडणे शक्य होत नाही. मादक पदार्थ म्हणजे दारू, गांजा, चरस, अफीम, तंबाखू, सिगारेट इत्यादी. मादक पदार्थाची सेवन करण्याची लत लागते. जर अशा मादक पदार्थाची वारंवार सेवन केले तर ती व्यक्ती व्यसनी म्हणून संबोधले जाते. अशा व्यक्तीला समाजात काहीच प्रतिष्ठा नसते. असा व्यसनी व्यक्ती विनाशाकडे जातो.

“तंबाखू, खर्चा खाऊन नको मारू पिचकारी
घानेरडा म्हणतील लोक तुला सारी”

तंबाखू खर्चा खाणे वाईट आहे. यांची जाणिव असून सुध्दा काही व्यक्ती या पदार्थाचा सेवन करतात. आज खेडयापाडयात, तांडा, वाडी, शहर इत्यादी ठिकाणी बालक ते त्यांचे पालक, महाविद्यालयीन तरूण, तरूणी एवढेच नव्हेतर प्रतिष्ठीत नागरीक सुध्दा व्यसनाधिनतेच्या आहारी गेलेले दिसून येतात. खर तर व्यसन हे तरूणाईचे स्टायल बनलेला आहे. भारतीय समाजात कर्मकांडाला विशेष महत्व आहे. याजन्मी आपल्या नशिवात भोग भोगावे लागतात म्हणून मादक पदार्थाचे सेवन करतात. काही साधू फकिर चिलीमातून गांजा ओढतात. शिवाला भांग आवडते म्हणून महाशिवरात्रीच्या दिवशी दुधात घोटलेला भांग मोठया प्रमाणात प्राशन केला जाते. काही मागासलेल्या समाजात देवदेवतांना मद्याचा नैवेद्य देतात. यासोबत धुलीवंदन, जन्मदिवसाची पार्टी, लग्नाची पार्टी, नव वर्षाची पार्टी अशा आनंदमय वातावरणात सणउत्सव साजरा करायचे झाल्यास दारू, सिगारेट, खर्चा व सोबत मासांहारी जेवनांचा आसवाद घेतात.

“ आज जी बिघडली दिशा
त्यांचा मुळ कारण आहे नशा”

आज काही माणसे अनेक वर्षांपासून तंबाखू किंवा तंबाखूजन्य पदार्थाचे सेवन करतो. याच कारण तो घरातील किंवा समाजातील व्यक्तीचा अनुकरण करतो. त्याचा अनुकरण लहान मुले करतात. यामध्ये ग्रामीण भागातील महीला सुध्दा मागे नाही. गेल्या अनेक वर्षांपासून महिलांमध्ये व्यसनाचे प्रमाण वाढत आहे. अशाप्रकारे दिवसेंदिवस व्यसन करणाऱ्यांची संख्या वाढत आहे.

“ बसू नको तंबाखू खर्चा खात
होईल आयुष्याचा घात ”

व्यसन हे विनाशकारी वादळ आहे. या वादळात आज आपल्या देशातील युवा पिढी भरकटलेली आहे. या विनाशकारी वादळाला आताच थांबविले नाही. तर किती तरी नवयुवक, युवती नव्या शतकाचा पहिला उगवता सुर्य बघण्यासाठी शिल्लक राहणार नाही. यासंदर्भात संत तुकाराम महाराज म्हणतात.

“ ऐसे कैसे झाले कली ।
तोंडी तंबाखूची नळी ॥
स्नान संध्या बुडविली ।
पुढे भांग उडविली ॥

व्यसनाचा परिणाम इतका भयंकर आहे की, यामुळे कॅन्सर सारख्या रोगाना बळी पडावे लागत आहे. या बरोबर व्यक्तीची आर्थिक, सामाजिक, शारिरीक, मानसिक नुकसान होत आहे. यामुळे व्यक्तीना हृदयरोग, क्ष रोग, घसा व जबडयाचे कॅन्सर, लहान मोठया आतडयावर परिणाम, श्वसनसंस्थेचे विकार होऊन कर्करोगासारखे गंभीर आजार होण्याची शक्यता असते.

मादक पदार्थाचे दुष्परिणाम :

१. **मानसिक दुष्परिणाम** : जर व्यक्ती नियमित पणे मादक पदार्थांचे सेवन करित असेल तर त्या व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्वात बदल व त्याला मानसिक आजार जडण्याची शक्यता असते. त्यामुळे त्यांच्या व्यक्तीमत्वाचा झपाट्याने न्हास होते. व्यक्ती आळशी व निष्क्रीय बनते. त्या व्यक्तीची कार्यक्षमता आणि निर्णय क्षमता कमी होते. कुटूंबाकडे पुर्णपणे दुर्लक्ष होते. याबरोबर ड्रगच्या प्रभावामुळे लैंगिक जीवन उद्ध्वस्त होण्याची शक्यता असते.

दीर्घकाळापर्यंत मद्याच्या आहारी गेलेल्या व्यक्तीला डिमेशिया नावाचा रोग होतो. त्यामुळे त्या व्यक्तीची स्मरणशक्ती, बुद्धीमत्ता व एकूण व्यक्तीमत्व झपाट्याने न्हास होऊ शकते. यातून पत्नी व मुलांना मारहाण करणे, तिच्यावर संशय घेणे यासारखे प्रकार घडू शकतात.

२. **शारिरीक दुष्परिणाम** : नियमित मद्यपान करणाऱ्या व्यक्तीच्या पोटात अल्सर, यकृत म्हणजे लिव्हर खराब होऊन ‘सिन्होसिस’ आजार होते. याबरोबर तोंडाचा, अन्ननलिकेचा, पोटाचा, किंवा यकृतचा कॅन्सर होते.

ब्राऊन शुगर नियमित घेतल्याने भूक नाहीशी होते. वजन झपाट्याने कमी होत असते. रोगप्रतिकार शक्ती फार कमी होते. आणि जर व्यसनाची पुर्तता झाली नाही, तर असा व्यक्ती खुन किंवा आत्महत्या सुध्दा करू शकतात.

३. **सामाजिक दुष्परिणाम** : आर्थिक दृष्ट्या व्यसनाधीनतेचे सामाजिक जीवनावर फार मोठा परिणाम होते. कारण व्यसनावर उत्पन्नाचा फार मोठा पैसा किंवा हिस्सा खर्च होते. त्यामुळे कुटूंबाची आर्थिक परिस्थिती कमकुवत होते. व्यसनमुळे व्यक्तीची कार्यक्षमता नाहीशी होते. एका सर्वेक्षणानुसार एकट्या मुंबई शहरात ब्राऊन शुगर मुळे ७८ टक्के लोकांच्या नोकऱ्या गेल्याचे आढळून आले. १९८६ मध्ये मुंबई शहरातील ७ लक्ष व्यसनी लोकांनी व्यसनावर सुमारे ३०० कोटी रूपये खर्च केल्याचा अंदाज आहे. एका व्यसनी व्यक्तीमुळे कुटूंबातील इतर व्यक्तींना आर्थिक, सामाजिक, शारिरीक, मानसिक त्रास सहन करावे लागते. विशेषतः लहान मुलांना अशा वातावरणाच्या तानतनावात राहावे लागते. त्याचा परिणाम त्यांच्या व्यक्तीमत्वावर होतो, त्यामुळे अशा मुलाचा पालनपोषण व्यवस्थीपणे होम नाही. मुले बालगुन्हेगारी व गुन्हेगारीकडे वळतात. यामुळे व्यसनाधीनता ही फार वाईट समस्या आहे.

व्यसनाधीनतेच्या समस्येवर उपाययोजना:—

मादक पदार्थांचे ने—आण करण्याच्या संबंधात शासनानी ‘सेंट्रल नारकोटिक्स ड्रगज अँड सायकोट्रॉपिक अँक्ट हा कायदा तयार केला आणि महाराष्ट्र शासनाने नोव्हेंबर १९८५ मध्ये या कायद्याची कठोर अंमलबजावणी करण्याच्या दृष्टीने काही नियम बनविले. या कायदानुसार देशात चोरून मादक द्रव्य आणणे, हा दंडनीय गुन्हा आहे. म्हणून मुंबई सारख्या महानगरात त्यासाठी स्वतंत्र विभाग उघडलेला आहे.

सरकारचे दारूबंदी धोरण:

साधारणपणे १९२० पासून भारतामध्ये मादक पदार्थांच्या दुष्परिणामाची जाणीव समाजसुधारकांना झाली. यादृष्टीने राष्ट्रपिता महात्मा गांधीचे कार्य फार महत्वाचे होते. त्यांनी १९२१ या राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अधिवेशनात सुरापान बंदीचा ठराव आणला आणि देशात स्वराज्य राबविणारी कोणतीही सत्ता संपूर्ण नशाबंदी करेल व केवळ वैद्यकिय सल्लयाने मर्यादित लोकांना मादक पदार्थांचे सेवन करण्याची परवानगी देवयात आली. १९३०साली असहकार चळवळी बरोबर दारू व अफू यावर प्रतीबंध घालण्यात आला. १९३१ मध्ये जिनेव्हा येथे ९१ राष्ट्रांनी एक करार केला मादक पदार्थांचे व्यसन लागू नये. म्हणून प्रतिबंधात्मक उपाय योजण्यासाठी विशेष शासकीय यंत्रणा निर्माण करण्याचे ठरले. १९३७

मध्ये राष्ट्रीय अधिकारावर येताच एकूण पाच राज्यात प्रयोग तत्वावर नशाबंदीचा कार्यक्रम हाती घेण्यात आला होता. गुजरात हे आर्थिक भरभराट असलेले राज्य मानले जाते. तिथे ७० वर्षांपासून दारूबंदी आहे. दारूच्या उत्पन्नाशिवाय राज्य चालविता येते. १९५६ साली राष्ट्रीय सुधारणा नियुक्त केलेल्या समितीने विस्तृत योजना आखून पुढील कार्यक्रम घेऊन खालील तरतुदीचा समावेश करण्यात आल्या.

१. कोणत्याही प्रकारच्या जाहिरातीला बंदी घालणे.
२. सार्वजनिक जागा व करमणुकीच्या ठिकाणी मादक पदार्थाची दुकाने लावणे व खरेदी विक्रीला बंदी करणे.
३. तज्ञ लोकांची समिती पेमून मंडळाने केलेल्या सुचना अंमलात आणण्याच्या दृष्टीने दारू व तत्सम पदार्थाचे उत्पादन, उपयोग आणि विक्री इत्यादी नियंत्रित करणे.
४. नशाबंदीच्या प्रचार कार्यक्रमाला प्राधान्य देणे.
५. खेड्यापाड्यात जाऊन प्रचार करून नशापानाचे महत्व पटवून देणे.
६. मादक पदार्थाच्या आहारी गेलेल्या व्यक्तींना व्यसनमुक्त करण्यासाठी संघटने मार्फत प्रयत्न करणे.

कायदयाने दारूबंदी असली तरी लोकांनी ती मनःपूर्वक स्वीकारली नाही. ज्याप्रमाणे महाराष्ट्र शासनाने गडचिरोली जिल्ह्यात १९९३ पासून दारूबंदी व चंद्रपूर जिल्ह्यात २०१५ पासून दारूबंदी करण्यात आली. आणि वर्धा जिल्हा हा बापूचा जिल्हा म्हणून या जिल्ह्यात दारूबंदी केली आहे. परंतु दारूबंदीचा कायदा असून सुद्धा बेकायदेशिरपणे दारू काढणारे, विकणारे व पिणारे लोक दिसून येतात. यांना पकडून कोर्टात उभे करण्याचे प्रसंग वारंवार येत असल्यामुळे पोलीस व न्यायलयावर या कामाचा अतिरिक्त भार पडत आहे.

निष्कर्ष:-

दारू किंवा मादक पदार्थाचे व्यसन ही एक वाईट समस्या आहे. त्यामुळे कुटूंब व समाजजीवनावर यांचा दुष्परिणाम होत असल्यामुळे शारिरीक व मानसिक दृष्ट्या व्यसनमुक्त होणे काळाची गरज आहे. यासाठी जनमाणसांनी याची काळजी घेणे आवश्यक आहे. यासाठी खालील गोष्टींचा पालन केले पाहिजे.

१. पालकांनी आपल्या मुलांसोबत मनमोकळेपणाने वागावे, बोलावे, त्यांच्याशी चर्चा करावी.
२. आई वडिलांनी आपल्या मुलांच्या हालचालीवर लक्ष द्यावे, तसेच मुलांबरोबर मित्रांचे संबंध ठेवावे.
३. आपल्या पाल्यांच्या अडीअडचणींकडे लक्ष द्यावे, मुलांना विश्वासात घ्यावे व त्यांचे प्रश्न समजून घ्यावे व शक्य झाल्यास त्यांचे निराकरण करावे.
४. आई वडिलांनी आपल्या मुलांसमोर आदर्श ठेवावा. जेणे करून त्यांच्यावर चांगले संस्कार होतील.
५. मादक पदार्थाविषयी अधिकाधिक माहिती ठेवावी, नेहमी पाल्याविषयी जागरूक असले पाहिजे.
६. मुलांचे अतिलाड किंवा अतिकडक शिस्त मुल बिघडण्यास कारणीभूत अशू शकते.
७. मुलांनी आपले भावी जीवन सुखात व आनंदात घालवावे, शिस्तप्रिय जीवन जगावे याचे मुलांना मार्गदर्शन दिले पाहिजे.
८. जीवनात अनुशासन, प्रामाणिकपणा, सत्यनिष्ठा, पवित्रता, स्वच्छता, शुध्दता, निरोगी, मूल्यप्रती जागरूकता यावर भर दिला पाहिजे.

1. डॉ. आई. एस. चौहान .....भारत में सामाजिक परिवर्तन, मध्यप्रदेश हिन्दी ग्रंथ अकादमी, भोपाल.
2. डॉ. प्रदिप आगलावे..... आधुनिक भारतातील सामाजिक समस्या, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
3. डॉ. एस. आर. तोष्णीवाल.... भारतीय समाज समस्या आणि प्रश्न, विश्व पब्लिशर्स, नागपूर.
4. सुमन पाटे ..... भारतातील सामाजिक समस्या, विश्व पब्लिशर्स, नागपूर.
5. साने गुरूजी ..... भारतीय संस्कृती, सस्ता साहित्य मंडळ, नवी दिल्ली.
6. प्रा. माणिक माने..... भारतातील समकालीन सामाजिक समस्या, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
7. श्रीमती एस. बी. सरबते ... व्यसन एक समस्या, चंपावतीपत्र दि.०६ फेब्रुवारी २०१६.
8. अभिनेता अमीरखान ..... विध्वंसक व्यसन दैनिक वर्तमान पत्र लोकमत दि.०२ जुलै २०१२.
9. लक्ष्मण जानकीरामसा गढे... वाढती व्यसनधीनता एक चिंतल लेख देशोन्नती दि. ०५ फेब्रु. २०१९.
10. डॉ. अभय बंग ..... दारू व तंबाखू बंदीकडून मुक्तीकडे लेख लोकमत दि. १० फेब्रुवारी २०१९.

प्रस्तावना:— सृष्टीच्या निर्मितीपासूनच अथवा मानवाच्या विकासा बरोबरच नव—नवीन गोष्टीची निर्मिती झाली व त्यावेळेपासूनच मदिरा, भाग व या सारख्या अन्य धूम्रपानाविषयीचे उल्लेख आपणास पुराणकाळापासून दिसून येते किंवा ऐकीवात आहेत. ज्या प्रमाणात दिवसागणिक युग बदलले जगामध्ये अनेक नवीन तंत्रज्ञान आले, समाज परिवर्तन झाले. यामध्ये अनेक संस्कृतीचा उगम झाला. व काळाच्या ओघात लोपही पावले परंतु नशा किंवा धूम्रपान या विषयी बोलतांना ह गोष्ट लोप न पावता यातही नवनवीन धूम्रपानाचे शोध लागू लागले. मानसाला आनंद देणारी गोष्ट, काहीतरी नवीन अनुभव, एक वेगळ्याच जगात देणारी, पुरूषाला पुरूषत्व प्रदान करणारी अशा अनेकविध पदव्या देऊन धूम्रपानाविषयीचे कौतुक वाढू लागले. व कालांतराने व्यसनधिनतेचे फायदे व तोटे समोर यायला लागले. यातूनच व्यसन व व्यसनाधिनता म्हणजे काय? समाजाशी व्यसाचा कशाप्रकारे जवळचा संबंध आहे हे हळूहळू उलगडत गेले. एखादया गोष्टीचं व्यसन जडत म्हणजे नेमक काय होतं याच उत्तर कोणाकडेच नाही. एखादी व्यक्ती सतत धूम्रपान करते म्हणजे ती व्यक्ती व्यसनी आहे असा सर्वसाधारण विचार प्रचलित आहे. यामूळे त्या व्यक्तिकडे बघण्याचा समाजाचा दृष्टीकोन बदलतो. व्यसनाधिनता आणि समाज एकमेकांवर परस्पर अंभून असणारा विषय आहे. संस्कार नितीमत्ता या उलट व्यसनाधिनता म्हणता येईल. याचे प्रत्यय वेळोवेळी वेगवेगळ्या अभ्यासातून मिळते.

संशोधनाचा अभ्यासाचा विषय आहे. गडचिरोली जिल्हयात दारिद्र्यरेषेखालील महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक समस्या या अभ्यासात समाज व विविध घटक यांचा अभ्यास केला असता असे प्रकर्षाने जाणवू लागते. की गरीबी व व्यसन यांचा अतिशय घनिष्ठ संबंध आहे. जिथे दारिद्र्यता वाढते तिथे नितीमुल्याची घसरण सुरू होते. यासाठी समाजातील खूप सान्या गोष्टी त्यांना खराब कामे करण्यासाठी उदयुक्त करतात. गडचिरोली जिल्हयातील १२ ही तालुक्याचा अभ्यास करून दारिद्र्य रेषेखालील कुंटूब तथा दारिद्र्य रेषेवर असणाऱ्या कुंटूबाचा अभ्यास केल्यास दारिद्र्य रेषेखालील कुंटूबातील व्यक्तीचा व्यसनाधिनतेचा प्रमाण जास्त आहे. हे दिसून येते. या सर्व गोष्टीचा प्रभाव गडचिरोलीतील आदिवासी बांधवाला आणखीनच शिक्षणापासून, सोई सुविधापासून दूर लोटते.

व्यसन करणाऱ्या लोकांची संख्या ८० टक्के च्या व आहे साधारणतः विसाव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत व्यसनाधीन लोकांचे प्रमाण मर्यादित स्वरूपाचे होते. अगदी विसाव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत ‘व्यसनाधीन’ लोकांचे प्रमाण मर्यादित स्वरूपाचे होते. अगदी एकविसाव्या शतकाची पहिली ५ वर्षे हीतशी व्यवस्थित गेली. गेल्या जवळ—जवळ १०ते १५ वर्षांपासून व्यसनाच्या आहारी गेलेल्यांचे प्रमाण खूप वाढले आहे. या वाढलेल्या प्रमाणाबद्दल होणी विचारल्यास त्याला बदलती जीवनशैली हे गोंडस नाव समाजाच्या तोंडावर फेकून चूप केले जाते.

टेमेरीकेत मदयपानामुळे ३०,००० अपघाती मृत्यु होतात. पॉलरिसच्या मताप्रमाणे अतिरेकी मदयपानातून २० टक्के, घटस्फोट २० टक्के, अपघात २५टक्के मानसीक विकृती ५०टक्के गुन्हेगारी ४० टक्के गरीबी आणि ९० टक्के गुप्त रोगांचे प्रमाण वाढले आहे.

१९६० पासून अमली पदार्थाचा दुरुपयोग मोठया प्रमाणावर होऊ लागला. द्विएतनाम युद्धातून आलेले वैफल्य व अमेरीकेतील हिप्पी चळवळीमुळे अमली पदार्थाचा व्यापार वाढला. ही समस्या इंग्लंड, अमेरीका

फॉन्स पुरतीच मर्यादीत न हाता तिसऱ्या जगातील बहुतांशी देशात अमली पदार्थाच्या सेवाने समाजमनामध्ये चिंता निर्माण झाली आहे.

अल्होहालिक्स एनॉनिमस ( ) ही चळवळ अमेरिकेत १९३५ पासून तर भारतात हे आंदोलन १९६५ पासून सुरू झाले यांचे कार्य १२० देशात करत असून २२५ पेक्षा जास्त शाखा आहेत.

भारतात वैदिक काळापासूनच मद्यपानावर किंवा व्यसनावर निर्बंध होते की मान्यता होती या संबंधीचे कोणतेही पुरावे आढळत नाही. स्मृतीमध्ये मात्र मद्यविक्रि आणि मद्यपान करणाऱ्या व्यक्तीला पर्यायाने समाजाला हठोर शिक्षा करावी असे म्हटल आहे. ब्राम्हणांनी मद्याला स्पर्श करू नये असा संकेत होता. संतसाहीत्यात मद्यपानावर टिका केली आहे. हिंदु धर्मात मद्यापानाचा निषेध केला ला आढळतो. मुसलमान धर्मातही मद्यपानावर टिका केली आहे. परंतू मुसलमानी अमदानीत आणि विशेषतः इंग्रजी राजवटी मद्यपानाचे प्रचलन वाढू लागले. उपलब्ध आकडेवारीवरून भारतात सरासरी १०ते १२ टक्के लोक मद्यपान करीत असावे म्हणजे मद्यपानाची संख्या ८ कोटी इतकी आहे ही इतकी नव्हती.भारतात १९ व्या शतकापासून आरंभ झालेल्या औद्योगिक व शहरीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे विजातीय समाजजीवन प्रचलीत झाले यामुळेही व्यसनाधिनतेचा प्रमाण वाढीस लागला. भारतात मद्यपानामुळे प्रत्येक वर्षी ३,००० पुरुष व स्त्रिया मृत्युमुखी पडतात. व या व्यसनाधिनतेमुळे ६० टक्के अपघातात सापडतात. हजारो व्यक्तिना अंधत्व येते. कॅन्सर,क्षय,हृदयरोग, पक्षघात व अन्य रोगांबरोबरच आत्महत्या, गुन्हेगारी बालगुन्हेगारीचे महत्तम प्रमाण दिसून येते.

पुढे १९०५ मध्ये इंग्रज सरकारने अबकारी निती निर्माण करून मद्यपानबंदीच्या उद्देशाने ‘अबकारी’ कर लावला. अर्थात त्याचा परिणाम उत्पन्न वाढविण्यात जरूर झाला पण मद्यपान नियंत्रणाचे ध्येय साध्य होऊ शकले नाही. १९२० मध्ये महात्मा गांधीच्या नेतृत्वाखाली स्वातंत्र्य आंदोलनास सुरवात झाली या आंदोलनाचे राजकिय स्वातंत्र्ये प्रमुख उद्दिष्ट असले तरी त्या अनूषगाने म. गांधीने अनेक सामाजिक सस्यांच्या व परंपरागत रूढी यांच्या मुळाशी हात घातला मद्यपान निषेधाला अग्रक्रम देण्यात आला. स्वतंत्र्य भारतात ‘मद्यपानबंदी’ कार्यक्रम कार्यान्वित करण्यात आला. अखिल भारतीय काँग्रेसने १९२१ साली संपर्ण दारूबंदीचा ठराव पास कला होता. १९४७ मध्ये भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर ‘श्रीमन्नारायण समीती गठीत करून भारतीय संविधानाच परिच्छेद ४० प्रमाणे कार्यक्रमाची आखणी व अंमलबजावणी करणे हे कर्तव्य मानण्यात व अंमलबजावणी करणे हे देशाचे कर्तव्य मानव्यात आले. मद्यपानबंदी कायद्याची अंमलबजावणी १ एप्रिल १९५८ करण्यात आली. २६जून १९९३ रोजी प्रसिद्ध झालेल्या च्या अंकात दिलेल्या अनुमानानुसार भारतात सुमारे १२लाख लोक (प्रामुख्याने नागरी क्षेत्रातील) हेरोईनच्या व्यसनाचे शिकार झाले आहेत.

महाराष्ट्रात १९८१ साली दारूबंदी विभागाने मद्यपानाची ३,५४,४३२प्रकरणे दाखल होती. एकटया मुंबईत प्रतिवर्षी १० हजार कोटी रूपयाचा अंमली पदार्थाची चोरटा व्यापार होतो. यामुळे महाराष्ट्रातील समाज मोठया प्रमाणात गुन्हेगारी वृत्तीकडे वळला आहे. तरीही अन्य राज्यांच्या तुलनेत महाराष्ट्रात धूम्रपान,तंबाखूसेवनात घट झाल्याची ‘ग्लोबल अँडल्ट टोबॅको सर्व्हे २०१६—२०१७ नुसार देशभरातील राज्यातील धूम्रपानाचे प्रमाण कमी असल्याचे निदर्शनास आले आहे.

आरोग्यमंत्री डॉ. दिपक सावंत हे भंडारा जिल्याचे पालकमंत्री आहेत. त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली केलेल्या सर्वेक्षणानुसार ६० टक्के नागरीक तंबाखूजन्य पदार्थाचे सेवन करीत असल्याचे दिसून आले.

‘ व्यसन म्हणजे आजारच’

दारू (अल्कोहोल) मुळे दरवर्षी लाखो व्यक्तींचा मृत्यु होतो. १६ टक्के खुनी हल्ले तर ११ टक्के आत्महत्येची नोंद जागतिक आरोग्य संघटनेचा अहवाल सांगतो. या पेशाही जास्त प्रमाणात ड्रग्सच्या व्यसनमुळे आर्थिक व सामाजिक दुष्परिणाम दिसून आलेले आहेत.

जेव्हा माणूस नव्या उमेदी आणि प्रगतीच्या पाऊलवाटांपासून दूर जातो तेव्हा त्याला व्यसन जडले असे समजावे.

डॉ.भी.रा.आंबेडकर आपल्या क्रांती आणि प्रतिक्रांती या ग्रंथांमध्ये प्रतिपादन करतात.‘आपल्या समाजशील समाजवाद्याला सर्वसमावेशकतेला हादरा देण्याच्या कार्यामध्ये व्यसनाधिनता आणखी एक भर टाकते. सुरा—मेथ्य—मज्ज पमादठाना वेरमणी,सिक्खापदं समादियामी !’

या सुत्काप्रमाणे मी सर्व प्रकारच्या मादक पदार्थांचे सेवन करण्यापासून अलिप्त राहण्याची शिक्षा ग्रहण करतो. येथे तथागत गौतम बुद्ध असे सांगतात की, आपला उद्धार करणे आहे आणि आत्मोन्नती प्राप्त होणे हे आपल्याच हाती आहे.

परावलंबी भोळ्या सनातनी वृत्ती बाळगणाऱ्या व्यसनाधीन,आस्तीक मुनुष्यांना ठनकावून सांगताना जगत गुरू संत तुकाराम महाराजांचा एक अंभग आठवतो, तुकोबा म्हणतात,

“ ऐसे कैसे झाले कली
तोंडी तमाखुची नळी
स्नान संध्या बुडविली
पुढे भागा उडविली
भाग भुरका हे साधन
पचनी पडे मदयपान
तुका म्हणे एवढे सोंग

तेथे कैसा पांडुरंग

‘व्यसनाधिनता— एक मानसिक आजार सध्या जगामध्ये मृत्युच्या कारणामध्ये व्यसन हे चौथ्या क्रमांकावर आहे. जगभरात दरवर्षी ८ ते १० लोक फक्त तंबाखुच्या व्यसनमुळे मृत्यूमुखी पडतात. आजकाल पुरुष व तरूणांबरोबरच स्त्रिया व मुले यांच्यामध्ये व्यसनाचे प्रमाण वाढत चालले आहे. व्यसनाच्या पदार्थांमध्ये मुख्यतः तंबाखु,दारू,चरस,गांजा,अफु,झोपेच्या गोळ्या किंवा इतर मादक पदार्थ असू शकतात. अलिकडेच इंटरनेट व स्मार्ट फोनची ही व्यसनाधिनता होऊ शकते. असे म्हटले जाते. समाजामध्ये या सर्व वस्तुच्या सेवनामुळे वा वापरामुळे व्यक्ती—व्यक्ती एकमेकांपासून दुरावत आहेत. समाजाची निकोप वाढीस हादरे बसत आहेत.

“मेंदूला बधित करणाऱ्या कोणत्याही मादक पदार्थांचे अतिरेकी सेवन करणारी व्यक्ती म्हणजेच व्यसनी व्यक्ती” असेही म्हटले जाते.

कोणत्याही नशा आणणाऱ्या पदार्थांचे सेवन करण्याला व्यसन म्हणत नाही तर हे जडतांना सर्वप्रथम ती व्यक्ती आपल्या कुंटूबातील व्यक्तींचे अनुकरण करून ती गोष्ट करण्याचा प्रयत्न करते किंवा आपल्या मित्र मंडळीच्या आग्रहामुळे त्यांकडे आकर्षित होते. आनंद साजरा करण्यासाठी नशेचा वापर करते व ती गोष्ट वारंवार घेतल्याने मनुष्याला त्याची तलफ यायला सुरवात होते. सुरवातीला कमी प्रमाणात धुम्रपान करूनही लवकर नशा चढते तर नंतर—नंतर त्याचा प्रमाणही वाढत जातो. मेंदूला करेपर्यंत नशा घेतली जाते व ती गोष्ट वारंवार त्याला मिळालीच पाहीजे यासाठी तो आग्रही होत जातो. व समाजाविरोधी काम करण्यासही घाबरेनास होतो. व्यसनाधिनतेच्या गर्तेत लोटला जातो. ३ महिण्यात जेवढी दारू विकली जात नाही. त्याहूनही अधिक

दारू एकटया ३१ डिसेंबरच्या दिवशी समाज पिऊन जातो यावरून असे लक्षात येते की, आता समाजात आनंद साजरा करतांना सात्वीकतेऐवजी व्यसनांचा पगडा जास्त पडत आहे.

दरवर्षी भारतात ८ लाख व्यक्ती तंबाखूच्या सेवनातून कर्करोग व श्वसन विकार अशासारख्या आजारमूळे मुत्युमुखी पडतात. आपले मित्र व्यसन करतो आणि आपण करत नाही म्हणजे आपण कोठेतरी त्यांच्यापेक्षा कमी आहोत या भावनेने व्यसन सुरू होतो. कधी काळी मजा म्हणून केलेल्या गोष्टीचा सेवनाचे रूपांतर व्यसनाधिनतेमध्ये कधी होते ते त्यांना कळतच नाही. व्यसन सुरू होतांना ब्रांडेड गोष्टीपासून सुरू होतो. पण व्यसनाच्या विळख्यात गुरफटल्यावर मनुष्यांची अतिशय मोठ्या प्रमाणात आर्थिक हानी होण्यास प्रारंभ होते. मग त्यामध्ये पैशाच्या अभावी अगदी दैशी दारूपासून, अफूची, विविध रूपे त्याच बरोबर व्हाईटनर, नेलपेंट रिमूव्हर, (थिनर) फेवीब्रॉन्ड, गुटखा, भांग, प्रेट्रोल, खेकल्याचे औषध इत्यादीचा समावेश होतो. बहुतांशी व्यक्तीमध्ये भाजकी माती खाण्याचेही प्रमाण आढळून येते. सर्व खालच्या स्तराला जाऊन केलेल्या गोष्टीमुळे समाजात हिंस्र भावना व गुन्हेगारी प्रवृत्ती निर्माण होते.

अन्य राज्याच्या तूलनेत महाराष्ट्रात धूम्रपान, तंबाखुसेवनात घट झाल्याची ग्लोबल अँडल्ट टोबॅको सर्व्हे २०१६-१७ नुसार देशभरातील राज्यातील धूम्रपानाचे प्रमाण कमी असल्याचे निदर्शनास आले आहे.

संदर्भग्रंथ सूची

- १) लोटे रा.ज.:— भारतीय समाज:आव्हाने आणि समस्या
पिंपळाकरे अँड कं पब्लिशर्स नागपूर
दुसरी आवृत्ती जून ०११
- २) खडसे भा.कि.:— भारतीय सामाजिक समस्या
श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूरसुधारीत आवृत्ती २००९
- ३) कन्हाडे बि.एम.:— सामाजिक समस्या
पिंपळापूरे प्रकाशन नागपूर
- ४) मुळे उमाठे:— शैक्षणिक संशोधन नागपूर
महाराष्ट्र ग्रंथ निर्मिती मंडळ
- ५) भांडारकर पु.ल.:— सामाजिक संशोधन पद्धती
महाराष्ट्र ग्रंथ निर्मिती मंडळ नागपूर

मद्यपानाचे कौटुंबिक, सामाजिक, शारिरिक व मानसिक दुष्परिणाम

प्रा.विलास महादेवराव वानखेडे

शारिरिक शिक्षण व क्रिडा विभाग प्रमुख, यादवराव पोशट्टीवार महाविद्यालय तळोधी बालापूर ता. नागभीड जि.

चंद्रपूर— ४४१२२१

प्रस्तावना :

प्राचिन काळी मद्यपान हा सन्मानाचा विषय समजल्या जात होता. त्याकाळी स्त्री-पुरुष मद्यपान करीत होते. जसजसे काळात परिवर्तन होत गेले तसेतसे मद्यपानासंबंधीचे विचार व अर्थातबदल घडतगेल्या. आज मद्यप्राषण करणे म्हणजे नैतिकतेला धरून नाही तर तो नितीमुल्यांचा न्हासआहे, असेसमजल्याजाते. आजच्या काळात मद्यपान करणे हे बे कायदेशीर समजल्या जाते. मद्यपानामुळे अनेक संसार उद्ध्वस्त होऊ लागले. व्यक्ती मद्यपानाच्या अतिआहारी गेल्यामुळे अनेक सामाजिक, कौटुंबिक, शारिरिक व मानसिक ही प्रश्न उपस्थित होऊ लागले. समाजाचे पतन होऊ लागले. या व्यवसनाधिनते मुळे सामाजिक चौकट उद्ध्वस्त होते की काय असेवाटु लागले. एवढेच नव्हे तर मद्यपाना विरोधी कठोर कायदे करून त्यात दंडाची, शिक्षेची तरतुद करावी लागली.

मद्यपानाचा संबंध व्यक्ती व सामाजाशी असल्यामुळे या मद्यपानाचे गंभीर परिणाम समाजावर पडु लागले. सामाजिक आरोग्य धोक्यात आले. या व्यसनामुळे अनेक लोक मृत्युमुखी पडु लागले. मद्यपानामुळे अपघाताच्या संख्येत लक्षणीय वाढ होऊ लागली. अपघाताचे प्रमाण वाढले.संसारात तेढ निर्माण होऊ लागली. अनेक पतीपत्नी संबंधात दुरावा निर्माण होवुन घटस्फोटाची संख्या दिवसेंदिवस वाढु लागली. कौटुंबिक संस्था ढासळु पाहते आहे. गावात भांडणे, तंटे, मारणे, खुन , बलात्कार आदी अपराधीक प्रश्न निर्माण झाले. म्हणुन मद्यपान करणे हा केवळ व्यक्तीगत प्रश्न राहिलेला नसुन तो एक सामाजिक प्रश्न म्हणुन याकडे पाहणे आवश्यक ठरते. आज आधुनिक काळात तर मद्यपान ही एक भिषण सामाजिक समस्या झालेली आहे. यात शासनाचा उत्पन्नाचा फायदा होत असला तरी सामाजिक नुकसान भरपूर आहे. आणि दिवसेंदिवस या समस्येत सातत्याने वाढ होत असल्याचे दिसुन येते.

मद्यपानाचा अर्थ :

केवळ दारु पिणे एवढाच मद्यपानाचा मर्यादित अर्थ होत नाही. केवळ एखादी व्यक्ती मद्यपान करते तेव्हा हा प्रश्न निर्माण होत नाही. परंतु जेव्हा अनेक व्यक्ती दारुच्या आहारी जाते आणि सतत मद्य प्राषण करते आणि अनियंत्रित होऊन व त्यांचे हातुन बेकायदेशीर कृत्य घडुन येते तेव्हा ती एक समस्या बनते. आणि अशा समस्येचे वाईट परिणाम जेव्हा समाजावर होते तेव्हा ती एक व्यक्तीगत समस्या न राहता ती सामाजिक समस्या तयार होते. जे. एल. शिलीनच्यामते , “मद्यपानही तुलनात्मक अशी स्थायी अवस्था आहे की, ज्या अवस्थेत मद्यपान करण्याची सदैव इच्छा असते. त्याचे व्यक्तीच्या शरिरावर व मनावर गंभीर स्वरुपाचे परिणाम होतात.”

वरिल व्याख्येरुन मद्यपानाचे परिणाम लक्षात येते. डॉ.डरफीन यांनी ही मपानासंदर्भात आपले विचार व्यक्त करतांना म्हटले की, “ मद्यपान ही अशी सवय असते की, ज्यामुळे व्यक्ती शारिरिक समस्यांनी ग्रस्त होते. कुटुंबातील सौख्याचा लोप होतो आणि यातून विविध सामाजिक प्रश्न निर्माण होते.” यावरुन असे लक्षात येते की, थकवा दुर करण्यासाठी, वजन वाढविणे, घटविण्यासाठी, मैत्रीत गंमत म्हणुन किंवा फॅशन म्हणुन, श्रीमंतीचे लक्षण दाखविण्यासाठी किंवा मनोरंजन म्हणुन वारंवार मद्यप्राषण केल्यामुळे त्याचे सवईत रुपांतर होऊनती एक सामाजिक समस्या निर्माण होते.

कौटुंबिक परिणाम :

मद्यपानामुळे कौटुंबिक स्वास्थ्य धुळीस मिळते. कुटुंबात कमावणारा व्यक्ती जर रोज मद्यप्राषण करित असले तर त्याचे संस्कार त्याच्या अपत्यांवर पडणे साहजीकच आहे. रोजरोज मद्यपान करीत असल्यामुळे पत्नी, आई, वडील व कुटुंबातील इतर सदस्यांमध्ये भांडणे, झगडे निर्माण होते. कुटुंबामध्ये परस्पर संबंधाला तडा जाते. संबंध तणाव पुण्ण होऊन कुटुंबाचा न्हास होते. प्रसंगी नेहमी मद्यप्राषण करणाऱ्या कुटुंब प्रमुखास मृत्यु आला तर अवघे कुटुंबच रस्त्यावर येते. अशाप्रकारे मद्यपानामुळे कौटुंबिक जीवनावर त्याचा अतिशय विपरीत परिणाम होते.

सामाजिक परिणाम :

अति मद्यप्राषणामुळे सामाजिक चौकट विस्कळीत होते. सण, उत्सवामध्ये भांडणे, तटे निर्माण होवून ते वाद कोर्ट कचेरीपर्यंत जातात. बरेचदा भांडणाचे पर्यावसण मारामारित व खुणात रूपांतरीत होते. या व्यसनामुळे समाजाचे एक अबाधीत राहात नाही. समाजात किंवा समाजा समाजात तेढ निर्माण होते. एवढेच नव्हे तर गुन्हेगारी प्रवृत्तीत प्रचंड वाढ होते. चोरी, खून, बलात्कार, विनयभंग, लुटमार, सारखे प्रकार घडून येते. अशा मद्यपानामुळे सामाजिक मुल्य पायदळी तुडविल्या जाते. वेश्यावृत्ती सारखे प्रकार निमाण होऊन दिवसेंदिवस समाज विघटनाकडे वळतो.

शारिरिक व मानसिक परिणाम :

दर दिवशी मद्यप्राषण केल्यामुळे व्यक्तीचे शरिर स्वास्थ्य बिघडते. शरिराची अवयवे कार्य करणे बंद करते. बरेचदा शरिरासोबतच मानसिक स्वास्थ्य बिघडते व व्यक्ती एक तर निरुपयोगी होऊन जाते. मानसिक अवस्थेवर विपरीत परिणाम झाल्यामुळे तो कोणात निर्णय घेऊ शकत नाही. त्याच्या वर्तनात विस्कळीतपणा निर्माण होते. शेवटी ती व्यक्ती शारिरिक व मानसिक दृष्ट्यादुर्बल असते. कुटुंब प्रमुख म्हणून अशी व्यक्ती कार्य करू शकत नाही.

सारांश :

मद्यप्राषणाचे गंभीर परिणाम समाजपातळीवर दिसुलागल्यामुळे अनेक राज्य सरकारांना दारुबंदीचे फर्मान काढावे लागले. मद्यपानाने अनेक लोकांचे जीव गेले. कित्येक संसार उद्ध्वस्त झाल्याचे दिसून येते. एवढेच नव्हे तर बलात्कार, खूनसारखे प्रकारात प्रचंड वाढ झालेली आहे. सोबतच अफु, गंज्या, चरस आणि अमली पदार्थांचा सुध्दा समावेश झालेला आहे. एकंदरीत कौटुंबिक सामाजिक स्वास्थ्य निरोगी राहण्यासाठी केवळ मद्यविरोधी कायदा करून भागणार नाही तर या मद्यप्राषणाच्या नुकसाणी बाबत समाजातप्रचार व प्रसार करणे अत्यंत गरजेचे आहे.

संदर्भग्रंथ :

- १) रा.ज. लोटे, “ भारतातील सामाजिक समस्या,” पीपळापूरे प्रकाशन, नागपूर
- २) रा.ज. लोटे, “ भारतीय समाज आव्हाण आणि समस्या,” पीपळापूरे प्रकाशन, नागपूर

व्यसनाधिनता आणि त्यावरील उपाययोजना

प्रा. कु. वर्षा अ. तिडके

ग्रंथपाल

फुले— आंबेडकर कॉलेज

ऑफ सोशल वर्क, गडचिरोली

प्रा. अनिल चहादे

ग्रंथपाल

महिला महाविद्यालय,

गडचिरोली

सार : व्यसन म्हणजे कुठल्याही गोष्टीची वाईट सवय लागून मानसाचे मन पुर्णपणे त्या गोष्टीच्या आधीन राहणे आणि आपल्या जबाबदारीचीसुद्धा जाणिव नसणे. व्यसने ही विविध प्रकारची असतात. दारूचे व्यसन, तंबाखु आणि तंबाखुजन्य पदार्थांचे सेवन करण्याचे व्यसन, ज्यामुळे कॅसरखे रोग देखील होवु शकतात. जुगार खेळण्याचे व्यसन, अनेकांना दुरदर्शन पाहण्याचे व्यसन जळलेले असते. आजच्या युगात तरूण मंडळींसोबतच वयस्कर व्यक्तींना देखीलमोबाईलचे व्यसन लागलेले आढळते. इत्यादी अनेक प्रमाणांची व्यसने आढळतात. त्या सर्व व्यसनांपासून व्यक्तींना दुर करण्यासाठी विविध उपाय योजना करणे आवश्यक आहेत. किशोर वयीनांना व्यक्तीमत्व विकास शिबीरातून त्यांचे समुपदेशन करण्याची आवश्यकता आहे. भावनांवर ताबा कसा मिळविता येईल, इत्यादी बाबत समजावून सांगणे आवश्यक आहे. अनेक स्वयंसेवी संस्था व्यसनाधीन लोकांना व्यसनापासून परावृत्त करण्यासाठी विविध प्रकारची शिबीरे आयोजित करून समाजातील व्यसनाधिनता कमी करीत आहेत.

व्यसन म्हणजे कुठल्याही गोष्टीची वाईट सवय लागून मानसाचे मन त्यातच आनंद मानून पुर्णपणे त्या गोष्टीच्या आधीन होतो आणि त्याला आपल्या जबाबदारीचीसुद्धा जाणिव राहत नाही. त्यामुळे तो अधिकच एकाकी होऊन तो त्या व्यसनाच्या पुर्णपणे आहारी जातो. त्याचे दुष्परीणाम त्या व्यसनाधिन माणसासोबत त्याच्या कुटुंबालादेखील भेगावे लागतात.

दारूच्या वाढत्या व्यसनाधिनतेस काहीअंशी संबंधीत सरकारे सुद्धा जबाबदार आहेत. कारण त्याद्वारे प्रचंड प्रमानावर महसुल मिळत असल्यामुळे त्याला प्रतिबंध न करता दारूच्या दुकानाच्या संख्येत व त्यांच्या वेळेत वाढ याद्वारे एकप्रकारे प्रोत्साहनच देत आहे.

तंबाखुच्या व्यसनाबाबत पूर्वीसारखे घोषरी बिडया/सिगारेट ओढणारे किंवा तंबाखू खाण्याचे प्रमाण कमी दिसत असले तरी तंबाखूमिश्रित गुटखा—खर्चा खाणाऱ्यांचे प्रमाण वाढत आहे. त्यामुळे कॅसरसारख्या रोगाच्या रूग्णाची संख्या पण वाढत आहे. तसेच ड्रगज व इतर मादक पदार्थांचे सेवन करण्यात दिवसेंदिवस वाढ होत असून तरूण पिढी त्याच्या आहारी जात आहे. त्यादृष्टीने सरकारद्वारे केलेले कायदे व प्रयत्न निष्फळ ठरताना दिसत आहेत. ही चिंतनीय बाब आहे.

जुगाराच्या व्यसनाचे दुष्परीणाम सर्वांनाच ज्ञात असले तरी जुगार किंवा पत्ते खेळण्याचे व्यसन असणाऱ्याची संख्या वाढतीच आहे. मनोरंजनाच्या साधनाचा अतिरेक वापर याचे व्यसन तर आज चहाच्या व्यसनासारखे सर्वमान्य होत आहे.

दुरदर्शन (टि. व्ही.) व त्यावर दाखविण्यात येत असलेल्या चॅनेल्सची वाढती संख्या आणि अहोरात्र प्रसारीत होणारे कार्यक्रम पाहण्यात अगदी खेडयापाडयापासून अनेक कुटुंबातील सभासद आपआपले कामाचे आवश्यक तास वगळता आपला बहुतेक वेळ घालवतात.

मोबाईलच्या वाढत्या संख्येने व त्याकरीता लागणारे इंटरनेट मोफत किंवा अगदी अल्प दरात उपलब्ध झाल्यामुळे विद्यार्थ्यांपासून वयस्कर लोकांपर्यंत बहुतेक लोकांना या व्यसनाने विळखा घातला आहे. शैक्षणिक किंवा इतर विधायक कार्याएवजी मनोरंजनाकरीताच मोबाईलचा जास्त वापर होत आहे. या व्यसनाची व्याप्ती इतकी वाढत आहे की, आज सार्वजनीक ठिकाणी आणि घरी प्रत्येकजण आपापल्या मोबाईलमध्येच व्यस्त

झालेला दिसत आहे. आजच्या काळात मोबाईलचा वापर अपरिहार्य झाल्याने व सोबतच सरकारचे प्रोत्साहन असल्यामुळे मोबाईल वापरणाऱ्यांच्या संख्येत वाढ होऊन अनेक लोक व्यसनाधीन होत आहेत.

मनुष्य आपल्या जीवनामध्ये भरपूर आनंद मिळावा व जमेल तितकी मौज अनुभव करण्यास मिळावी त्या मनोवृत्तीचा असल्यामुळे तो त्याला जमेल आणि पटेल त्या मार्गाने आपल्या जीवनातील निरसता , दुःख आणि ताण कमी करण्यासाठी विविध मार्गाने अविवेकी व अतिरेकी वर्तन करून व्यसनाधीन होत आहे. त्यावर सर्वच स्तरावरून अनेक उपायही योजले जात असले, तरी व्यसनाधीनता ही वाढतच आहे. त्या व्यसनाच्या आहारी कितपत जावयाचे, हे सर्वस्वी प्रत्येक व्यक्तीच्या कणखर मासिकतेवरच अवलंबून आहे, हा विचार सर्वजण करतील, ही अपेक्षा.

व्यसनांना दूर कसं ठेवायचं

किशोर वयीन मुलांना व्यक्तीमत्त्व विकास शिबीरातून बोलतं करण्याचा उपक्रम नागपुरची इंडियन अकॅडमी ऑफ पेडीयाट्रीक्स संस्था गेल्या काही वर्षांपासून राबवते आहे. शरीर व मनाला हानीकारक ठरणान्या वेगवेगळ्या प्रलोभनांपासून कसं वाचायचं हे काही डॉक्टर मंडळी संवादातून मुलामुलींपर्यंत पोहचण्याचा प्रयत्न करीत असतात.

मुलं वयात येताना कुणाचं तरी अनुकरण करीत असतात. या वयातली झींग, स्वतःत होणाऱ्या बदलांविषयी अनभिज्ञता, हिरोगिरी करण्याची सुप्त इच्छा, कुपू – टोळीविषयीची घट्ट बांधिलकी या बाबी त्यांना व्यसनाकडे ओढून न्यायला आकर्षित करतात. प्रयोग करून पाहण्याची चौकस वृत्ती भलत्या मार्गाकडे वळविते. एकदा करून पाहूया या विचाराने व्यसनाची अनेकदा सुरवात होते. एकदा तर पिऊन बघ मजा येते असा आग्रह इतर मुलं करतात. आपण आस्वाद न घेणं म्हणजे बाळू आहोत असं इंप्रेशन होईल व मित्र दुरावतील असं वाटतं आणि पहिला झुरका किंवा घोट घेतला जातो.

खरं म्हणजे आपण करतोय हे चूक आहे अशी पुसटशी कल्पना असते या मुलांना, कुणाजवळ बोलून दाखविण्याची उर्मीही असते . पण बोलून घरी किंवा शिक्षकांजवळ सांगायची प्रचंड भिती त्यांचे पाय खेचते. अशावेळी मुलांच्या हावभावावर, वागणुकीवर समजुतदार लक्ष असेल तर त्यांच्यातील बदल हेरता येतात. पण अनेकदा पालक स्वतः दुर्लक्ष करणारे किंवा खूप घाबरून जाऊन घायकुतीला येतात. अव्दातव्दा बोलून, चिडून व खूप रागावून प्रश्न सुटत नसतात. हिच वेळ असते त्यांच्याशी समजुतीने वागण्याची, धोके सांगण्याची किंवा समुपदेशकाकडे जाण्याची. व्यसन पक्कं झालवरही योग्य मार्गदर्शन मिळालं, तणावाचा निचरा करण्याची इतर विधायक कसदार साधनं, मार्ग कळले तर मुलं चुकत—माकत काही मुलं प्रयत्नपूर्वक परत रस्त्यावर येतात.

लहान पणापासूनच खेळ, व्यायम, कला यांची मुलांना ओळख करून द्यावी. मन गंतविण्याचे, अभ्यास—टयुशन इतकेच महत्वाचे हे मार्ग आहेत हे विसरू नये. आपणही जमेल तिथे त्यांच्याबरोबर नाटकं, भाषणं, गाणी यांच्या कार्यक्रमांना जाऊन त्यांची कलावृत्ती, कलेची निदान रसिकताजोपासायला हवी.

भावनांवर ताबा, आत्मविश्वास, स्वतःला ओळखा, ताण तणावाचे व्यवस्थापन, मुल्य शिक्षण, परस्पर संबंध, निर्णय क्षमता, चिकित्सक वृत्ती, सहसंवेदना, सृजनशिलता, समस्या सोडविणे व संवाद कौशल्य एकुण काय समृद्ध जीवनानुभवांची ओळख, पालकांची विश्वासपूर्ण सजगता, स्वतःवर विश्वास आणि नाही म्हणण्याची कला असली तर व्यसनांना दूर ठेवणं सहज शक्य आहे. मुलांना आणि पालकांनाही.

संदर्भ —

१. पेपर लेख — देशोन्नती ०५ फेब्रुवारी २०१९

२. समस्या किशोरवयीन मुलामुलींच्या —इंडियन अकॅडमी ऑफ पेडीयाट्रीक्स, नागपुर, मंगेश प्रकाशन, नागपुर २००८

३. भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या— रा. ज. लोटे, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर २०११
४. भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या— सुनील मायी, डायमंड प्रकाशन, पुणे. २००९
५. भारतातील आजच्या सामाजिक समस्या— प्रा. ए. वाय. कोंडेकर, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर १९९८

मादक द्रव्य व्यसन : एक मुख्य समस्या भारतीय समाज के वर्तमान परिदृश्य में.

प्रा.अनिलकुमार एच.गुप्ता (समाजशास्त्र विभाग)

जी.के. कला व विज्ञान महिला महाविद्यालय कावराबांध

प्रस्तावना

मानव सभ्यता के विकास का अवलोकन करने पर विदित होता है कि आदि काल से ही मानव एवं मादक पदार्थों के बीच एक निकट संबंध रहा यद्यपि पुरातन काल में इन पदार्थों को केवल आसुरी प्रवृत्ती से संबंधित किया जाता था किन्तु विभिन्न धर्मों में विशिष्ट अवसरों पर इनका उपयोग स्वतंत्रता एवं उत्साह पूर्वक किया जाता है, भिन्न-भिन्न संस्कृतियों में विशिष्ट मादक पदार्थों का प्रचलन समाज काल एवं परिस्थिति पर आधारित होता है।

संसार के अन्य देशों की तरह भारत में भी मादक पदार्थों के सेवन का प्रचलन बहुत प्राचिन काल से रहा है लेकिन प्राचिन काल की तुलना में आज मादक द्रव्य-व्यसन से सम्बंधित व्यवहार प्रतिमानों में एक बड़ा अंतर देखने को मिलता है। प्राचीन काल में मद्यपान तथा दुसरे मादक पदार्थों का सेवन समाज के सम्भ्रात वर्ग तक ही सीमित था लेकिन आज इस समस्या का रूप मध्यम वर्ग और निम्न वर्ग में सबसे अधिक गंभीर है। किसी भी उत्सव, त्यौहार प्रसन्नता अथवा दुःख के अवसर पर मद्यपान को एक फैशन के रूप में देखा जाने लगा है। औद्योगिक नगरों के श्रमिक तथा बहुत कम आय वाले निम्न वर्गों के अधिकांश व्यक्ति किसी न किसी रूप में शराब, स्मैक, हशीश, हेरोइन, गांजा, चरस, भांग तथा इसी प्रकार के दुसरे मादक पदार्थों के सेवन के आदी होते जा रहे हैं। कुछ लोग यह तर्क देते हैं कि मादक पदार्थ व्यक्ति में उत्साह और प्रसन्नता पैदा करके उसकी कार्य कुशलता और रचनात्मकता को बढ़ाते हैं, लेकिन वे लोग यह भुल जाते हैं कि एक बार कोई व्यक्ति जब मद्यपान अथवा किसी अन्य मादक-द्रव्य का सेवन करना आरंभ कर देता है तो धीरे-धीरे इसकी मात्रा पर व्यक्ति का नियंत्रण नहीं रह जाता। व्यक्ति का जीवन इस तरह असामान्य बनने लगता है कि उसे उचित और अनुचित का कोई बोध नहीं रहता।

मादक द्रव्य याने क्या ?

वास्तविकता यह है कि नशे के लिए केवल शराब, टिन्चर अथवा जिंजर का ही प्रयोग नहीं किया जाता, बल्कि हशीश, गांजा, चरस, कोकीन, स्मैक, अफीम, एल.एस.डी. की गोलिया तथा मार्फीन भी ऐसे पदार्थ हैं जिनका बढ़ता हुआ सेवन आधुनिक युग की एक प्रमुख समस्या बनती जा रही है। वास्तव में मादक द्रव्य का तात्पर्य उन नशीली दवाओं और पदार्थों से है जिनका उपयोग करने से व्यक्ति कुछ समय के लिए उत्तेजना, प्रसन्नता और शक्ति का अनुभव करता है, लेकिन एक बार इनका सेवन आरंभ कर देने के बाद व्यक्ति में निरंतर उसका उपयोग करने की इच्छा बटती रहती है। धीरे-धीरे इन पदार्थों के उपयोग पर वह इतना निर्भर हो जाता है कि इनका सेवन किये बिना वह स्वयं को अस्वस्थ महसूस करने लगता है। इसी दशा को हम मादक द्रव्य व्यसन कहते हैं।

विश्व स्वास्थ्य संगठना की एक रिपोर्ट में मादक द्रव्य व्यसन के अर्थ को स्पष्ट करते हुए कहा गया है, ‘मादक द्रव्य व्यसन कम या अधिक समय के लिए उन्माद की वह दशा है जो किसी नशीले पदार्थ के लगातार उपयोग से उत्पन्न होती है, तथा व्यक्ति और समाज दोनों के जीवन को विघटित करती है।

मैमोरिया ने लिखा है, ‘ मादक द्रव्य व्यसन देशी अथवा रासायनिक पदार्थों से बनी उन मादक वस्तुओं के सेवन पर होने वाली निर्भरता है जो एक आदत के रूप में व्यक्ति के जीवन को प्रतिकूल रूप से प्रभावित करती रहती है।’ इसका तात्पर्य है कि मादक द्रव्य व्यसन को यदि मादक द्रव्य निर्भरता कहा जाये तो इससे इस समस्या की प्रकृति को और अधिक स्पष्ट रूप से समझा जा सकता है।

वास्तविकता यह है कि मादक द्रव्य—व्यसन एक ऐसी दशा है जिसमें किसी नशीले पदार्थ के सेवन करने से व्यक्ति उसका इतना अधिक अभ्यस्त हो जाता है कि उसका उपयोग किये बिना वह रह नहीं सकता इस आधार पर मादक द्रव्य—व्यसन की प्रकृति को इसकी कुछ विशेषताओं की सहायता से समझा जा सकता है।

- १) मादक द्रव्य कर तात्पर्य कुछ विशेष पत्तियों, जड़ी—बुटीयों या रासायनिक पदार्थों से बनने वाली नशीली वस्तुओं से है।
- २) इनके सेवन से व्यक्ति में उनके उपयोग की तीव्र इच्छा उत्पन्न होने लगती है।
- ३) जैसे—जैसे इन पदार्थों के सेवन की अवधि बढ़ती है, इनकी मात्रा या खुराक में भी वृद्धि होती रहती है।
- ४) कुछ समय बाद व्यक्ति इनके उपयोग पर इतना अधिक निर्भर हो जाता है कि इसके बिना वह अपने आपको सामान्य महसूस नहीं करता।
- ५) यदि नियोजित रूप से इनका उपयोग बंद न किया जाये तो इन पदार्थों का सेवन व्यक्ति के लिए प्राणघातक बन जाता है।

वर्तमान भारतीय समाज में मादक द्रव्य का प्रभाव

भारत में मादक द्रव्य—व्यसन की समस्या आज निरंतर गंभीर रूप लेती जा रही है। ऐसा नहीं है कि यह समस्या बिल्कुल नयी है। प्राचीन काल में भी हमारे देश में शैव सम्प्रदाय द्वारा भाँग, गॉजा और चरस के उपयोग को कुछ सीमा तक धार्मिक और सामाजिक स्वीकृति मिली हुई थी। चिकित्सा के क्षेत्र में अफीम का उपयोग एक ऐसी दवा के रूप में किया जाता रहा जिससे पाचन संबंधी दोषों अनिद्रा और पीडा का इलाज किया जा सकता है। इस के बाद भी पश्चिम की हिप्पी संस्कृति के प्रभाव से भारत के युवा वर्ग के एक बड़े भाग में हशीश, चरस और गॉजे का उपयोग तेजी से बढ़ने लगा। अफीम, गॉजा और चरस के द्वारा रासायनिक रूप से बनी एल.एस.डी. की गोलियों का प्रयोग इतना बढ़ गया, कि इसमें एक गंभीर समस्या का रूप ले लिया। कुछ ही समय में तस्करी में लगे लोगों ने अपने स्वार्थों को पुरा करने के लिए देश में हेरोइन तथा एस.डी.पी. को चोरी छिपे लाकर बहुत से लोगों को इनका आदी बनाना आरंभ कर दिया। वर्तमान में मादक पदार्थों में सबसे अधिक घातक पदार्थ स्मैक अथवा ब्राउन शुगर है जिसने श्रमिक वर्ग से लेकर सम्भ्रांत वर्ग की युवा पीढ़ी तक के सामने अस्तित्व का एक नया संकट पैदा कर दिया है। स्मैक एक ऐसा पाउडर है, जिस के उपयोग से व्यक्ति को अस्थायी आनंद स्फूर्ति और हल्कापन अनुभव होता है, धीरे—धीरे व्यक्ति इसका इतना अधिक आदि हो जाता है कि यदि वह इसे छोड़ना चाहे तो शरीर में ऐठना सिर में दर्द, उल्टियाँ और शरीर में कँपकपी जैसी कठिनाइयाँ पैदा होने लगती हैं। व्यक्ति जब तक पुनः स्मैक का सेवन नहीं करता, उसे इस जानलेवा कठिनाई से छुटकारा नहीं मिलता।

मादक द्रव्य व्यसन की समस्या का अध्ययन

मादक द्रव्य—व्यसन की समस्या का अध्ययन करने के लिए विभिन्न संगठनों द्वारा जो अनेक सर्वेक्षण किये गये उनमें बहुत चौकाने वाले तथ्य सामने आये हैं। यह नहीं कहा जा सकता कि इन सर्वेक्षणों से प्राप्त आँकड़े किस सीमा तक विश्वसनीय हैं। लेकिन सामान्य अवलोकन से भी इनकी कुछ पुष्टि आवश्यक होती है। मुम्बई और दिल्ली में किये गये दो अलग अलग सर्वेक्षणों से स्पष्ट हुआ है, कि इन नगरों की गन्दी वस्तियों और झुग्गी—झोंपडियों में रहने वाले ३० प्रतिशत से भी अधिक पुरुष और स्त्रियाँ स्मैक का उपयोग करते हैं। जो मेहनत कश लोग दिनभर काम करके कठिनाई से ७०—८० रूपयें उपार्जित करते हैं, वे अपनी पूरी अथवा अधिकांश कमाई स्मैक पर व्यय करके विक्षिप्त जीवन की ओर आगे बढ़ रहे

है। साधारणतह यह समझा जाता है कि लोग निर्धनता से पैदा होने वाली कठिनाइयों और मानसिक तनावों को दूर करने के लिये मादक द्रव्यों का प्रयोग करते हैं।

इस धारणा के विपरित विश्वविद्यालयों और कॉलेजों के छात्र, छात्राओं के सर्वेक्षण से स्पष्ट हुआ है, कि यहा सम्पन्न और मध्यम परिवारों के लडकों और लडकियों द्वारा नशीले पदार्थों का उपयोग स्वयं को आधुनिक दिखाने तथा संगति के प्रभाव से क्षणिक सुख प्राप्त करने के लिए किया जाता है, महानगरों में स्थित कॉलेजों और विश्वविद्यालयों में आज लगभग ४० प्रतिशत छात्र और १८ प्रतिशत छात्राएँ किसी न किसी रूप में मादक पदार्थों का उपयोग करते हुए पाये जाते गये। सामाजिक विकास परिषद द्वारा किय गये एक सर्वेक्षण से स्पष्ट हुआ कि जिन कॉलेजों में सह-शिक्षा पायी जाती है उनमें मादक पदार्थों का सेवन करने वाली लडकियों का प्रतिशत उन कॉलेजों में बहुत अधिक है जिनमें सह-शिक्षा की सुविधा नहीं है। अब बड़े बड़े पब्लिक स्कूलों के छात्रावासों में रहने वाले विद्यालयों में स्मैक और अनेक प्रकार की नशीली गोलियां का सेवन तेजी से बढ़ता जा रहा है। मादक द्रव्य-व्यसन की यह समस्या युवा पीढी के एक बड़े भाग को पथ भ्रष्ट कर रही है। नगरों की घनी बस्तियों के युवा श्रमिकों के जीवन को नष्ट करने और उनके परिवारों को विघटित करने में यही समस्या सबसे अधिक गंभीर सिद्ध हुई है।

मादक द्रव्यों के दुष्परिणाम

- १) इसका शारीर पर बहुत खराब प्रभाव पडता है। जैसे वजन घटना, भूक का न लगना, शारिरीक क्षमता का कम होना आदि।
- २) मानसिक क्षमता में कमी आना स्वभावमें चिडचिडापण, उदासीन एव निराश होने की आदत पडना आदि।
- ३) अनैतिक व समाज विरोधी कार्यों में लिप्त रहना।
- ४) किसी भी कार्य में रूचिन लेना।
- ५) परिवार व समाज में ये व्यक्ति बुराइयों अधिक उत्पन्न करते हैं।

मादक द्रव्य व्यसन नियंत्रण

मादक द्रव्य व्यसन को किस प्रकार कम किया जाए इससे समाज और व्यक्ति की कैसे रक्षा की जाए। समाज व सरकार को इसकी चिन्ता सदैव रही है। इसे नियंत्रित करने के लिए निम्नलिखित कार्य किए गए।

- १) १९२० में भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेस ने मद्य निशेध एवं मादक पदार्थों (गांजा, भांग, चरस, अफीम) के नियंत्रण की नीति अपनायी।
- २) १९२५ के अन्तराष्ट्रीय सम्मेलन के पश्चात १९३० में डैजरेस ड्रग्स एक्ट पास किया। जिसमें इन द्रव्यों को बेचने पर प्रतिबंध लगाया गया।
- ३) भारत में इन औषधियों के नियंत्रण का कार्यक्रम १९३७ में कॉंग्रेस की प्रांतिय सरकारों द्वारा आरम्भ किया गया।
- ४) संविधान के ४७ वें अनुच्छेद में शराब बन्दी और नशीले पदार्थों (गांजा, भांग, चरस, अफीम) के उत्पादन एवं विक्रय को समाप्त करने की बात कही गयी है।
- ५) अगस्त १९४९ में एक संगोष्ठी दिल्ली में हुई इस अखिल भारतीय अफीम विचार गोष्ठी में निर्णय लिया गया कि १९४९ तक देश में अफीम बिक्री बंद कर दी जाएगी।

६) १९५० में नारको—टिक्स कमिश्नर के अधिन एक केंद्रीय नारको—टिक्स विभाग की स्थापना की गयी।

७) १९५७ के अफीम एक्ट के अंतर्गत एक केंद्रीय अफीम अधिकारी की नियुक्ति की गई।

८) भारतीय सरकार मादक औषधी को नियंत्रण करने का भरसक प्रयास कर रही है। यही कारण है कि प्रत्येक वर्ष करोड़ों रूपयों की मादक औषधिया जो विदेशों से यहा आती है अथवा यहाँ से विदेशों में भेजी जाती है, पकडी जाती है।

निष्कर्ष :—समय समय पर अनेक अध्ययन मादक द्रव्य के व्यसन पर हुए है। इन अध्ययनों से यह ज्ञात होता है कि इधर एक दशक से स्कुल कॉलेज व विश्वविद्यालयों में इन मादक द्रव्यों के प्रचलन में तीव्रता से वृद्धि हुई है। यह दुःख और चिन्ता की बात है कि इसे बहुत छोटे स्कुल के बच्चों को बिस्कुट व चाकलेट में मिलाकर बेचा जा रहा है, एक सुनियोजित ढंग से भारत के भविष्य की पीढी को अक्षम, अयोग्य व कमजोर बनाने की एक अन्तराष्ट्रीय साजिश है।

कुछ वर्ष पूर्व यहाँ हिप्पियों का आगमन हुआ था तब मुंबई, दिल्ली, कोलकाता, चेन्नई, बनारस आदि के युवकों में एल.एस.डी., हशीश, चरस, गांजा आदि की लत तेजी से वढी थी विश्व विद्यालयों के विद्यार्थियों मे नशीली गोलिया खाने की आदत मे तीव्रता से वृद्धि हुई।

आधुनिक युग में यह चलन है कि सब कुछ फैशन और आधुनिक बनने के नाम पर किया जा रहा है जो संपूर्ण युवा चेतना को और प्रतिभ सम्पन्न भवी पिढी को नष्ट करने की एक विदेशी साजिश है। किसी देश के प्रतिभाशाली छात्रों और जागरूक युवकों में मादक द्रव्य की लत डाल दीजिए वह देश शीघ्र ही बंजर हो जाएगा। उस देश में चिन्तक विचारक साहित्यकार, वैज्ञानिक व समाज सेवियों का अभाव हो जाएगा। अस्तु यह अत्यंत आवश्यक है कि इन मादक द्रव्यों के कुप्रभाव का प्रचार किया जाए। सरकार का यह दायित्व है कि हर कीमत पर इस पर अंकुश लगाए अन्यथा देश के युवक शारीरिक एवं मानसिक रूप से शक्तिहीन हो जायेंगे और उनमें सोचने समझने की शक्ति का पतन हो जाएगा वे परिवार स्वयं अपने उत्तरदायित्व से भागेंगे। समाज व देश का उत्तरदायित्व समझाने में असमर्थ हो जाएंगे। यदि युवा—पीढी अपनी जवानी में बुढी हो गयी तो देश तो स्वतः बुढा हो जाएगा। इसलिए हर किमत पर इसके विरुद्ध आंदोलन चलाना चाहिए, जिसमें युवा पीढी की सहभागिता ज्यादा से ज्यादा होनी चाहिए।

संदर्भ ग्रंथ सूची

१) भारतीय समाज मुद्दे एवं समस्याएँ

जी.के. अग्रवाल

(प्रकाशन एस बीपीडी पब्लिशिंग हाउस आगरा
संस्करण २०१८)

२) भारत में सामाजिक समस्यायें

तेजस्कर पाण्डेय

संगीता पाण्डेय

(टाटा मॅकग्राहिल पब्लिशिंग कंपनी लिमिटेड नई दिल्ली
प्रथम संस्करण २००९)

३) भारत में सामाजिक समस्याएँ

डॉ. एम.एम.लवानिया

डा. श्रीमती गीताली पडियार

(प्रकाशन रिसर्च पब्लिकेशन्स जिपोलिया जयपुर

संबंधित संस्करण २०१७—२०१८)

४) भारतीय समाज : मुद्दे एवं समस्याएँ

डॉ. धर्मवीर महाजन

डॉ. कमलेश महाजन

(प्रकाशन विवके प्रकाशन ७मु.ए जवाहरनगर दिल्ली—७

पहला संस्करण २००४ शंशोधित संस्करण २०१५)

५) भारतीय समाज मुद्दे एवं समस्याएँ

डा. वी.एन.सिंह

डॉ. जनमेजय सिंह

(प्रकाशन ज्ञानदेव प्रकाशन कानपुर

प्रथम संस्करण २००८)

प्रा. डॉ. किशोर बी. कुडे
फुले – आंबेडकर कॉलेज
ऑफ सोशल वर्क, गडचिरोली
मो. नं. ८२७५५५३४८०

प्रस्तावना

मानवी समाजात अगदी प्राचीन काळीदेखील अंमली म्हणजे मादक पदार्थांचे सेवन केले जात होते. ऋग्वेदात सोमरसाचा उल्लेख आहे. आनंद द्विगुणीत करण्याबरोबरच शक्ती, स्फूर्ती येऊन शत्रुचे परिपत्य करण्यासाठी उत्तेजन मिळावे यासाठी सोमरसाचे प्राशन केले जात होते. होमरच्या ‘ओडेसी’ या महाकाव्यातील ट्राय नगराची रूपसुंदरी ‘हेलन’ सर्व दुःखाचा, वेदनांचा विसर पडावा म्हणून जे पेय पीत असे त्यात अफू मिसळत, असे मानले जात होते.

प्राचीन काळी अपवादात्मकपणे अंमली पदार्थांचे जे सेवन केले जात असे त्याने विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धत अत्यंत भयावह असे **जागतिक समस्येचे** स्वरूप धारण केले आहे. दुरदर्शन, वृत्तपत्रे, चित्रपट, प्रदर्शने, पथनाटये, व्याख्याने, लेख, पत्रके इत्यादी प्रसार माध्यमांतून अफू, गांजा, चरस, हेरोईन, गर्द म्हणजे ब्राऊन शुगर, कोकेन, एल.एस.डी. मॅन्डेक्स वगैरे नशा आणणाऱ्या पदार्थांच्या सेवनापासून दूर राहण्याचा धोक्याचा इशारा आज सातत्याने दिला जात आहे. कारण या अंमली पदार्थांच्या सेवनाने व त्याच्या आहारी जाण्याने जी समस्या निर्माण झाली आहे. त्यामुळे वैयक्तिक, कौटुंबिक, सामाजिक, राष्ट्रीय अशा स्तरांवर विविध भयावह दुष्परिणाम दिसून येत आहे. साहजिकच या समस्येचे सर्व बाजूने स्वरूप जाणून घेऊन त्यावर मात करणे हे सर्वच देशांना एक न टाळता येणारे आव्हान आहे.^१

इ.स. १९२० पासूनच महात्मा गांधींनी परंपरागत रूढीविरोधी भारतीय जनतेचे लोकमत जागृत करण्यासाठी अनेक चळवळींना प्रारंभ केला. त्यांनी काँग्रेस पक्षाच्या कार्यक्रमात **मद्यपाननिषेधाला अग्रक्रम** दिला. गांधीजींच्या काळात काँग्रेस पक्षाच्या प्रत्येक काँग्रेसपक्षाचा सभसद होण्यासाठी दारू न पिण्याचे लेखी वचन संबंधित व्यक्तीला द्यावे. तथापि, आजच्या काळात दारू न पिण्याच्या लेखी वचनाला फारसा अर्थ राहिलेला नाही. आजच्या सारखी स्थिती स्वातंत्र्यपूर्वकाळात नव्हती. १९२१ नंतरच्या काळात भारतातील अनेक प्रांतांमध्ये काँग्रेसपक्षाची मंत्रीमंडळे सत्तेवर आली. सत्ता प्राप्त होताच या मंत्रीमंडळांनी आपआपल्या प्रांतांमध्ये मद्यपान नियंत्रित करण्यासाठी मद्यपानबंदीचे कायदेही केले. थोडक्यात, स्वातंत्र्यपूर्वकाळात काँग्रेसपक्षाचे कार्य व महात्मा गांधींचे प्रयत्न यामुळे मद्यपानबंदीसाठी प्रभवी स्वरूपाचे लोकमत झालेले दिसून येते.^२

मादक द्रव्यासक्ती विषयी : काही संकल्पना

१) **ड्रग** : सर्वसामान्यपणे व्यवहारात ड्रग आणि मेडिसीन या दोन शब्दांना मराठीमध्ये पर्यायवाचक शब्द ‘औषध’ असा योजला जातो. Drug या शब्दाचा शब्दकोशातील अर्थ a simple substance नेमक पद medicine आणि an unsaleable commodity म्हणजे ‘औषधी द्रव’, ‘न विकला जाणारा पदार्थ’ असा आहे. औषधीक्रियाविज्ञानाच्या दृष्टीने ड्रग आणि मेडिसीन या दोन्हीत फरक आहे.

या दोन्हीमधील औषधीक्रियाविज्ञानाच्या दृष्टिकोनातून असलेल्या फरकाच्या शास्त्रीय तपशिलात न जाता आपण ‘ड्रग’ च्या व्याख्या.

अ) ‘असा कोणताही पदार्थ की जो सजीवाच्या शरीरात गेल्याने त्याच्या एक किंवा अनेक कार्यात फरक पडतो.’

ब) वैद्यकशास्त्राच्या दृष्टीकोनातून, “एखाद्या सजीवाच्या रोगाचा उपचार आणि प्रतिबीब करून त्याच्या संरचना व कार्यावर अपेक्षित परिणाम घडवून आणण्यासाठी वैद्यक व्यावसायिकाने दिलेल्या ;त्तमेवतपइमकद्ध कोणत्याही पदार्थास ड्रग असे म्हणतात.”^३

अंमली पदार्थाचे प्रकार

- १) शामक मद्य, बार्बिट्युरेट
- २) उत्तेजक मेथेडीन
- ३) गुंगी आणणारे अफीम, ब्राउन शुगर, कोकेन
- ४) भ्रमोत्पादक एल.एस. डी
- ५) निकोटीन नस, तंबाखु, सिगारेट

मद्यपानाचे प्रकार

१) संत मद्यपान

या अवस्थेत व्यक्तीचे मद्यपानावर संपूर्ण नियंत्रण असते. मद्य पिण्यास व्यक्ती सुरूवात करते. परंतु मद्य पिण्याचे मात्र मर्यादित असते. कोणत्याही प्रकारचा मादक अंमल व्यक्तीवर नसतो. त्यामुळे या स्थितीला संत मद्यपान म्हटले जातात.

२) नियंत्रित मद्यपान

या अवस्थेत मद्याची मात्रा वाढते आणि मद्याचा अंमल सुरू होतात असे असले तरी व्यक्ती मद्याच्या आहारी गेलेली नसते. व्यक्तीचे स्वतःवर नियंत्रण असतात.

३) अनियंत्रित मद्यपान

या अवस्थेत मद्याची मात्रा मोठ्या प्रमाणात वाढत जातात. मद्याचा अतिरेक होऊन व्यक्ती जास्तीत जास्त मद्य प्राशन करतात. त्यामुळे मद्याचा अंमल व्यक्तीवर मोठ्या प्रमाणात होतात. मद्याशिवाय व्यक्ती राहू शकत नाही. शरीरावर मद्याचा परिणाम होवून गुंगी येणे, बेशुद्ध पडणे, चालतांना तोल जाणे, इत्यादी गोष्टी घडून येतात.^५

अंमलीपदार्थाच्या सेवनाची कारणे :

- १) वाईट संगत — साधारणतः युवक वाईट संगतीत अंमली पदार्थाचे सेवन करू लागतात. नवीन अनुभव म्हणून इतरांनी कमी लेखु नये म्हणून अंमली पदार्थाचे सेवन करतात व ती पुढे सवयीत रूपांतर होतात.
- २) नैराश्य — जीवनात मिळणाऱ्या वारंवार अपयशामुळे मनात नैराश्य येते. हे नैराश्य घालविण्याचे समाज संमत मार्ग आहेत. परंतु त्याऐवजी व्यक्ती समाज अमान्य अश अंमली पदार्थाचे सेवन करून नैराश्य विसरण्याचा प्रयत्न होते.
- ३) एकलकोंडे जीवन — काही व्यक्तींच्या वाट्याला एकलकोंडे जीवन येते. त्या व्यक्ती इतरांशी संबंध ठेवत नाही म्हणून अश्या व्यक्ती वेळ घालविण्यासाठी किंवा परिस्थितीवर मात करण्याचे हेतुने अंमलीपदार्थाचे सेवन करताना दिसून येते.
- ४) संबंधातील अबोला — कुटुंबातील सदस्यांच्या संबंधात निर्माण झालेला विसंवाद आणि त्यातून उद्भवणारे ताण—तणाव मन घालविण्यासाठी अंमली पदार्थाचा आश्रय घेतलेला आढळतो.
- ५) अज्ञान — विशिष्ट पदार्थाचे सेवन केल्याने मानसिक शांती मिळते, दुःख दूर होते. झोप चांगली लागते. या सारख्या अज्ञान मूलक माहितीतून लोक डॉक्टरांच्या सल्ल्याशिवाय अंमली पदार्था शिवाय स्वतःच्या विचाराने सेवन करतात.
- ६) खोट्या जाहिराती — वर्तमानपत्रे, मासिके, टि. व्ही. जाहिराती, कलाकारांचे अनुकरण अन्य प्रसार माध्यमातून खोट्या जाहिराती दिल्या जातात. त्याच नकळत प्रभाव व्यक्तीच्या निर्णयावर होते.
- ७) शारीरिक वेदना दूर करणे — अंमली पदार्थाच्या उपयोगाने शारीरिक वेदनांचे हरण होते. अश भ्रामक समजूतीमुळे लोक वेदना दूर करण्याकरीता त्या पदार्थाचा उपयोग करू लागतात.

त्याच बरोबर खोटी प्रतिष्ठा प्राप्त करण्याचे हेतुने अशा पदार्थाचा उपयोग केला जातो. बऱ्याच वेळा हे व्यवहार गुप्त असतात. परंतु रोगाची लागण व्हावी तसे ते सर्वत्र पसरतात. मद्यपानाचे अड्डे, वेश्यांच्या वस्त्या, सिनेमाघरे, पानपट्ट्या, जंगल, पार्टीया व तत्सम ठिकाणावरून अंमली पदार्थांचे विक्री व प्रसार चालतो⁴

धार्मिक कारणे

भारतीय समाजात कर्मकांडाला विशेष महत्व आहे. कर्मकांडवाद, दैववाद यांना विशेष महत्व आहे. आपण मद्यपी आहोत अथवा व्हावे हे गतजन्मीचे वर्तमान फळ आहे, आपल्याकडून हे व्यसन करवून घेणारा कर्ता—करविता परमेश्वर आहे, आपण केवळ कृती करणारा निमित्तमात्र आहोत, या जन्मात आपल्या नशिबी आलेले भोग भोगावेच लागतील ही सर्वसामान्य व्यक्तीची धारणा मादक द्रव्यसेवनास कारण ठरते. बऱ्याच ठिकाणी साधू, फकीर इत्यादी चिलिमीतुन गांजा ओढतात. अशा चिलिमातून गांजा ओढणाऱ्या साधूंचे फोटो सार्वजनिक व धार्मिक ठिकाणी असतात. मोठमोठ्या हॉटेल्सच्या गल्ल्यामागेही अशी फोटो असतात. देवाच्या रूपात असलेले साधू—फकीर जर हे करतात, आपल्या मादक द्रव्यसेनात गैर काय आहे अशी सामान्यांची धारणा बनत चाललेली आहे.

व मादक द्रव्याच्या सेवनास ती बाब प्रेरक ठरते. शिवाला भांग आवडते म्हणून महाशिवरात्रीच्या दिवशी दुधात घोटलेला भांग मोठ्या प्रमाणात प्राशन केला जातो. धुलिवंदन, आषाढी अमावस्या यासारखे दिवस तर मद्य व अंमली पदार्थांच्या सेवनानेच साजरे केले जातात. अलीकडे अतिथीसत्कार मद्यपान व धुम्रपानाशिवाय होत नाही. काही आदिवासी लोक तर आपल्या देवदेवतांना मद्याचा नैवेद्य देतात. मृतांच्या तोंडात मद्याचे चार थेंब टाकले जातात. हिंदू धर्मात कोणत्याही कार्यारंभी देवदेवतांना पाचारण करण्याची पद्धत आहे. अशावेळी गांजा ओढायच्या अगोदर आकाशाकडे तोंड करून कैलास राजाला पाचारण केले जाते व मगच गटाने गांजा ओढला जातो. गांजा हा एकट्यात नव्हे तर गटांनी एकत्र बसूनच ओढला जातो. ऊरूस, जत्राप्रसंगी, जेवणावळीच्या आधी एकत्र बसून गांजा ओढण्याची पद्धतीच काही भागात आहे. कोणत्याही सणसमारंभामध्ये ह्या सर्व बाबींवरून मादक द्रव्याच्या व्यसनासाठी धार्मिक कारणेही जबाबदार आहे.⁵

मादक पदार्थांच्या दुरुपयोगावर नियंत्रण

१) मादक पदार्थांसंबंधी शिक्षण देणे

मादक पदार्थांच्या सेवनामुळे होणाऱ्या दुष्परिणामाची जाणीव व ज्ञान या पदार्थांचे सेवन करणाऱ्या अनेक व्यक्तींनी व विशेषतः तरूणांना नसते. तरूण मुले काहीतरी धाडस करावयाचे म्हणून मादक पदार्थांच्या सेवनाच्या आहारी सहजपणे जातात. विशेषतः जे महाविद्यालयातील विद्यार्थी व विद्यापीठातील विद्यार्थी वस्तीगृहात राहतात, म्हणून त्यांच्यावर मातापित्यांचे नियंत्रण नाही असे विद्यार्थी या मादकपदार्थांच्या व्यसनी जाऊ नये म्हणून, झोपडपट्टीतीरल लोक तेथील वातावरणामुळे मादकपदार्थांच्या आहारी जाऊ नये म्हणून, तसेच ट्रक चालक व रिक्शा ओढणारे त्यांच्या व्यवसायामुळे या मादकपदार्थांच्या आधीन होवू नये म्हणून त्या सर्वांना या पदार्थांच्या सेवनामुळे होणाऱ्या दुष्परिणामाची, त्यातील घातक द्रव्यांचे माहिती देणारे प्रशिक्षण देणे जरूरी आहे. या प्रशिक्षणात व्यसनाधीन झालेल्या व त्यांचे दुष्परिणाम भोगत असलेल्या व्यक्तींना प्रत्यक्ष सहभागी करून घेऊन त्यांचे अनुभव इतरांना सांगण्याची संधी द्यावी तसेच या विषयातील तज्ज्ञांनी मादक पदार्थांतील घातक व जीवघेण्या घटकांची माहिती देवून व्यसनाधीन मनुष्य कसे स्वतःचे, कुटुंबाचे व समाजाचे नुकसान करतो याचे चित्र संबंधितांपुढे उभे करून ‘व्यसन म्हणजे मृत्युला आमंत्रण’ हा विचार लोकांच्या मनावर बिंबविणारे प्रशिक्षण या व्यसनाच्या आहारी जाणाऱ्या भावी पिढ्यांना माहिती देणे महत्वाचे आहे.

२) डॉक्टरांचा बदलला दृष्टिकोन : पूर्वी डॉक्टर हा आवश्यक असले तरच आवश्यक तेवढी औषधे नेमून देत असे. पण आज डॉक्टरांच्या दृष्टिकोन बदलला असून साध्या आजारासाठी ते औषधाची भली मोठी यादी

लिहून देतात. असे दिसून येतात वास्तविक डॉक्टरांची ही नैतिक जबाबदारी आहे की कोणत्याही रोग्याला त्यांच्या रोगासाठी औषधे लिहून देताना त्या औषधाचे परिणाम दुसऱ्या रोगाची चिन्हे निर्माण होण्यात तर होत नाही ना याची काळजी घेणे आवश्यक आहे. परंतु तशी काळजी घेताना डॉक्टर दिसत नाही. हे दुःखदायक बाब आहे. वेदनाशामक, विषाणूनाशक, गोळ्यांचा इतक्या विपुल प्रमाणात वापर केला जातो की त्यांची सवय रोग्याला लागते. जरी औषधे ही रोग निवारक वा रोग प्रतिबंधक असली तरी त्यावर अत्याधिक अवलंबून धोकेदायक ठरते. एकदा दखादा रोगी डॉक्टरकडे जाऊन विशिष्ट रोगासाठी त्यांनी नेमुन दिलेली औषधांची यादी आणतो की ज्यामुळे त्यांचा रोग बरा होतो. पण पुढे तो रोगी डॉक्टरचा सल्ला घेणे थांबवितो, व त्याने दिलेल्या पूर्वीच्याच चिठ्ठीवर लिहून दिलेल्या औषधाचा सारासार विचार न करता किंवा अत्याधिक वापर जेव्हा अवलंबून राहतात, हे रोग्याच्या दृष्टीने अधिक धोकेदायक आहे. वरवर रोग एक असला तरी तरी तो होण्याची कारणे वेगवेगळी असतात व या कारणांचे निदान डॉक्टरने करून योग्य तो औषधोपचार सुचवावा लागतो.

३) **मादक पदार्थांच्या व्यसनी गेल्यानंतर त्यांच्या कारणांचे आकलन होणारे अभ्यास :** मादक पदार्थांच्या व्यसनाच्या आहारी गेलेल्या व्यक्ती मादकपदार्थांचे सेवन का करतात यांच्या कारणांचे आकलन होणारे अभ्यास सातत्याने घेण्याची जरूरी आहे. कारण त्या शिवाय त्यांना मादक पदार्थांच्या सेवनापासून परावृत्त करता येणार नाही याची जाणीव असायला पाहिजे.

४) **पोलीसांना निरअपरधाना शिक्षा देणे**

मादक पदार्थांच्या अनैतिक व्यापार रोखण्याची जबाबदारी ही पोलीसांची आहे कारण कायद्याची अंमलबजावणी करण्याची, कायद्याप्रमाणे लोक वागतात की नाही पाहण्याची जबाबदारी पोलीस खात्याची आहे. परंतु कायद्याचे रक्षकच जर कायद्याचे भक्षक बनत असतील तर त्यांना कडक शिक्षा होणे अत्यावश्यक आहे. पण असे होतांना दिसून येत नाही.

५) **मातापित्यांची महत्वाची भूमिका :**

आपली मुले मादक पदार्थांच्या आहारी जाऊ नये यासाठी माता-पित्यांची भूमिका ही अत्यंत महत्वाची असते. माता पित्यांचे आपल्या पाल्यांकडे होणारे दुर्लक्ष, आत्यंतिक वैरभाव, मुलांच्या वर्तनाबद्दल सतत नापसंती दाखविणे, मातापित्यातील वैवाहीक विसंवाद इत्यादी बाबी मुलांना मादक पदार्थांचे सेवन करण्यास प्रवृत्त करतात. म्हणून माता पिता या उभयतांची ही जबाबदारी आहे की त्यांनी आपल्या कुटुंबातील वातावरण बंधुत्वाचे, सुखदायक व एकात्म राहिल याची दक्षता घ्यावी. कुटुंबातील आपल्या मुलाच्या वर्तनात थोडासा गोंधळ आढळला तर मातापित्यांनी ती धोक्याची सूचना समजून किंवा धोक्याचे चिन्ह समजून त्या संदर्भात सज्ज होऊन मुलाला वाममार्गापासून परावृत्त करणे जरूरी आहे. माता पिता निर्व्यसनी व आदर्श असतील तर मुले व्यसनाधीन होण्याची शक्यता जवळजवळ नसते.

६) **शिक्षकाची भूमिका :**

मातापित्यांनंतर मुलांच्या जीवनात शिक्षकाला महत्वपूर्ण स्थान असते. त्यामुळे शिक्षक सुद्धा मुलांना मादक पदार्थांच्या सेवनाच्या आहारी जाण्यापासून रोखू शकतात किंवा प्रतिबंध करू शकतात. शिक्षकाची भूमिका खालील बाबतील महत्वाची ठरते. अ) शिक्षक आपल्या विद्यार्थ्यांशी अनौपचारिकरित्या व स्पष्टपणे मादकपदार्थांच्या दुरुपयोगामुळे कोणकोणते दुष्परिणाम होऊ शकतात वा धोके निर्माण होवू शकतात याबाबत मुलांसोबत त्यांच्या परिणामावर चर्चा करू शकतात. ब) शिक्षकांनी सुद्धा आपल्या विद्यार्थ्यांच्या हितसंबाधाबाबत व कार्याबाबत स्वतः अभिरूची दर्शवून चांगल्या कार्यासाठी त्यांना प्रोत्साहित करावे. क) मादक पदार्थांच्या दुरुपयोगासंबंधी माहिती जमा करण्यासाठी शिक्षकांनी आपल्या विद्यार्थ्यांना प्रेरित करावे. ड)

शिक्षक त्यांच्या विद्यार्थ्यांच्या समस्या कोणत्या (उदा. कुटुंब, संवगडी किंवा पैसा) हा संबंधी चर्चा करण्यास त्यांना प्रेरित करून त्या समस्यांना तोंड देण्याची क्षमता विद्यार्थ्यांत निर्माण करण्याचे कार्य करू शकतात.

समारोप

व्यसनाधीनता हा जगातील सर्वच समाजाचा स्थायी भाव बनला आहे. जगात असा एकही समाज नसेल की जेथे व्यसनी माणसे नाहीत. व्यसन हे पराकोटीला पोहचले तर ते व्यक्तीचे वैयक्तिक जीवन, कौटुंबिक जीवन व एकूण सामाजिक जीवन बरबाद करते. व्यसनाचा अतिरेक म्हणजे मृत्यूला आमंत्रण. बहुसंख्य देशात तीन सप्रकारची व्यसने आढळतात. १) मद्यपान किंवा दारू पिणे, २) तंबाखु व तंबाखु युक्त पदार्थांचे सेवन करणे व ३) मादक पदार्थांचे सेवन करणे, यात प्रामुख्याने अफू, भाग, चरस, हेराईन, कोकेन, एल.एस.डी. ब्राऊन शुगर इत्यादींचा समावेश होतो. या प्रकरणात क्रमाने आपण मद्यपान, तंबाखु आणि अन्यमादक पदार्थ यावर सविस्तर चर्चा केली आहे.

मद्यपानावर चर्चा करतांना प्रथम मद्यपान या संकल्पनेचा अर्थ, त्याचे स्वरूप, विस्तार यावर चर्चा केली असून त्यानंतर मद्यपानासाठी मनुष्य का प्रवृत्त होतो. याच्या विविध कारणांवर सविस्तर विवेचन केले आहे. सर्वसाधारणपणे माणसावर सर्व बाजूंनी संकटे येतात. नातेवाईक विचारत नाहीत. तेव्हा त्यावर उपाय म्हणून मनुष्य मद्यप्राशन करतो. नंतर त्यांच्या आहारी जातो. मद्यपानाचे दुष्परिणाम दर्शविणारे एक नाटक “एकच प्याला” राम गणेश गडकरी यांनी मराठीत लिहिले होते. त्यात एका पात्राच्या तोंडी (माझ्या आठवणी प्रमाणे रामलाल) एक वाक्य आहे ते असे “प्रथम माणूस दारूचा एक प्याला प्राशन करतो, व नंतर ही दारू मनुष्याचे संपूर्ण जीवनच प्राशन करते म्हणजे नष्ट करते.” हे वाक्य जसेच्या तसे नसून त्या वाक्याचा मतितार्थ आहे.

मद्यपानानंतर अत्यंत सार्वत्रिक व्यसन म्हणजे तंबाखू ओढणे, चघळणे, खाणे किंवा तंबाखुयुक्त पदार्थांचे सेवन करणे होय. तंबाखू ओढण्याच्या क्रियेला धूम्रपान म्हणतात. धूम्रपानाची साधने बिडी, सिगारेट, सिगार, चिलीम, धूम्रपान नलिका पाईप यांचा समावेश होतो. काही लोक प्रक्रिया केलेली तंबाखू, चुना व सुपारी यांच्या समवेत सेवन करतात तर गुटख्याच्या आहारी गेलेली दिसतात.

मादकपदार्थ वा औषधे ही माफक प्रमाणात, डॉक्टरांनी लिहून दिलेल्या प्रामाणात घेतली तर ती उपयोगी ठरतात. पण त्यांचा अत्याधिक वापर मनुष्याच्या शरीरावर, मनावर दुष्परिणाम करतो. मेंदुत विकृती निर्माण करतो. व्यसन म्हणजे घातक सवय आहे. त्या सवयीच्या जर मनुष्य आहारी गेला तर त्यापासून सुटका होणे अशक्य. म्हणून व्यसनावर नियंत्रण ठेवणे हेच आर्थिक महत्वाचे होय.^७

संदर्भ सुची

१ : प्रा. ए. वाय. कोडेकर ए “भारतातील आजच्या सामाजिक समस्या” फडके प्रकाशन कोल्हापुर, प्रथम आवृत्ती १९९८ पृ ७२

२ : रा.ज. लोटे, “भारतातील सामाजिक समस्या” पिंपळपुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपुर, चवथी आवृत्ती १९९९, पृष्ठ १५६

३ : प्राचार्य डॉ.दा. धों. काचोळे, “भारतातील समाज प्रश्न आणि समस्या”, केलास पब्लिकेशन्स औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती २००५ पृष्ठ २४१

४ प्रा. डी.एल. तोरवणे, प्रा. सौ. जयश्री महाजन, “भारतातील समाज, प्रश्न आणि सामाजिक समस्या”, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, प्रथम आवृत्ती २००८, पृष्ठ १०२

५ डॉ. भा. कि. खडसे, “भारतातील सामाजिक समस्या” प्रकाशन श्री मंगेश प्रकाशन रामदासपेठ नागपुर, सुधारीत आठवी आवृत्ती २००९ पृष्ठ १३७, १३८

६ :डॉ. बी.एम. कच्हाडे, “भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या” पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, प्रथम आवृत्ती २००९ पृष्ठ ४३०, ४३३, ४३४

७ पी.के. कुलकर्णी, “भारतातील सामाजिक समस्या” विद्या प्रकाशन, नागपूर, प्रथम आवृत्ती १९९८ पृष्ठ १७६, १७७, १७८

DRUG ADDICTION POLICY IN INDIA

Dr. Priya D. Gedam

Assistant Professor, Post Graduate Teaching Department of Commerce, Gondwana University, Gadchiroli
priyagrdam@gmail.com

Abstract

The present paper aims to understand Drugs addiction Policies and the Rehabilitation / De-addiction programme run by the government. The India's response to drugs flows along an extraordinary spectrum – of tradition and modernity; of widespread availability and stringent enforcement; of tolerance and prohibition; of production for medical use to lack of medical access to opiates. Some parts of the country report alarmingly high rates of drug dependence, HIV and viral hepatitis amongst people who inject drugs, making health and harm reduction important policy considerations. India's drug control laws and policy conform strictly with prohibition, its regulated opium cultivation industry provides insights for countries that are experimenting with alternatives to prohibition.

Keywords: *Drugs Addiction, NDPS Act,*

Introduction

Drug addiction is a chronic, relapsing brain disease that is characterized by compulsive drug seeking and use, despite harmful consequences (National Institute on Drug Abuse, 2014). Drug addiction is associated with impairment in various aspects of physical, psychological and socio-occupational functioning. Drug addiction is a growing problem in India and the world. The global problem of addiction and drug abuse is responsible for millions of deaths and HIV cases. Being a country with significant volumes of licit and illicit drug cultivation, a transit route as well as a consumer market India's drug policy dilemmas span 'demand' and 'supply' control. Its large chemical and pharmaceutical industry draws the country into deliberations on the illicit manufacture of drugs and precursor control as well as the nonmedical use of prescription drugs. Some parts of the country report alarmingly high rates of drug dependence, HIV and viral hepatitis amongst people who inject drugs, making health and harm reduction important policy considerations. While India's harsh drug control laws (in particular the criminalization of drug use and the imposition of the death penalty for certain drug offences) conform strictly with prohibition, its regulated opium cultivation industry provides insights for countries that are experimenting with alternatives to prohibition.

LEGAL FRAMEWORK

NARCOTIC DRUGS AND PSYCHOTROPIC SUBSTANCES ACT, 1985

On 23 August 1985, The Narcotic Drugs and Psychotropic Substances Bill, 1985 was introduced in the Lok Sabha. It was passed by both the Houses of Parliament and it was assented by the President on 16 September 1985. It came into force on 14 November 1985 as THE NARCOTIC DRUGS AND PSYCHOTROPIC SUBSTANCES ACT, 1985 (NDPS Act). Under the NDPS Act, it is illegal for a person to produce/manufacture/cultivate, possess, sell, purchase, transport, store, and/or consume any narcotic drug or psychotropic substance.

AMENDMENTS, 1989

In 1989, the NDPS Act underwent the first set of amendments, after a Cabinet SubCommittee for combating drug trafficking and abuse recommended that the law be made more stringent. The 'tough on drugs' rhetoric led to the introduction of very harsh provisions such as mandatory minimum sentences of 10 years' imprisonment, restrictions on bail, bar on suspension and

commutation of sentences, forfeiture of property, trial by special courts and mandatory death sentence for certain repeat offenders. The changes, which came in less than four years after the law was initially passed, seem to have been influenced by international, regional and domestic developments – namely, the signing of the 1988 Convention; deliberations at the South Asian Association for Regional Cooperation (SAARC) on the growing menace of drug trafficking, increasing political dissent and ‘terrorist’ activity in northern states and the perception that terrorism is fuelled by drug trafficking. Following these amendments, people caught with small amounts of drugs faced long prison sentences and hefty fines; unless they could prove that the drug was intended for personal use (in that case, the offender would be subjected to six months or one year in prison depending on the drug).³³ With bleak chances of release on bail, many people arrested for possessing minor amounts of drugs intended for personal use languished in jail for over 10 years for a few milligrams of contraband.³⁴ NDPS

AMENDMENTS, 2001

Criticism of this harsh and disproportionate sentencing structure created a momentum for reform. In 1998, the NDPS (Amendment) Bill, was introduced in Parliament and subsequently examined by the Parliamentary Standing Committee on Finance. The amendments were finally adopted in 2001, to grade punishment³⁵ on the basis of the quantity of drugs involved – that is, “small”,³⁶ “commercial”³⁷ or “intermediate”. Thresholds were specified by the central government through a notification dated 19 October 2001.³⁸

AMENDMENTS, 2014

In early 2014, the NDPS Act was amended for the third time and the new provisions came into force on 1 May 2014. The main features include:

- Creation of a new category of “essential narcotic drugs”, which the central government can specify and regulate uniformly throughout the country
- Widening the objective of the law from containing illicit use to also promoting the medical and scientific use of narcotic drugs and psychotropic substances in keeping with the principle of ‘balance’ between control and availability of narcotic drugs that underpins the international drug control treaties
- Including the terms “management” of drug dependence and “recognition and approval” of treatment centers, thus allowing for the establishment of legally binding treatment standards and evidence-based medical interventions

- Making the death penalty discretionary for a subsequent offence involving a certain quantity of drugs under section 31A. The court will have the alternative to impose imprisonment for 30 years under section 31

- Enhanced punishment for small quantity offences from a maximum of six months to one year imprisonment

- Allowing private sector involvement in the processing of opium and concentrated poppy straw

- Raising the rank of officers authorized to conduct search and arrest license holders for alleged NDPS violations

- More elaborate provisions for forfeiture of property of persons arraigned on charges of drug trafficking.

Significant aspects of the NDPS Act Quantity-based sentencing The quantity and punishment range for some drugs. Consequently, determining the amount of drugs involved in an offence is vital and much litigation revolves around this question, especially around the terms “mixture”; “preparation” and “with or without neutral material” that are contained in the law. Since the NDPS Act does not provide guidance for ascertaining quantity, some courts began to rely on the statutory definition of drugs, especially those that refer to a numerical percentage (e.g. opium and opium derivatives) to calculate the quantity involved. This resulted in inconsistent

interpretations and conflicting decisions not just between different classes of drugs but even for the same drug. The ‘purity vs total weight’ controversy waged on even after the Supreme Court held that for drugs mixed with ‘neutral substances’, only the actual content of the narcotic drug is relevant for determining whether it constitutes a small or commercial quantity. 47 A year later, the government declared that in calculating the quantity, the total weight of the seized product must be considered and not the pure drug content.⁴⁸ This change is significantly damaging for people who use drugs and other lowlevel offenders who risk being sentenced for intermediate or commercial quantity offences, since street drugs are heavily ‘cut’ and rarely ever seized in pure forms.

Amendment 2014 recognizes the need for pain relief as an important obligation of the government. It creates a class of medicines called Essential Narcotic Drugs (ENDs). Power for legislation on ENDs has been shifted from the state governments to the central governments so that the whole country now can have a uniform law covering these medicines which are needed for pain relief.

NDPS rules which would be applicable to all states and union territories has been announced by the government of India in May 2015. It also has included 6 drugs namely Morphine, Fentanyl, Methadone, Oxycodone, Codeine and Hydrocodone.^[5] According to these rules, there is a single agency - the state drug controller - who can approve recognised medical institutions (RMI) for stocking and dispensing ENDs, without the need for any other licences. The RMIs are obliged to ensure proper documentation and to submit annual consumption statistics to the drug controller of the state.

India is a party to the three United Nations drug conventions – the 1961 Single Convention on Narcotic Drugs (1961 Convention), the 1971 Convention on Psychotropic Substances (1971 Convention) and the 1988 Convention against Illicit Traffic in Narcotic Drugs and Psychotropic Substances (1988 Convention). Domestic legislation to give effect to these treaties was introduced only in the 1980s when the ‘grace period’ for abolishing non-medical use of cannabis and opium under the 1961 Convention expired.¹⁵ Exercising its powers to make law for the country for implementing “any treaty, agreement or convention or decision made at international conference”,¹⁶ the Indian Parliament passed the Narcotic Drugs and Psychotropic Substances Act, 1985 (NDPS Act) hastily, without much debate.

Key features of the NDPS Act on treatment Section

1. An “addict” is a person who is dependent on any narcotic drug or psychotropic substance- section 2 (a)
2. Treatment is one of the measures that the central government must take and allocate funds for, from the National Fund- section 4 (2) (d) and 7
3. A Drug dependent people, who are charged with consumption or an offence involving a small quantity of drugs can choose to undergo treatment and be exempt from prosecution -section 64 A
4. Instead of sentencing, courts can divert drug dependent people convicted for consumption or an offence involving a small quantity of drugs, to a recognized medical facility for detoxification, instead of sentencing -section 39
5. The government (central and/or state) can set up and regulate centers for the identification, treatment and care of drug dependent people -section 71 , 76 (2) (f) and 78 (2)(b)\

Rehabilitation Center/ De- Addiction Center

De-addiction’ centers are the mainstay of drug treatment delivery. According to the NDPS Act, these centers may be set up by the central or state governments or voluntary organizations. Presently, services for drug dependence are available through:

1. Government hospitals that provide inpatient and outpatient care, mostly detoxification. As per official statistics, drug treatment is available in 122 government hospitals across the country. The central government has recently announced plans to open ‘drug treatment clinics’ at some such hospitals and offer opioid substitution therapy.
2. NGOs, which receive grants from the Ministry of Social Justice and Empowerment (MOSJE) and their state counterparts (Departments of Social Welfare) to run integrated rehabilitation centers in order to make “addicts drug free, crime free and gainfully employed”. 346 such NGO centers were being funded in 2013-14.
3. Psychiatric hospitals or nursing homes, operating privately, under license by the Mental Health Act, 1987. These institutions offer a range of psychiatric services besides drug dependence treatment.
4. Private ‘de-addiction’ centers that operate without registration or license.

Despite the statutory responsibility on the government to make rules for the establishment and regulation of treatment centers, neither the central nor state governments have framed such rules. As a result, a large number of unauthorized ‘de-addiction’ centers have proliferated to cash in on the desperation of people who use drugs and their families. Instead of medical care, ‘punishments’ are meted out to patients, inflicting severe torture and, in some cases, causing death. These incidents have come to light from all across India, indicating that existing norms around minimum quality standards of care⁶⁴ are not being followed. A legal intervention in 2009 led to the promulgation of NDPS Rules for treatment facilities in Haryana and Punjab, which inter alia require all drug treatment and rehabilitation facilities to obtain license and be subject to inspection. The Rules unequivocally support voluntary admission into treatment and provide for closure and, in some cases, criminal action against centers that operate without a license or where human rights are violated. Despite the institution of statutory rules, people who use drugs continue to be detained involuntarily and experience violence, brutality and a host of other human rights violations in such centers. • Diversion from prison to treatment Instead of sentencing a drug dependent person convicted for a low-level drug offence to imprisonment, the court can, after assessing her/ his background and health status and obtaining consent, remand her/him to a treatment facility maintained or recognized by the government. Treatment access is contingent upon submission of medical reports and taking an oath not to commit drug-related offences again.

Conclusion

The present studies of drugs addiction policy in India shows that , policy co-ordination is compounded by the non-application of consultative mechanisms provided in the NDPS Act and the NDPS Consultative Committee Rules, 1988 (the Committee Rules). The NDPS Act allows the central government to establish a 20-member NDPS Consultative Committee (the Committee) as a policy-advisory body with a broad mandate. The Committee Rules allow the Committee to review the NDPS Act and Rules, advise the government on policy matters, and consider any other issue requested by the government. The Committee may prepare a special report on any topic of importance for the government’s consideration.¹⁰⁵ The Committee may delegate specific policy matters to sub-committees, including sub-committees that review policy enforcement and treatment, rehabilitation, social reintegration and other connected matters. The Committee can draw upon experts and civil society representatives to review and

recommend changes in nearly all areas of drug policy. Sadly, these provisions have not yet been invoked. In 2008, the government announced the setting up of a National Consultative Committee on Addiction and Rehabilitation (NCCDR) under the Chairmanship of the Minister for Social Justice and Empowerment to advise the central and state governments on drug demand reduction, especially education/awareness building, addiction and rehabilitation but not fully implement for drugs adductors. The composition of the NCCDR does not appear to be in accordance with the law. Not much is known about its role and functioning.

Suggestions

The following reform possibilities are proposed to the government of India for consideration: •

1. Review the harsh and disproportionate sentencing structure under the NDPS Act, and remove the criminalization of drug use and imposition of the death penalty for drugs offences.
2. Ensure that the legal provisions on drug treatment are adequately applied in a way that enables people who use drugs to access evidence-based treatment services without the threat of punitive sanctions such as criminal prosecution and imprisonment.
3. Adopt and enforce minimum quality standards to ensure that the treatment programs are scientifically proven and respect the human rights of people dependent on drugs • Expand access to narcotic and psychotropic medicines necessary for treating a range of medical conditions, with practical safeguards against illicit diversion.
4. Establish regular data collection on drug use, dependence and related health implications such as HIV and viral hepatitis prevalence amongst people who inject drugs.
5. Consult with civil society groups, including representatives of people who use drugs, medical professionals, academics and patient groups specializing in drugs issues in drug policy formulation
6. Improve co-ordination between government departments with a clear remit for each state agency on developing and implementing policies and practices relating to drugs.

Reference

- Basu, D., Aggarwal, M., Das, P. P., Mattoo, S. K., Kulhara, P., & Varma, V. K. (2012). Changing pattern of substance abuse in patients attending a de-addiction centre in north India (1978-2008). *The Indian journal of medical research*, 135(6), 830.
- Becker, J. B., & Hu, M. (2008). Sex differences in drug abuse. *Frontiers in neuroendocrinology*, 29(1), 36-47.
- Bhalla, A., Dutta, S., & Chakrabarti, A. (2006). A profile of substance abusers using the emergency services in a tertiary care hospital in Sikkim. *Indian journal of psychiatry*, 48(4), 243.
- Botvin, G. J. (2000). Preventing drug abuse in schools: Social and competence enhancement approaches targeting individual-level etiologic factors. *Addictive behaviors*, 25(6), 887-897.
- Chakraborty, K., Neogi, R., & Basu, D. (2011). Club drugs: review of the ‘rave’ with a note of concern for the Indian scenario. *The Indian journal of medical research*, 133(6), 594.
- Charles, M., Bewley-Taylor, D. & Neidpath, A. (October 2005), Drug policy in India: Compounding harm?, The Beckley Foundation Drug Policy Programme, Briefing Paper Ten, <http://reformdrugpolicy.com/wp-content/uploads/2011/10/Drug-Policy-in-India-CompoundingHarm.pdf>
- Mehanathan, M.C. (2007), *Law of Control on Narcotic Drugs and Psychotropic Substances in India* (Delhi: Capital Law House, 2nd ed)

The Opium Act 1857 and Opium Act 1878 regulated the cultivation, manufacture and trade in opium through licensing

Framke, M. ‘Internationalizing the Indian War on Opium: colonial policy, the nationalist movement and the League of Nations’ In Fischer-Tiné, H. & Tschurennev, J. eds. (2013), A history of alcohol and drugs in modern South Asia: Intoxicating affairs (Abingdon: Routledge)

Chavan, B. S., Arun, P., Bhargava, R., & Singh, G. P. (2007). Prevalence of alcohol and drug dependence in rural and slum population of Chandigarh: A community survey. *Indian journal of Psychiatry*, 49(1), 44.

Section 80, NDPS Act 18.

section 8, NDPS Act 19.

Sections 28, 29 and 30,

NDPS Act 20. See: Section 2 (viid), NDPS Act 21.

section 2 (xi), NDPS Act 22

Sections 2(xxiii) and 3, NDPS Act as well as the Schedule to the NDPS Act 23.

Sections 41, 42, 43 and 50, NDPS Act 24.

State of Punjab v. Baldev Singh (1999) 6 SCC 172 25.

Jena, R., Shukla, T. R., & Pal, H. (1996). Drug use in a rural community in Bihar: Some psychosocial correlates. *Indian journal of Psychiatry*, 38(1), 43.

Jha, P., Jacob, B., Gajalakshmi, V., Gupta, P. C., Dhingra, N., Kumar, R., ... & Boreham, J. (2008). A nationally representative case-control study of smoking and death in India. *New England Journal of Medicine*, 358(11), 1137-1147.

Drug Addiction: Current Trends and Management

© The International Journal of Indian Psychology, ISSN 2348-5396 (e) | ISSN: 2349-3429(p) | 200

Mayberry, M. L., Espelage, D. L., & Koenig, B. (2009). Multilevel modeling of direct effects and interactions of peers, parents, school, and community influences on adolescent substance use. *Journal of youth and adolescence*, 38(8), 1038-1049.

McKay, J. R., Longabaugh, R., Beattie, M. C., Maisto, S. A., & Noel, N. E. (1992). The relationship of pretreatment family functioning to drinking behavior during follow-up by alcoholic patients. *The American journal of drug and alcohol abuse*, 18(4), 445-460.

Miller, W. R. (1995). *Motivational enhancement therapy manual: A clinical research guide for therapists treating individuals with alcohol abuse and dependence*. DIANE Publishing.

आधुनिक समाजातील व्यसनाधिनता कमी करण्यामध्ये ग्रंथालयांचे योगदान

प्रा. अनिल एम. चहांदे

ग्रंथपाल,

महिला महाविद्यालय गडचिरोली

anilmchand@gmail.com

मो.क्र.९४२२१५३६९३

सार:

व्यसनाधिनता हा एक मोठा मानसीक आजार आहे. व्यसनाधिनता म्हणजे ज्या सवयरमुळे आपणास त्रास होत असतांनाही ते केल्यशिय राहवत नाही म्हणजे वयसनाधिनता. व्यसनानितेमुळे आज समाजातील युवा पिढी बर्बाद होत आहे. देशाचो आधारस्थंभ पोकळ होत आहेत. त्यापासुन व्यसनाधिन वयक्तीला परावुत करणे गरजेचे आहे. त्याकरीता व्यसनाधिन व्यक्तीची दृढ इच्छाशक्ती आणि सातत्यपुणे योग्य औषधोपचार तसेच कुटुंब, नातेवाईक आणि मित्रमंडळी यांचे योग्य सातत्यपुर्ण सकारात्मक सहकार्यगरजेचे आहे. व्यसनाधिनता कमी करण्यामध्ये ग्रंथालयांचे योगदान मोलाचे ठरू शकते. कारण आजच्या काळात ग्रंथालयांना सामाजीक संस्थेचे रूप प्राप्त झालेले दिसुन येते. ग्रंथलये आपल्या बहिःशःल योजना किंवा सेवां अंतर्गत विविध प्रसंगी व्यसन मुक्ती केंद्रांच्या माध्यमातून शिबीरे आयोजीत करून व्यसनाधिनता कमी करण्यात मोलाचे योगदान देत आहेत.

प्रस्तावना:

आधुनिक समाजात व्यसनाधिनता दिवसेंदिवस वाढत चाललेली दिसुन येते. व्यसनाधिनेमुळे युवापीढीचे भविष्य अंधकारमय होत आहे.यापासुन युवापीढीला पर्यायाने देशाच्या आधारस्थंभांना परावृत्त करणे गरजेचे आहे. त्याकरीता व्यसनाधिनता कोणती आहे. ती कशाप्रकारे जडली, कोणती परिस्थिती जबाबदार होती इत्यादी विविध पैलुचा विचार करणे गरजेचे आहे. त्याशिवाय व्यसनाधिनतेवर योग्य उपचार करणे शक्य नाही. या सर्व बाबींचा विविध बाजुंनी विचार केल्यानंतर व्यसनाधिनता कमी करण्याच्या दृष्टीने ग्रंथालयाचे कोणते योगदान राहिल ते ठरवुन त्या प्रकारे योग्य उपाययोजना अंमलात आणता येवू शकते. व समाजाला ग्रंथालय सुविधे शिवय इतरही समस्यांना तोंड देण्याकरीता ग्रंथालयाचा उपयोग होवु शकतो हे दाखवून देता येईल.

समाज:

अनेक व्यक्तींचा समुह जे मानविय व्यवहार करतात त्याला समाज असे म्हणतात. समाजातील व्यक्ती परस्परांबद्दल प्रेम आणि सद्भावनेचे विचार ठेवतात. जगातील प्रत्येक समाजाची स्वतःची एक स्वतंत्र ओळख असते.

व्यसनाधिनता:

व्यसनाधिनता हा एक मानसिक आजार आहे. व्यसन म्हणजे अशि सवय की ज्यामुळे मोठया प्रमाणावर शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक त्रास होज असतांनाही व्यसनाधिन व्यक्तीला ती कमी करणे शक्य होत नाही.

ग्रंथालय:

सर्व प्रकारची छापील तसेच हस्तलिखित माहितीसाधने वाचकांच्या उपयोगाकरीता एकत्रीत ठेवण्याची जागा म्हणजे ग्रंथालय. ग्रंथ वाचक आणि त्यांचा मेळ घालुन देणारा सेवक वर्ग हे ग्रंथालयाचे तीन अविभाज्य घटक आहे. आधुनिक युगात ग्रंथालयांची संकल्पना बदललेली आहे. आज ते फक्त ग्रंथ देवान-घेवान करण्याचे ठीकाण राहिलेले नसून ते मण्हीती केंद्र झालेलेले आहे. तसेच त्याला एका सामाजीक संस्थेचा दर्जा मिळालेला आहे.

व्यसनाधिनता एक सामाजीक समस्या:

आजच्या काळात व्यसनाधिनता ही एक फार मोठी सामाजीक समस्या झालेली आहे. मेंदुला बधीर करणाऱ्या कोणत्याही मादक पदार्थाचे अती जास्त प्रमाणात सेवन करणे किंवा त्याचा वापर करणे म्हणजे व्यसनाधिनता होय. या मादक पदार्थांमध्ये तंबाखु, सिगरेट, दारू, गांजा, चरस, अफीम, झोपेच्या गोळ्या किंवा इतर विविध प्रकारचे ड्रग्स येतात. या सर्वांच्या आहारी जाणे म्हणजे व्यसनाधिनता होय.

पैशांचा गरवापर, मार्गदर्शनाचा अभाव, उत्सुकता, वाईट सवई असलेल्या मित्रांची संगत इत्यादी विविध कारणांमुळे व्यक्ती व्यसनाधिन होत असतो. यालाच मानसीक गुलामगिरी असेही म्हणता येईल. व्यसनी व्यक्ती हा सवतः तर विनाशाकडे जातच असतो त्याच बरोबर आपले कुटुंब, बायको, मुलं, आप्त परिवार, मित्रमंडळी अशा सर्वांनाच दखःच्या खईत लोटत असतो.

वाझती व्यसनाधिनता समाजाला घातक ठरत आहे. व्यसनाच्या अधिन होऊन अनेक संसार उद्ध्वस्त होऊ लागले आहेत. दारू, तंबाखु, चरस, गांजा, अफीम यासारखे पदार्थ वापरून व्यसनी व्यक्ती आपले व्यसन भगवित असतात. यासोबतच आज लहान लहान मुले विविध प्रकारच्या पदार्थांचा वापर करून त्याचे व्यसनी झालेले आढळून येतात. यामधे व्हाईटनरसारख्या पादार्थांच्या व्यसनात अनेक लहान मुले तसेच स्त्रियादेखील अडकत चाललेल्या आहेत. एकडेच नव्हे तर काही व्यक्ती, मुले—मुली टायर पंचर दुरूस्तीसाठी वापरावयाचे बोनफीक्स या सोलेशन नामक पदार्थांचा देखील वापर करताना आढळतात. याशिवाय विविध प्रकारचे इंजेक्शन्स किंवा इतर माध्यमांतून वापरावयाचे ड्रग्स यांचेसुद्धा सेवन करतांना दिसतात.

आपला देश तरूणांचा युवकांचा देश म्हणून ओळखला जातो. आपल्या देयातील युवक हे दोन मार्गाने जातांना आपास दिसून येतात. एक म्हणजे उच्च शिक्षण घेऊन प्रगतीकडे वाटचाल करणारे आणि दुसरे म्हणजे व्यसनाधिनतेकडे वळलेले. आज आपल्या देशात जगातील इतर देशांच्या तुलनेमध्ये युवकांची संख्या सर्वात जास्त संख्या आणि अशा देशातील युवापिढी जर व्यसनाधिनतेकडे वळलेली असेल तर आपल्या युवापिढीचे आणि पर्यायाने देशाचे भविष्य अंधकरमय आहे असे म्हटल्यास वावगे होणार नाही. परंतु सर्वच युवापिढी तशी आहे असे नाही. असे असले तरी जी युवापिढी व्यसनाधनीतेत गर्त आहे त्यांना त्यापासून परावृत्त करणे आवश्यक आहे.

व्यसनाधिनतेतून बाहेर पडण्याचे मार्ग:

व्यसनाधिनता ही एक मोठी सामाजीक समस्या आहे. तो एक भयंकर असा मानसीक आजार आहे. म्हणून व्यसनाधिनतेतून बाहेर पडावयाचे असेल तर रूवसनाधिन व्यक्तीची दृढ इच्छाशक्ती असेन अत्यंत आवश्यक आहे. त्याशिवाय त्यावर उपचार करणे शक्य हाणार नाही. व्यसनाधिनता कमी करण्याकरीता व त्यातून पुर्णपणे बाहेर पडण्याकरीता दृढ इच्छाशक्ती असलेल्या व्यसनी व्यक्तीवर विविध औषधोपचार करून त्यावर मात करता येते. इच्छाशक्तीच्या जोरावर व्यसनाधिनतेवर मात करता येते. परंतु फक्त इच्छाशक्तीच पुरेशी नसून योग्य आणि सातत्यपुणे औषधोपचार शेरपी असेच कुटुंब व नातेवाईकांचे सतत सकारात्मक सहकार्य इत्यादी बाबींमुळे व्यसनाधिनतेवर मात करणे सहज शक्य आहे.

व्यसनाधिनता कमी करण्यामध्ये ग्रंथालयांचे योगदान:

ग्रंथालय ही एक सामाजीक संस्था आहे. ग्रंथालय म्हणजे ग्रंथ व इतर माहितीची साधने वाचकांच्या उपयोगाकरीता ठेवलेले ठिकाण होय. ग्रंथालयातून माहितीच्या साधनांची देवान घेवान केली जाते. ही पारंपारीक ग्रंथालयाची संकल्पना झाली. आजच्या युगात ग्रंथालयांची संकल्पना बदलली आहे. आज ग्रंथालय हे फक्त आपल्या सभासदांनाच सेवा प्रदान करीत नाहीत तर ते ग्रंथालयाचे सभासद नसलेल्या समाजातील विविध घटकांना देखील विविध माध्यमातून सेवा प्रदान करीत असतात. आजच्या युगात ग्रंथालये ही खऱ्या अर्थाने

सामाजिक संस्था झालेली आहेत.सर्वजनिक, शैक्षणिक आणि विशेष ग्रंथालये असे ग्रंथालयाचे मुख्य तिन प्रकार आहेत. त्यातील उपप्रकार अनेक असली तरी सर्वैच प्रकारची ग्रंथालये समाजीतल कोणत्याना कोणत्या घटकांकरीता सेवा प्रदान करून सामाजिक कार्य करीत असत. म्हणून आजची ग्रंथालये ही खऱ्या अर्थाने सामाजिक संस्था आहेत.

विविध प्रकारची ग्रंथालये आपल्या पारंपारीक सेवांच्या व्यतीरीक्त ग्रंथालय विस्तार कार्य किंवा ग्रंथालय विस्तार सेवेच्या माध्यमातून समाजापर्यंत जातांना आढळून येतात. विविध महापुरुषांच्या जयंती, पुण्यतीथी, विशेष प्रसंग अशा प्रसंगांचे ओचित्य साधुन ग्रंथालये अनेक कार्यक्रम राबवीत असतात. त्यातच व्यसनमुक्ती केंद्रांच्या सहाकार्याने समाजातील व्यसनाधिन लोकांना व्यसनमुक्त करण्याचे कार्य करीत असतात. विविध प्रकारच्या ग्रंथालयांनी अशाप्रकारच्या शिबारांचे सातत्याने आयोजन केल्यास आजच्या काळात युवापीढीला जडलेली व्यसनाधिनता कमी करणे सहज शक्य होऊ शकते. व आपल्या युवापिढीचे व पर्यायाने आपल्या भारत देशाचे भविष्य उज्वल झाल्याशिवाय राहणार नाहीकृ

संदर्भ :-

6- <https://www.tarunbharat.com/news/521671>

७. आगलावे,प्रदिप (२००३), *भारतातील समाज : संरचना आणि समस्या*. नागपूर : श्री साईनाथ प्रकाशन, १, भगवाघर कॉम्प्लेक्स, आवृत्ती प्रथम.
८. इंडीयन अॅकेडमी ऑफ पेडीअॅट्रीक्स, (२००८), *समस्या किशोरवयीन मुलामुलींच्या सामाजिक समस्या*, मंगेश प्रकाशन, नागपुर

भारतामधील धुम्रपान व तंबाखूजन्य पदार्थांचे सेवन यांचा चिकीत्सक अभ्यास

प्रा. सुदेवाड एस. व्ही.

पदव्युत्तर शैक्षणिक समाजशास्त्र विभाग
गोडंवाणा विद्यापीठ गडचिरोली.

भारतामध्येच नव्हेतर संपूर्ण जगात तंबाखू सेवनाचे प्रमाण दिवसे-दिवस वाढत चालले आहे. राज्यशासन आणि केंद्र सरकार या विषयावर गांभिर्याने विचार करित आहे. त्यासाठी केंद्र सरकारने खास कायदे केल्याच दिसून येते मात्र दैनंदिन जीवनात मात्र विद्यार्थी, तरूण, मुंली, वयोवृद्धामध्ये तंबाखू सेवनाचे प्रमाण वाढत आहे. दुरदर्शन वरिल, खासगी दुरचित्रवाहिनी वरिल मनमोहक बिडी, सिगारेट इ. च्या जाहिरातीमूळे सर्वसामान्यांना त्यांचे आकर्षण वाढते आणि त्याचा परिणाम म्हणून अनेक व्यक्ती, मुले, मुली, इ. बळी पडतांना दिसून येतात. सिगारेट पाकिटावरील, बिडी वरिल, इ. वरिल वैधानिक इशारे कडे दुर्लक्ष करून व्यसन केलेले आढळून येते. वेगवेगळ्या ठिकाणी कायदयाचे उल्लंघन केले जाते आणि व्यसनापासून दुष्परिणामाची जानिव असतानाही व्यसनाच्या आहारी जात आहेत. भारतामध्ये तंबाखूचे उत्पादन आणि त्यांचे सेवन करण्यामध्ये जगात दुसऱ्या स्थानी दिसून येतो. एकूण जगातील सुमारे ९% उत्पादन तंबाखूचे भारतात होते त्यासाठी १०% शेतीचे क्षेत्र तंबाखू उत्पादनासाठी वापरात आनले जाते. तंबाखूचा व्यवसाय करण्यासाठी भारतामध्ये जवळपास ३०लाख बिडी तयार करण्याच्या कामामध्ये कायरात असतात. त्यामूळे तंबाखूचे सेवन हे जगातील बऱ्याच आजारांना निमंत्रण देत आहे. जगामध्ये अंदाजे दरवर्षी ६० लाख लोकांचा मृत्यू हा केवळ तंबाखू सेवनाने होतो. नेमलेल्या अभ्यास गटाच्या समितीच्या अभ्यासावरून २०३० पर्यंत जगामध्ये जवळपास ८०लाख लोकांच्या मृत्यूस तंबाखूचे सेवन असेल असा त्यांचा निष्कर्ष आहे.

भारतातील २००४ अहवालानुसार ४ ते ९ लाख लोकांचा मृत्यू हा तंबाखू सेवनामूळे होतो. असे दिसून येत आहे. साधारणपणे गुटख्या, मावा, हुक्का, तंबाखूजन्य पान, चैनी, दंत्यमंजन, मशेरी, तपकिर इ. हे तंबाखूजन्य पदार्थ आहेत. तंबाखूमूळे आरोग्यावर होणारे परिणाम यांचा अभ्यास केला असता परिस्थिती अंत्यत नाजूक असल्याचे दिसून येत आहे. त्यासाठी भारत सरकारने २००७-२००८ मध्ये आरोग्य आणि कुटूंब कल्याण मंत्रालयातर्फे तंबाखू निमंत्रण कार्यक्रम सुरू करण्यात आला असून हा कार्यक्रम २१ राज्यातील ४२ जिल्हामध्ये सद्या दिसून येत आहे. प्रामुख्याने एवढेच नव्हेतर तंबाखूच्या दुष्परिणामाविषयी मोठया प्रमाणात जनजागृती होत आहे मात्र हवेतसे यश आल्याचे दिसून येत नाही. केंद्र सरकारने आणि जागतिक आरोग्य संघटनेने Global Adult Tobacco Survey केलेला असून जवळपास २७४.९ दरसाल लोक तंबाखूचे सेवन करित असल्याचे सांगितले आहे. एवढेच नव्हेतर १६३.७ दशलक्ष लोक धुरविरहित तंबाखू आणि ६८.९ दशलक्ष लोक धुम्रपान करित आहेत असा त्यांचा अंदाज आहे.

मानवी मन आणि शरिर यांचा योग्य रितीने समन्वय असणे म्हणजे आरोग्य होय. परंतू सद्याच्या औद्योगिकरण पश्चिमात्मकरण, इ. अनेक कारणामूळे पाश्चात्म देशाचे अनुकरण करण्यास भारतात सुरुवात झालेली आहे. त्यामूळे मानव आपल्या दैनंदिन व्यायाम मेहनत इ. गोष्टीपासून दुर जात आहे. परिणामी विविध भडक जाहिराती, कायदयाची कठोर अमलबंजावणी न करणे, वाढता भ्रष्टाचार इ, अनेक कारणामूळे भारतामध्ये तंबाखूचे सेवन वाढत आहे.

अभ्यास विषयाची समस्या :

लोकसंख्येने दुसऱ्या क्रमांकावर असलेल्या भारतामध्ये तंबाखूजन्य पदार्थांचे सेवनाचे अनेक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. त्यांच्या अभ्यास करण्यासाठी सदर अभ्यास विषयाची निवड केलेली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

- १) तंबाखूजन्य पदार्थांचे सेवन करण्याचा अभ्यास करणे.
- २) शासकिय कायद्यावर दृष्टीझेप टाकणे.
- ३) भारतातील विविध राज्यांच्या तंबाखूजन्य पदार्थांचे सेवन करणाऱ्या आणि इतर प्राप्त आकडेवारीच्या अभ्यास करणे.

पध्दतीशास्त्र :

सदर अभ्यास विषयाच्या समस्येचे अध्ययन करण्यासाठी प्रामुख्याने दुय्यम तथ्य संकलन, निरीक्षण, मुलाखत ह्या बाबींच्या वापर करून भारतातील तंबाखूजन्य पदार्थांचे सेवन समस्येचे अध्ययन करण्यांचा प्रयत्न केलेला आहे.

भारतातील वरिल आकडेवारीचा विचार करतांना सन २०१०-२०१६ पर्यांतचा तंबाखू सेवनाचा धुम्रपान दर प्रामुख्याने २०११ मध्ये २५.६% एवढ्या जास्त प्रमाणात दिसून येतो. मात्र २०१६ मध्ये तेवढ्या प्रमाणात हि समस्याची टक्केवारी कमी झालेली दिसून येत नाही.त्यामूळे वरिल संकलित माहिती वरून ह्या समस्येचे गार्भिय लक्षात येत आहे.

भारतातील विविध वर्षांच्या आकडेवारीचा विचार करतांना आपणास धुरविरहित तंबाखूजन्य पदार्थांचे सेवनाचे प्रमाण लक्षात येते. वर्षे २०१३ मध्ये सर्वात जास्त म्हणजे ४.९% लोक धुरविरहित तंबाखूजन्य पदार्थांचे सेवन करतात मात्र २०१६ ची आकडेवारी लक्षात येते. फक्त ०.९% ने हे प्रमाण कमी झालेले दिसून येत आहे.

भारतातील विविध तंबाखूजन्य पदार्थसेवन तक्ता — २००९ —२०१० आणि २०१६-२०१७

सद्यस्थितीत तंबाखू खाणारे	२००९-२०१०		२०१६-२०१७	
	पुरुष	स्त्रिया	पुरुष	स्त्रिया
सिगारेटचे धुम्रपान करणारे	४७.९%	२०.३%	४२.४%	१४.२%
बिडीचे धुम्रपान	१०.३%	०.८%	७.३%	०.६%
बिडीचे धुम्रपान	१६.०%	१.९%	१४.०%	१.२%
सद्यस्थितीत बिड व तंबाखू वापरणारे	७.५%	४.९%	७.१%	४.५%
चौनी खाणारे	१८.०%	४.७%	१७.९%	४.२%
गुटखा खाणारे	१३.१%	२.९%	१०.८%	२.७%
मुख्याद्वारे तंबाखू सेवन	३.३%	६.३%	३.३%	४.३%
दैनंदिन धुर विरहित तंबाखू वापरणारे	१२.१%	१६.२%	१६.८%	१७.६%
वयोगट २०-३४ सरासरी धुम्रपान करणारे	१८.१७%	१४.७१%	१८.८%	१७.६%
वयोगट २०-३४ सरासरी धुर विरहित तंबाखूचा वापर करणारे	१८.२%	१७.१%	१८.७१%	१९.२%
तंबाखूयुक्त धुम्रपान करणारे सद्यस्थितीत	२४.३%	२.९%	१९.०%	२.२%

संदर्भ : GATS India-2009-10 and -2016-2017

वरिल आकडेवारिवरून अभ्यास केला असता आपणास विविध तंबाखुयुक्त पदार्थांचे सेवन करणाऱ्याचे प्रमाण दिसून येते.

सद्यस्थितीत तंबाखूचा वापर करणारे २००९-२०१० मध्ये एकूण स्त्री व पुरुष ३४.६% तंबाखूचा वापर करित आहेत आणि २०१६-२०१७ मध्ये स्त्री व पुरुष यांची टक्केवारी ४२.४% ऐवढी दिसून येत आहे.

करिता वरील प्रकाश टाकला असता आपणास चैनी, गुटखा, बिडी, वापरणाऱ्याचे प्रमाण लक्षात येते.

तंबाखुचा वापर करणारे राज्य सन २०१६- २०१७

अ.क्र	राज्याचे नांव	वापराचे प्रमाण (तंबाखू)
१.	हिमाचल प्रदेश	३.१%
२.	जम्मू कश्मिर	४.३%
३.	पॉडचेरी	४.७%
४.	केरळ	५.४%
५.	चंदिगड	६.१%
६.	हरियाणा	६.३%
७.	गोवा	६.५%
८.	आंध्रप्रदेश	७.१%
९.	पजांब	८.०%
१०.	दिल्ली	८.८%
११.	सिक्कीम	९.७%
१२.	तेलंगणा	१०.१%
१३.	तामिलनाडू	१०.६%
१४.	उत्तराखंड	१२.४%
१५.	राजस्थान	१४.१%
१६.	कर्नाटक	१६.३%
१७.	गुजरात	१९.२%
१८.	पश्चिम बंगाल	२०.१%
१९.	मेघालय	२०.३%
२०.	बिहार	२३.५%
२१.	महाराष्ट्र	२४.४%
२२.	मध्यप्रदेश	२८.१%
२३.	उत्तरप्रदेश	२९.४%
२४.	मिझोरम	३३.५%
२५.	झारखंड	३५.५%
२६.	छत्तीसगड	३६.०%
२७.	नागालॅंड	३९.०%
२८.	अरूणाचल प्रदेश	३९.३%
२९.	आसाम	४१.७%
३०.	ओडीसा	४२.९%
३१.	मनिपूर	४७.४%
३२.	त्रिपूरा	४८.५%

भारतातील विविध राज्य आणि केंद्र शासित प्रदेशांच्या माहितीवरून सर्वात जास्त तंबाखुचा वापर त्रिपूरामध्ये होतो आणि सर्वात कमी तंबाखुचा वापर हिमाचल प्रदेशामध्ये होतो. त्यामूळे बऱ्याच राज्यात तंबाखू वापरणाऱ्यांचे प्रमाण जास्त दिसून येते आहे.

तंबाखूयुक्त धुम्रपान दर्शविणारा तक्ता सन २०१६— २०१७

अ.क्र	राज्याचे नांव	तंबाखूयुक्त धुम्रपानचे प्रमाण
१.	महाराष्ट्र	३.८%
२.	गोवा	४.२%
३.	बिहार	५.१%
४.	छत्तीसगड	५.५%
५.	ओरिसा	७.०%
६.	पॉडेचरी	७.२%
७.	पंजाब	७.३%
८.	गुजरात	७.७%
९.	कर्नाटक	८.८%
१०.	तेलंगणा	८.३%
११.	चंदिगड	५.५%
१२.	केरळ	९.३%
१३.	मध्यप्रदेश	१०.२%
१४.	तामिलनाडू	१०.५%
१५.	सिक्किम	१०.९%
१६.	झारखंड	११.१%
१७.	दिल्ली	११.३%
१८.	नागालॅंड	१३.२%
१९.	राज्यस्थान	१३.२%
२०.	आसाम	१३.३%
२१.	उत्तरप्रदेश	१३.५%
२२.	आंध्रप्रदेश	१४.२%
२३.	हिमाचल प्रदेश	१४.२%
२४.	पश्चिम बंगाल	१६.७%
२५.	हरियाणा	१९.७%
२६.	जम्मू कश्मिर	२०.०%
२७.	मनिपूर	२०.९%
२८.	अरूणाचल प्रदेश	२२.७%
२९.	त्रिपूरा	२७.७%
३०.	मेघालय	३१.६%
३१.	मिझोरम	३४.४%
३२.	उत्तराखंड	१८.१%

सन २०१६—२०१७ मध्ये भारतातील विविध राज्यांच्या आकडेवारीचा विचार करतांना आपणास तंबाखूयुक्त सर्वात जास्त धुम्रपान प्रामुख्याने मिझोरम मध्ये दिसून येते आणि सर्वात कमी म्हणजे ३.८% तंबाखूयुक्त धुम्रपान महाराष्ट्रात आहे.

भारतामध्येसरासरी तंबाखुवर होणारा खर्च सन २०१६-२०१७

१	सरासरी सिगारेटवर होणारा मासिक खर्च रू ११९२.५%
२	सरासरी बिडीवर होणारा मासिक खर्च रू २८४.१%

भारतामध्ये सिगारेटच्या धुम्रपानावर जवळपास मासिक खर्च रू ११९२.५% आणि बिडीवर होणारा सरासरी मासिक खर्च रू २८४.१% एवढ्या जास्त प्रमाणात आहे.

धुम्रपान करणे आरोग्यास उपायकारक आहे. यावर विश्वास असणाऱ्या तरूणांचा तक्ता २०१६-२०१७

अ.क्र.	आजार/रोग	सहयतीचे प्रमाण
१	गंभीर आजार	९२.४%
२	स्ट्रोक	६५.८%
३	हर्ट अॅटॅक	७६.७%
४	यकृत कर्करोग	९३.५%
५	कुष्ठरोग	९२.३%

(संदर्भ GATS FACT SLOVT 2016-2017)

वरील आकडेवारीचा अभ्यास केला असता धुम्रपानामुळे गंभीर आजार, स्ट्रोक, उच्च रक्तदाब, यकृताचा कर्करोग, कुष्ठरोग होतो. यावर विश्वास आहे तरीपण भारतात मोठ्या प्रमाणात धुम्रपान होत आहे.

तंबाखु सेवनाची विविध कारणे:-

१. ताणतणाव दुर करण्यासाठी.
२. विविध गैरसमजुतीचा प्रभाव.
३. आनंद प्राप्तीसाठी.
४. पाश्चात संस्कृतीचे अनुकरण.
५. चित्रपटाचा परिणाम.
६. शिक्षणाचा अभाव.
७. विरंगुळा करण्यासाठी.
८. एकांतपणा दुर करण्यासाठी.
९. तरूणांचे अनुकरण.

तंबाखुजन्य पदार्थाचे सेवन, धुम्रपानामुळे होणारे परिणाम:-

- १) पचनक्रियेवर वाईट परिणाम होतो.
- २) हातपाय पिवळे होतात.
- ३) भुक न लागणे
- ४) मुत्राशयाच्या रोग निर्मिती
- ५) अकाली म्हातारपण येणे
- ६) फुफुषाचा कर्करोग होणे
- ७) स्नायुंचा कॅन्सर होणे
- ८) मुखाचा कर्करोग होणे
- ९) आतडयाचा कॅन्सर होणे
- १०) मिरशक्तपणा येणे
- ११) मानसिक रोगाची निर्मिती होणे इ.

धुम्रपान, तंबाखुजन्य पदार्थांच्या सेवनास प्रतिबंध केंद्र सरकार व राज्य सरकारची कायदे

१. सर्वांकश तंबाखु नियंत्रण कायदा-२००३
२. फुड ऑडलट्रेशन अॅक्ट - १९९०
३. डॅग्र अॅन्ड कॉस्मेटिक अॅक्ट- १९४०
४. नॅशनल टोबाॅक्यो कॅन्टोल प्रोगॅम (२००७- २००८)
५. सिगारेट अॅक्ट - १९७५
६. ग्लोबल टेलिविजन नेटवर्क अमेटमेन्ट अॅक्ट- २०००
७. डब्ल्युएचओ फेमवर्क कन्व्ेशन ऑन टोबाॅक्यो कॅन्टोल - २००४

८. नॅशनल टोबाॅक्यो कॅन्टोल हेल्पलाईन २४ X ७ टोल फ्रि नं. १०००
९. इन्टीगेशन ऑफ टि.बी. अँड टोबाॅक्यो प्राजेक्ट.
१०. नॅशनल अँड इंटरनॅशनल ट्रास फोर्क्स फॉर टोबाॅक्यो कॅन्टोल.
११. सार्वजनिक ठिकाणी धुम्रपानास बंदी १९९०
१२. रेल्वे मंत्रालयातर्फे रेल्वे स्थानक व रेल्वे गाड्यात धुम्रपानास बंदी १९९९
१३. तामिळनाडू , आंध्रप्रदेश, महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, बिहार, गोवा हया राज्याना अन्नभेसळ प्रतिबंधक कायदा करून गुटाखा विक्री बंद केला.
१४. सिगारेट व अन्य तंबाखु उत्पादने प्रतिबंधक कायदा २००३.
१५. तंबाखु वैधता तपासणी प्रयोगशाळा (निर्मिती २००३)
१६. लोकांना आरोग्य सेवा प्रशिक्षण देणे.
१७. तंबाखुजन्य शाळा, महाविद्यालय.

शिफारशी:-

धुम्रपान, तंबाखुजन्य पदार्थाचे सेवन कमी करण्यासाठी खालील शिफारशी सुचविण्यात येत आहेत.

- १) लोकांना आरोग्याबद्दल माहिती देण्यासाठी व्यापक प्रमाणात आरोग्य शिबीराचे आयोजन करावे.
- २) तंबाखुच्या सेवनावर, धुम्रपानावर कठोर पणे मोहिम राबविणे.
- ३) केंद्रस्तरीय, राज्यस्तरीय आणि जिल्हा स्तरीय स्वतंत्र विभाग करावेत.
- ४) शाळा, महाविद्यालय आणि विद्यापीठांमध्ये विद्यार्थ्यांमध्ये सदैव जानिव जागृती निर्माण केली पाहिजे.
- ५) तंबाखु नियंत्रण कायद्याचे योग्यपणे पालन होत नसल्यास उल्लंघन करणाऱ्यांवर कडक कार्यवाही करणे गरजेचे आहे.
- ६) तंबाखुजन्य पदार्थाची विक्री व धुम्रपान कमी करण्यासाठी विद्यार्थ्यांची मदत घेणे.
- ७) गावातील प्रत्येक ग्रामपंचायतीने धुम्रपान, तंबाखुजन्य पदार्थांच्या विक्रीवर प्रतीबंध लावले पाहिजेत.
- ८) तंबाखु विरोधी कायद्याची अमलबजावणी करण्यासाठी प्रत्यक्ष तिन्ही पंचायत राज्याना अधिकार द्यावेत.

संदर्भ सुची:-

- 1) LEELAMMA BEVASIA VV DEVASIA (1991). ASHISH PUNLISHINH HOUSE NEW DELHI-110026 GIRL CHILD IN INDIA.
- 2) RAM AHUJA(2016). SOCIAL PROBLEMS IN INDIA, RAWAT PUBLISH.
- 3) शारदा तिवारी (२००४). नगरीय समाजशास्त्र अर्जुन पब्लिकेशन हाऊस, नवी दिल्ली.— ११००२६
- 4) दैनिक लोकमत
- 5) Cigarette and Tobacco Sarvey IndiaReport 2016-2017
- 6) G. Vijaylakshami, Sivapragasam (2016) Research methods, M.P. Publishers, No. 44 - Nallathambi Street, Triplicane, Channai-60005.
- 7) www.gov.mah.in
- 8) भारताची जगनगणना —२०११.
- 9) www.india.gov.in
- 10) www.tobaccocontrollaws.org.
- 11) Global adult Tobacco survey India report 2016-2017